

О.І. Гуторов

**МЕТОДОЛОГІЯ
ТА ОРГАНІЗАЦІЯ
НАУКОВИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ**

Навчальний посібник

Харків – 2017

УДК 001.89 (075.8)
ББК Ч215я
Г97

*Рекомендовано до друку вченою радою
Харківського національного аграрного університету
імені В.В.Докучаєва
(протокол № 7 від 7 грудня 2016 р.)*

Рецензенти:

М.В. Зось-Кіор, професор кафедри менеджменту і логістики Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, доктор економічних наук, доцент;

Г.П. Пасемко, завідувач кафедри економічної теорії Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва, доктор наук з державного управління, професор.

Гуторов О.І.

Г97 **Методологія та організація наукових досліджень** : навч. посібник /
О.І. Гуторов; Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва – Х.: ХНАУ, 2017. – 272 с.

Викладено методологію та організацію проведення наукового дослідження на всіх його етапах, починаючи з постановки завдання і закінчуючи формулюванням висновків та публікацією основних результатів у вигляді звітів, наукових статей, презентацій на наукових форумах.

Окремі розділи присвячено науково-дослідній роботі здобувачів вищої освіти, її структурі, змісту і формам; підготовці наукових і науково-педагогічних кадрів через аспірантуру та докторантуру. Розкрито методику написання, оформлення й захисту дисертаційних робіт.

Рекомендовано здобувачам вищої освіти, аспірантам, а також усім, хто цікавиться методологією та організацією наукових досліджень.

ББК Ч215я
УДК 001.89 (075.8)

© Гуторов О.І., 2017
© ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, 2017

ЗМІСТ

Вступ	6
Тема 1. Наука та наукові дослідження	8
1.1. Виникнення та еволюція науки.....	8
1.2. Розвиток економічної науки та освіти в Харківському НАУ ім. В.В. Докучаєва (Кісіль М.І.).....	14
1.3. Наукова теорія як форма узагальнення та систематизації знань.....	26
1.4. Види та ознаки наукового дослідження.....	31
1.5. Методологія і методи наукових досліджень.....	35
1.6. Організація наукової діяльності в Україні.....	43
Питання для самоперевірки засвоєних знань.....	49
Тема 2. Технологія наукового дослідження	50
2.1. Процес наукового дослідження і його характеристика.....	50
2.2. Напрямок, проблема, тема в науково-дослідних розробках. Визначення робочої гіпотези.....	52
2.3. Визначення мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження.....	54
2.4. Теоретичні та прикладні наукові дослідження.....	57
2.5. Структура і правила оформлення звіту про виконану науково-дослідну роботу.....	59
2.6. Бібліографічний апарат наукових досліджень.....	62
2.7. Інформаційний пошук у процесі науково-дослідної роботи.....	71
Питання для самоперевірки засвоєних знань.....	75
Тема 3. Оприлюднення результатів наукових досліджень	76
3.1. Види наукових публікацій.....	76
3.2. Наукова монографія.....	79
3.3. Наукова стаття.....	83
3.4. Тези наукової доповіді (повідомлення).....	86
3.5. Наукова доповідь (повідомлення).....	88
3.6. Правила оформлення публікацій.....	89
Питання для самоперевірки засвоєних знань.....	93
Тема 4. Кваліфікаційні роботи здобувачів вищої освіти	94
4.1. Загальна характеристика видів кваліфікаційних робіт.....	94
4.2. Індивідуальне завдання як форма навчальної та науково-дослідної роботи.....	96
4.3. Курсова робота (проект) як форма науково-дослідної роботи з навчальної дисципліни.....	99

4.4. Дипломна робота як кваліфікаційне дослідження.....	105
Питання для самоперевірки засвоєних знань.....	126
Тема 5. Види науково-дослідної роботи здобувачів (студентів)	127
5.1. Навчально-дослідна робота студентів (НавДРС).....	127
5.2. Науково-дослідна робота студентів (НДРС).....	131
5.3. Конкурс дипломних робіт як форма участі в науково-дослідній роботі здобувачів вищої освіти.....	134
5.4. Конкурс студентських наукових робіт як форма участі в науково-дослідній роботі.....	138
5.5. Огляд-конкурс звітів про виконання програми практики як форма участі здобувачів у науково-дослідній роботі	142
5.6. Студентський науковий гурток як осередок науково-дослідної роботи.....	144
Питання для самоперевірки засвоєних знань.....	149
Тема 6. Практична підготовка здобувачів вищої освіти	150
6.1. Загальні вимоги до практики та її види.....	150
6.2. Педагогічна практика.....	150
6.2.1. Мета, завдання та зміст практики	150
6.2.2. Організація проведення та підбиття підсумків практики.....	152
6.3. Виробнича практика.....	154
6.3.1. Організація проходження виробничої практики.....	155
6.3.2. Підбиття підсумків виробничої практики.....	158
Питання для самоперевірки засвоєних знань.....	160
Тема 7. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів	161
7.1. Загальні положення щодо підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів.....	161
7.2. Вимоги і методика написання фахового вступного реферату до аспірантури.....	165
7.3. Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах).....	168
Питання для самоперевірки засвоєних знань.....	183
Тема 8. Підготовка і захист дисертаційної роботи	184
8.1. Дисертаційні роботи та їх види.....	184
8.2. Загальна методика виконання дисертаційної роботи.....	189
8.2.1. Вибір і затвердження теми дисертації.....	190

8.2.2. Пошук, накопичення та обробка наукової інформації за темою дисертації.....	197
8.2.3. Огляд літератури за темою дисертації.....	200
8.2.4. Виклад змісту і структура дисертації.....	204
8.2.4.1. Структура дисертації.....	205
8.2.4.2. Вступ.....	206
8.2.4.3. Основний зміст дисертаційної роботи.....	213
8.2.4.4. Висновки.....	216
8.2.4.5. Список використаних джерел.....	217
8.2.4.6. Додатки.....	218
8.3. Оформлення дисертаційної роботи.....	218
8.4. Автореферат дисертації: методика написання та оформлення.....	222
8.5. Попередня експертиза дисертації.....	228
8.5.1. Попередній розгляд дисертацій, виконаних у Харківському НАУ ім. В.В. Докучаєва.....	228
8.5.2. Попередній розгляд дисертацій, виконаних в інших установах і організаціях.....	233
8.6. Подання дисертації до спеціалізованої вченої ради.....	233
8.7. Публічний захист дисертації на засіданні спеціалізованої вченої ради.....	239
8.8. Оформлення атестаційної справи.....	243
Питання для самоперевірки засвоєних знань.....	245
Список використаних та рекомендованих джерел.....	246
Словник термінів і основних понять.....	250

ВСТУП

Динамічність економічних умов господарювання, зростання обсягів наукової і науково-технічної інформації створює передумови для підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних до самостійної творчої роботи, впровадження у виробництво наукомістких технологій та їх пристосування до умов ринкових відносин.

Сучасний висококваліфікований фахівець повинен володіти глибокими знаннями та конструктивним мисленням. Щоб стати ним, необхідно досконало володіти методологією наукових досліджень і вмінням практично їх застосувати. Отже, наукова підготовка здобувачів вищої освіти – одне з важливих завдань навчального процесу. Важливим етапом у цьому процесі є запровадження в навчальний план дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» з новими завданнями, покликаними сформуванню у випускників певні вміння та навички, що відповідають сучасним вимогам підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є система загальних принципів і підходів наукового пізнання, методи, технології пізнання, що пов'язані з науковою та практичною професійною діяльністю.

Мета викладання навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» – формування в здобувачів культури та навичок проведення досліджень, упровадження їх результатів у практику діяльності організацій.

Основними завданнями вивчення дисципліни є теоретична підготовка здобувачів з питань:

- сутності понять і категорій методології наукових досліджень;
- організації процесу наукового дослідження, застосування теоретичних та емпіричних методів дослідження;
- методики дослідження, її змісту і принципів розробки;
- розробки етапів та форм процесу наукового дослідження;
- організації науково-дослідної роботи здобувачів другого (магістерського) рівня;
- специфіки наукового пізнання;
- змісту і структури процесу наукового дослідження;
- оформлення результатів наукових досліджень та впровадження їх у практику.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми здобувачі повинні *знати*:

- категоріальний апарат наукових досліджень;
- принципи, методи і поняття наукових досліджень;
- парадигму методології науки;
- види та форми науково-дослідної роботи;
- вимоги до публікації наукових результатів та її структуру;
- методикку оформлення результатів наукових досліджень.

Уміти:

- збирати й обробляти інформацію, необхідну для проведення наукових досліджень;
- застосовувати доцільні методи під час проведення наукових досліджень залежно від їх цілей;
- використовувати інформаційно-комунікаційні технології у професійних дослідженнях;
- логічно будувати наукове дослідження відповідно до логіки та мети дослідження;
- проводити дослідницьку діяльність;
- науково обґрунтовувати і структурувати отримані наукові положення.

Вивчення курсу базується на відповідному рівні загальних знань, отриманих під час засвоєння здобувачами фундаментальних та спеціальних дисциплін, що були вивчені протягом навчання за першим (бакалаврським) рівнем підготовки.

Навчальний посібник спрямований на засвоєння основних категорій науки, ознайомлення дослідника з науковою роботою, засвоєння ним методології та організації наукових досліджень, оволодіння методами добору й аналізу інформації, визначення мети і завдань дослідження, самостійне його проведення, формулювання наукових висновків, засвоєння вимог до оформлення наукових досліджень, оволодіння прийомами ведення полеміки і дискусії.

ТЕМА 1. НАУКА ТА НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виникнення та еволюція науки. Розвиток економічної науки й освіти в Харківському національному аграрному університеті імені В.В. Докучаєва. Наукова теорія як форма узагальнення та систематизації знань. Види та ознаки наукового дослідження. Методологія і методи наукових досліджень. Організація наукової діяльності в Україні.

1.1. Виникнення та еволюція науки

Наука є складною й багатомірною, тому однозначно номінувати її практично неможливо. Найбільш поширеними є два визначення науки, першим із яких є розгляд її як особливого виду пізнавальної діяльності, що спрямований на вироблення об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про світ, а другим – розгляд її як соціального інституту, що забезпечує функціонування наукової пізнавальної діяльності.

Наука – це особлива форма людської діяльності, яка склалася історично і має своїм результатом цілеспрямовано відібрані факти, гіпотези, теорії, закони й методи дослідження. Слід мати на увазі, що наукове мислення є по суті запереченням того, що на перший погляд здається очевидним. Науковими слід вважати будь-які дослідження, теорії, гіпотези, які припускають перевірку.

Наука здатна виходити за межі певного історичного типу практики і відкривати для людства нові предметні світи, які можуть стати об'єктами практичного освоєння лише на майбутніх етапах розвитку цивілізації. Однією з головних особливостей науки є доведеність істинності наукових знань. Основна мета науки – отримання нових знань і використання їх у практичному освоєнні світу. Однак, оскільки наука постійно виходить за межі процесів виробництва й освоєння соціального досвіду, вона лише частково може спиратися на наявні форми масового практичного освоєння об'єктів. Їй потрібна особлива практика, за допомогою якої перевіряється істинність її знань. Такою практикою стає науковий експеримент, у ході якого перевіряють частину знань. Інші знання пов'язуються між собою логічними зв'язками, що забезпечує перенесення істинності з одного висловлювання на інше. Звідси виникають такі характеристики науки, як системна організація, обґрунтованість і доказовість знання.

Історія науки засвідчує, що будь-яке справжнє наукове

відкриття, яким би абстрактним воно не здавалося спочатку, рано чи пізно знаходить своє застосування. Іншою метою науки є наукове пояснення явищ природи, зафіксованих людиною, та наукове передбачення для перетворення реальної дійсності в інтересах людства.

Наука має дві важливих складові: систему наукових знань і систему наукової діяльності.

Система наукових знань складається з таких основних елементів, як теорія, закони, гіпотези, поняття й наукові методи.

Теорія – учення, система ідей, поглядів, положень, тверджень, спрямованих на тлумачення того чи іншого явища, а *закон* – це внутрішній зв'язок явищ, що зумовлює їхній закономірний розвиток.

Гіпотеза являє собою наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких процесів (явищ) або причин, які зумовлюють даний наслідок. Гіпотеза є складовою наукової теорії.

Поняття – це думка, відбита в узагальненій формі. Поняття виробляються (уточнюються) не лише на початку наукової діяльності, а переважно як необхідні наукові наявні знання в постановці проблеми й формуванні гіпотез.

Наукові методи – це весь арсенал накопичених методів дослідження, а також етап наукової діяльності (методи, методика), які використовуються у процесі наукової діяльності в певному конкретному циклі. Зокрема проблеми й гіпотези також є науковими знаннями, але вони більш суттєві, ніж етапи наукової діяльності.

Наукова діяльність – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на здобуття й використання нових знань. Вона включає етапи отримання наукової продукції: 1) постановка (виникнення) проблеми; 2) побудова гіпотез і застосування тих, які вже існують; 3) створення та впровадження нових методів дослідження, спрямованих на доведення гіпотез; 4) узагальнення результатів наукової діяльності.

Важливо зазначити, що основний продукт, який відповідає розв'язуванню цілям і проблемам, наука отримує лише після завершення циклу у вигляді законів і теорій.

На проміжних етапах наука отримує побічний продукт, частина якого використовується в цьому самому циклі, а частина йде на поповнення знань і формування нових циклів.

Наукова діяльність існує в різних видах, таких як науково-дослідна діяльність, науково-організаційна діяльність, науково-педагогічна діяльність, науково-інформаційна діяльність; науково-допоміжна діяльність та ін.

Історія становлення й розвитку науки налічує багато тисяч років. Перші елементи науки з'явилися ще в стародавньому світі у зв'язку з потребами суспільної практики і мали суто практичний характер.

Ще на зорі свого розвитку людство поліпшувало умови життя шляхом пізнання і певного перетворення навколишнього світу. Століттями, тисячоліттями досвід нагромаджувався, відповідним чином узагальнювався і передавався наступним поколінням. Механізм наслідування накопичених відомостей поступово вдосконалювався завдяки встановленню певних обрядів, традицій, а потім – писемності.

Зазначені зміни сприяли утворенню нового соціального статусу знання: знання стає необхідним елементом, визначником соціальних дій, поведінки людей. У суспільстві з'являється потреба в духовних посередниках, які переносили б знання від одного соціального прошарку до іншого «по горизонталі» (від учителя до учня), на відміну від шляхів трансляції знань «по вертикалі» (від батька до сина, який успадковує ремесло). Розшарування традиційного суспільства посилює діяльність перших філософів. Разом із тим, їхня діяльність робить соціально значущою раціональну практику – навички логічних міркувань, визначення понять, прийоми доведення й спростування, побудови аргументації, умовиводів, інтелектуальні змагання тощо.

Саме зміна соціального статусу знання є однією з передумов виникнення нового типу знання – протонаукового. Ця передумова посилювалась і набувала дійсного характеру на шляху формування особливих суспільних форм виховання, що передбачали навчання різних знань, успадкованих або відкритих заново. Формування й розвиток протонаукових знань у Давній Греції значною мірою залежали від діяльності тих, хто впливав на зміни самих методів мислення, способів підходу до предмета.

Так виникла історично перша форма науки – наука античного світу, або протонаука, предметом вивчення якої була вся природа в цілому. У цей період з'являються першооснови хімії, необхідні для видобування металів із руд, фарбування тканин. Потреби у відліку

часу, орієнтування на Сонце, Місяць, визначення порядку зміни сезонних явищ заклали підґрунтя для астрономії. Дещо раніше виникли основи математики, які включали водночас елементи арифметики й геометрії.

Антична наука ще не поділялася на окремі галузі й мала риси протонауки, що була дуже близькою до філософії. Природу розглядали цілісно, з висуванням на перший план загального нехтування частинами, які, за необхідності, виводили із цілого некоректними методами. Натурфілософії відповідав метод наївної діалектики і стихійного матеріалізму, коли геніальні здогадки переплітались із фантастичними вимислами про навколишній світ.

У науково-філософській системі Арістотеля визначився поділ науки на фізику й метафізику (філософську онтологію). Далі всередині цієї системи починають формуватися як самостійні наукові дисципліни логіка та психологія, зоологія й ботаніка, мінералогія й географія, естетика, етика та політика. Таким чином, розпочався процес диференціації науки й виділення самостійних за своїми предметом і методами окремих дисциплін.

У добу Відродження було проведено основну інтелектуальну роботу, що підготувала виникнення класичного природознавства. Це стало можливим завдяки світоглядній революції, що відбулася в Ренесансу й полягала в зміні системи «людина – світ людини». Ця система розпалася на три самостійних: ставлення Людини до Природи, до Бога і до самої себе.

В епоху Середньовіччя визначальним ставленням до світу було відношення людини до Бога як вищої цінності. Відношення людини до природи, що розглядалась як символ Бога, і до самої себе як покірного раба Божого, були похідними від цього основного ставлення.

Однією з істотних особливостей культури доби Відродження можна вважати культ діалогу, відродження бесіди, яка була характерною для античності. Ця особливість також впливала на становлення наукового знання – пошук істини у безпосередньому живому спілкуванні. Відродження не просто запозичує цей тип наукової комунікації, а суттєво його модифікує відповідно до нових культурних цінностей та ідеалів наукової роботи.

Інтелектуали нового типу гуртуються навколо нових культурних центрів. Ними стають академії, що створюють у XV ст., та друкарні. Двома видатними здобутками цієї епохи були

зрозумілий виклад «системи небес», у центрі якої розміщується Сонце (система М. Коперника), та перша детальна анатомія людського тіла, наведена в працях А. Везалія. Обидві праці були опубліковані 1543 р.

З другої половини XV ст., в епоху Відродження, починається перший період значного розвитку природознавства як науки, (середина XV ст. – середина XVI ст.), який характеризується накопиченням великого фактичного матеріалу щодо природи, здобутого експериментальними методами. У цей час відбувається подальша диференціація науки, в університетах починається викладання основ фундаментальних наукових дисциплін – математики, фізики, хімії.

Наука в сучасних її формах почала складатись у XVII–XVIII ст. і завдяки головній закономірності свого розвитку перетворилася в нашу епоху на безпосередню продуктивну силу, яка суттєво та всебічно впливає на життя суспільства.

Другий період у розвитку природознавства, що може бути охарактеризований як революційний у науці, тривав від середини XVI ст. до кінця XIX ст. Саме в цей період зроблено видатні відкриття у фізиці, хімії, механіці, математиці, біології, астрономії, геології. Геоцентрична система побудови світу, створена Птоломеем у II ст., замінюється геліоцентричною (М. Коперник, Г. Галілей – XVI–XVII ст.); було відкрито закони всесвітнього тяжіння (І. Ньютон – кінець XVII ст.), збереження маси в хімічних перетвореннях (М.В. Ломоносов, А. Лавуазьє – друга половина XVIII ст.), основні закони спадковості (Г. Мендель – кінець XVIII ст.). У другій половині XIX ст. Д.І. Менделєєв сформулював періодичний закон у хімії. Справжній переворот у природознавстві зробили еволюційна теорія Ч. Дарвіна і закон збереження та перетворення енергії.

Такий суттєвий стрибок у розвитку науки сприяв подальшому процесу її диференціації. Наприклад, у математиці виникають і самостійно розвиваються аналітична геометрія, диференціальні та інтегральні числення, теорія диференціальних рівнянь, диференціальна геометрія. Аналогічні явища відбуваються і в інших галузях науки, що привело до появи наприкінці XIX ст. груп окремих дисциплін – природознавства, суспільствознавства, технічних наук, науки про людину та її духовну культуру. Але ці групи та окремі дисципліни були тісно пов'язані між собою.

Другий етап революції (кінець XIX ст.) призвів до краху поглядів, за якими природу з її предметами та зв'язками вважали незмінною і такою, що рухається вічно в одному й тому самому колі. Вирішальну роль у цьому відіграли І. Кант і П. Лаплас, які створили космогонічну теорію.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. революція у природознавстві увійшла в нову, третю, специфічну стадію. Фізика переступила поріг мікросвіту: було відкрито електрон (Дж. Томсон, 1897 р.), закладено основи квантової механіки (М. Планк, 1890 р.), виявлено дискретний характер радіоактивного випромінювання.

У XX ст. розвиток науки в усьому світі характеризувався винятково високими темпами. На основі досягнень математики, фізики, хімії, біології та інших наук набули розвитку молекулярна біологія, генетика, хімічна фізика, фізична хімія, кібернетика, біокібернетика.

У сучасних умовах різко змінився характер наукового дослідження, підхід до вивчення явищ природи. Замість попередньої ізоляції окремих дисциплін відбувається їх взаємодія, взаємопроникнення.

Тепер будь-який об'єкт природи або явище вивчають у комплексі взаємопов'язаних наук. Слід мати на увазі й те, що інтеграційні процеси є однією з характерних рис сучасного етапу розвитку науки. Далекосяжні процеси її диференціації та інтеграції взаємно переплітаються і трансформуються. Диференціація є переходом до більш глибокої інтеграції, широка інтеграція зумовлює якісно нові форми диференціації науки. На основі взаємодії цих процесів відбувається становлення нових наукових дисциплін.

Однією з головних рис розвитку науки є її зближення із суспільною практикою, виробництвом. На ранніх стадіях техніка і виробництво суттєво випереджали розвиток науки. Вони давали науці вже готовий матеріал для аналізу та узагальнення, ставлячи перед нею завдання, які диктує практика.

Швидкі темпи розвитку науки у XX ст. стимулювали створення наукознавства, яке вивчає закономірності функціонування й розвитку науки, структуру і динаміку наукової діяльності, економіку й організацію наукових досліджень, форми взаємодії з іншими сферами матеріального та духовного життя суспільства.

1.2. Розвиток економічної науки та освіти в Харківському НАУ ім. В.В. Докучаєва

Розвиток науки та освіти відбувається в різних сферах суспільних відносин, але його основою є науково-дослідні й освітні центри. Створення будь-якого з таких центрів можна розглядати як проект суспільного значення, що має певний життєвий цикл, протягом якого науковий чи освітній заклад зароджується, розвивається, досягає вершини свого розвитку, а потім поступово втрачає силу, завершує свій цикл або переходить до іншого. Для розвитку людства важливо, щоб наукові центри та освітні університети проводили діяльність безперервно і якнайдовше, бо при цьому забезпечується створення принципово нових знань, їх накопичення і поширення, формування наукових шкіл тощо. Особливо це важливо для економічної науки й освіти, значення яких посилюється в процесі суспільного розвитку.

Виникнення і розвиток наукових та освітніх центрів зумовлені об'єктивними суспільними потребами, тому вони, як правило, мають тривалі в історичному періоді життєві цикли. Вивчення таких циклів за проектами, що належать до інноваційних, дає змогу в кожному конкретному випадку передбачити перспективи науково-освітнього закладу, а виявлені при цьому закономірності й тенденції переносити на інші об'єкти досліджень. Дослідити закономірності розвитку економічної науки та освіти за один чи кілька таких циклів можна лише на прикладах центрів, що мають не лише тривалу історію діяльності, але й набули світового значення. Одним із таких центрів є Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва (далі Університет), якому 5 жовтня 2016 р. виповнилося 200 років із дня заснування. Вивчення закономірностей та особливостей розвитку цього Університету може дати відповіді на питання щодо забезпечення подальших шляхів розвитку наукових й освітніх центрів, що для більшості з них нині перетворилося на проблему.

Університет має непересічну, складну та спільну для багатьох освітніх і наукових осередків різних країн із тривалим життєвим циклом історію. Її початок поклав указ імператора Росії Олександра I від 5 жовтня 1816 р., згідно з яким у передмісті Варшави Маримонті в 1816–1820 рр. було створено перший у Російській імперії вищий сільськогосподарський навчальний заклад – Інститут землеробського господарства, що в процесі суспільного розвитку за період свого існування 12 разів зазнав змін у меті діяльності, історичних

найменуваннях, підпорядкуванні, а також у функціях щодо економічних аспектів у сфері науки й освіти. У розвитку Університету доцільно виділяти чотири етапи – маримонтський, ново-олександрійський, радянський і український.

Маримонтський етап розпочався зі створення Маримонтського інституту землеробського господарства (1816–1840 рр.), що значною мірою було зумовлено потребами розвитку поміщицьких господарств південно-західної частини Російської імперії та посиленням російського впливу в Польщі. Потім його реорганізовано в Маримонтський інститут сільського господарства і лісівництва (1840–1861 рр.) шляхом приєднання Варшавської лісівничої школи. Одним із його головних завдань була підготовка керуючих та економістів для польських землеробських і лісових господарств.

Підготовка керуючих та економістів для поміщицьких господарств у Маримонті здійснювалася з урахуванням досягнень європейської економічної науки. До того часу в європейських вищих навчальних закладах уже викладали економічні науки. Оскільки основу економіки землеробства в російській імперії становили поміщицькі господарства, для розуміння економічних відносин і застосування цих знань керуючими та економістами в умовах кріпосництва найприйнятнішою була фізіократична концепція, за якою землю розглядали як джерело створюваного багатства, право на яке має її власник. Фізіократична концепція була поєднана з теорією капіталу, хоча ним вважали лише той, який вкладений у землеробство. Концепцію виникнення багатства було поширено також на лісівництво, у складі чинників якого, крім землі, більш помітні інші природні чинники.

Історія економічної теорії в маримонтському інституті розпочинається зразу після його заснування. Політична економія була базовим предметом класичної освіти всіх студентів. З початку набору слухачів у 1820 р. політичну економію викладали за роботами видатного польського політеконома Ф.К. Скарбека – автора праць, присвячених аспектам формування засад національної економіки, науки адміністрування, політичної економії, науки фінансів і загальних принципів науки народного господарства. Він був прихильником економічного лібералізму, але дозволяв державне втручання з метою поліпшення становища найбідніших верств населення й замість терміна «політичної економії» використовував термін «наука про народне господарство». Основним напрямом

викладання було висвітлення загальних законів суспільного виробництва з орієнтацією на класичну школу політичної економії. Політичну економію викладали на сільськогосподарському і лісовому відділеннях інституту як складову курсу сільськогосподарської економіки. Протягом 1835–1853 рр. маримонтський інститут очолював професор М.М. Очаповський, який видав книгу з економічних проблем розвитку сільського господарства. З 1836 р. в інституті як допоміжні дисципліни почали вивчати статистику та законодавство.

На першому (маримонтському) етапі розвитку Університету було закладено основи його сучасної структури, яка органічно поєднує аграрні й лісівничі спеціальності, безперервність традицій аграрної та лісівничої освіти й науки, систему передачі економічних знань, які були надбанням світової економічної науки, а також сформовано основи економічних досліджень. Досвід Університету було використано для вдосконалення організації наукових досліджень та освіти в інших навчальних закладах Російської імперії.

Другий (ново-олександрійський) етап розвитку науки й освіти в Університеті розпочався одночасно з новими економічними відносинами, що виникли у зв'язку з реформою 1861 р. Початок цього періоду закономірно збігся з переведення маримонтського інституту із зони активних революційних подій до містечка Пулави (Ново-Олександрії) Люблінської губернії. До нього було приєднано Варшавську реальну гімназію та створено політехнічний і землеробсько-лісний інститут (1862–1869 рр.), завданням якого визначено підготовку цивільних інженерів та механіків, а також фахівців із гірничої справи, сільського господарства й лісівництва для південно-західних територій російської імперії. Проте невдовзі цей напрям розвитку інституту визнали помилковим. У 1869 р. було прийнято рішення про відмову від політехнічного напряму організації науки та освіти й повернення до попередньої моделі розвитку інституту. Відтоді розпочалося становлення Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва як одного з найвідоміших дослідних та навчальних закладів Російської імперії аграрного спрямування.

На другому етапі розвитку Університету суттєво посилилася його діяльність із питань економічної науки й освіти. У 1876 р. створено кафедру політичної економії. Збільшилося викладання політичної економії та інших економічних дисциплін, активно

випускаються економічні підручники й наукові праці. Необхідність викладання політичних і економічних наук для студентів стала однією з умов, за яких у 1892 р., за клопотанням В.В. Докучаєва, інститут було прирівняно до університетів Російської імперії.

Популярний курс з основ політичної економії до 1876 р. читав професор кафедри політичної економії, статистики та законодавства А.Я. Антонович, який був автором наукових праць із теорії цінностей, основ політичної економії, теорії паперово-грошового обігу і державних кредитних білетів, а також навчальних курсів із політичної економії, державного благоустрою та основ політичної економії.

Викладання здійснювалося з орієнтацією на положення класичної політекономії, зокрема праці Адама Сміта і популяризатора його ідей російського економіста А.К. Шторха, а також відомого французького економіста, прихильника принципів економічного лібералізму К.Ф. Бастіа. На основі його теоретичних висновків поширювалося оптимістичне твердження, що в основі капіталізму лежить демократичний принцип рівності, у т.ч. щодо розподілу прибутків. Викладання політичної економії з часу заснування Університету стало відправним пунктом його внеску в поширення й розвиток економічної науки, включення до навчальних програм різних економічних дисциплін та обґрунтування нових теоретичних положень і запровадження практичних розробок. З 1876 р. започатковано науковий часопис «Записки».

Структура економічної науки й освіти в Університеті другого періоду вдосконалювалася. До 1890 р. в Ново-Олександрійському інституті існувала кафедра загального та спеціального (сільськогосподарського і лісового) законодавства з основами політичної економії. У 1890 р. остання була виділена в окремий підрозділ. Курс лекцій із політичної економії читали, зокрема, ад'юнкт-професор приват-доцент М.І. Лазаревський і ад'юнкт-професор П.М. Шеймін. Економічні знання поширювали не лише економісти. Серед учених-лісівників Ново-Олександрійського інституту цього періоду був відомий лісівник А.К. Краузе, який став першим у Російській імперії економістом лісового господарства і своїми працями заклав основи лісової науки.

Наукові дослідження природничого характеру, що постійно здійснювалися в Ново-Олександрійському інституті, теж давали основу для формування нових положень економічних теорій, зокрема

розвитку фізіократичної теорії. Яскравим прикладом є вчення видатного ґрунтознавця В.В. Докучаєва, який у 1892–1895 рр. тимчасово управляв інститутом, та його послідовників щодо родючості ґрунтів, які були використані С.А. Подолинським та іншими вченими того часу, пізніше – М.Д. Руденком, як базові для розвитку положень фізіоенергетичної концепції економіки. За С.А. Подолинським, праця дає можливість накопичувати додаткову енергію на Землі, а найліпшим видом корисної праці є землеробство, завдяки якому енергія сонця накопичується на планеті. Базою для процесу накопичення енергії є земля, а від її родючості залежить активність цього процесу. І нині наукові здобутки школи ґрунтознавців Університету становлять основу для досліджень і прийняття рішень з аграрної економіки.

Потужний поштовх до розвитку викладання політекономії дав прихід в інститут у 1883 р. видатного економіста класичної школи О.І. Скворцова, який викладав політичну економію й статистику, а в 1905–1908 рр. був його директором. Він активно займався науковою діяльністю з проблем економіки землеробства, опублікував ряд важливих теоретичних і практичних праць, зокрема, щодо нових продуктів земельного влаштування селян, економічних принципів голодовок та заходів з їх переборення, основ політичної економії, економічних основ землеробства. Ідеї, сформульовані О.І. Скворцовим, лягли в основу теоретико-економічного обґрунтування столипінської аграрної реформи. Основним напрямом наукових досліджень і викладання в інституті на початку ХХ ст. стала оцінка політекономічних аспектів сільського господарства, можливостей розвитку селянства й державного регулювання. Наукова спадщина О.І. Скворцова включає також публікації з питань сільськогосподарської освіти, оцінки капіталів і факторів у землеробстві, меліораційного кредитування, здольщини, організації праці, проведення громадських сільськогосподарських робіт, організації сівозмін, тваринництва та його кормовиробництва, хлібної торгівлі, ціноутворення на сільгосппродукцію й формування тарифів і мит на сільськогосподарські перевезення, оцінки неринкових продуктів у сільському господарстві, ренти, прибутку, процента й оподаткування в сільгоспвиробництві, заснування поземельного банку, районування сільськогосподарського виробництва тощо.

За роки роботи в Ново-Олександрії О.І. Скворцов підготував

цілу плеяду талановитих науковців із сільськогосподарської економії – О.М. Челінцева, Б.Д. Бруцкуса, М.М. Кажанова. Останній у 1928–1929 рр. був першим директором новоствореного в Харкові науково-дослідного інституту економіки й організації сільського господарства, переорієнтованого згодом на проблеми лісового господарства, але ідею якого пізніше було відроджено в ННЦ “Інститут аграрної економіки”.

З початком у 1914 р. Першої світової війни Ново-Олександрійський інститут, а з ним і кафедри економічного профілю, було евакуйовано до Харкова, що, природно, супроводжувалося порушенням дослідного й освітнього процесу, значними втратами методичного матеріалу, підручників і наукових праць, а також розривом зв'язків із практикою та іншими науково-освітніми центрами. Розвиток економічної науки й освіти в Університеті в цей кризовий період був хоча й утруднений, але не припинявся. Важлива роль у цьому належить відомому організатору науки та освіти професору О.О. Алову, який із 1900 до 1938 р. працював, а в 1915–1922 рр. очолював евакуйований інститут. Хоча він не був економістом, але добре розумів важливість розвитку економічної науки й освіти в інституті та пропагував його історію.

У важкий період світової війни, революції та громадянської війни завдяки зусиллям керівництва й персоналу діяльність евакуйованого інституту не припинялася. У 1915 р. відбувся випуск студентів. У цей час тут працював професор О.М. Челінцев, видатний економіст-аграрник, статистик-експериментатор, фахівець з економіки селянського господарства і з проблем сільськогосподарського районування. Він розробив наукові основи організації сімейно-трудового селянського господарства у взаємозв'язку з проблемами районування та відповідною розбудовою селянської кооперації в Україні, визначив завдання споживчої, кредитної й інших видів сільськогосподарської кооперації, роль її спеціалізації за галузями сільського господарства. Професор О.М. Челінцев також досліджував зональні особливості рільництва і тваринництва, землекористування й можливі напрями інтенсифікації сільського господарства. Ще в 1904 р. заснував організаційно-виробничу школу, яка у 20-х роках ХХ ст. одержала нову назву – «школа Чаянова». Найважливіші праці О.М. Челінцева присвячені теоретичним основам організації селянського господарства і розвитку сільськогосподарської кооперації. Лісівники теж зробили внесок у

розвиток економічної науки й освіти. Видатний учений-лісівник професор О.Г. Марченко у 1920 р. вперше в історії лісогосподарських вищих навчальних закладів запровадив практику викладання курсу політичної економії та організації лісового господарства, а професор О.М. Колесников, який вивчав лісову справу й шляхи її відродження, очолив кафедру лісового господарства і лісової статистики.

Третій (радянський) період розвитку Університету розпочався після створення на основі Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва в Харкові (на правах евакуйованого) Харківського інституту сільського господарства і лісівництва (1921–1930 рр.), завданнями якого були, зокрема, перепідготовка червоноармійців для потреб агросфери, дослідження економіки селянських господарств та підготовка економічних кадрів. У цей період у державі переважали приватні одноосібні селянські господарства, проте активно створювалися сільськогосподарські комуні, комітети безземельних селян, колективні господарські товариства, державні й інші підприємства на експропрійованих земельних ділянках. Почалося створення інфраструктури сільського господарства, в т.ч. машинно-тракторних станцій і машинобудівних заводів. Діяльність інституту та розвиток економічних досліджень і освіти в ньому були нестабільними, особливо через репресії. Проте завдяки проведенню нової економічної політики СРСР економічна наука, зокрема й інституту, вийшла зі стану постреволюційної продрозверсткової розгубленості. Зріс попит на економічну науку та освіту. Певний час кафедрою економіки і організації сільського господарства керував академік, перший віце-президент Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, професор А.М. Сліпанський – автор підручника з дисципліни «Сільськогосподарська економіка». Він одночасно був заступником директора Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства.

У 1928 р., з огляду на значущість економічної науки й освіти, ректором Харківського інституту сільського господарства і лісівництва було призначено відомого економіста Л.М. Клецького (1928–1929 рр.). Він із 1928 до 1959 р. очолював кафедру економіки та організації сільського господарства. Його наукові інтереси поширювалися на питання економіки й організації сільського господарства, проблеми рентабельності та госпрозрахунку, систему ведення й організації спеціалізованих господарств і шляхи

вдосконалення організації оплати праці в сільськогосподарських підприємствах. Учений обґрунтовував доцільність рівномірного розміщення переробної промисловості по території України та наближення її до сировинних зон. Підготував перший у країні підручник з економіки соціалістичного сільського господарства. Його важливою ректорською заслугою є створення в Україні першого в системі вищих навчальних закладів аграрного спрямування економічного факультету, що відбулося в 1929 р. в результаті злиття Харківського інституту сільського господарства і лісівництва з Інженерно-економічним інститутом.

У 1930–1934 рр. була спроба реорганізувати Університет у Харківський інститут зернового господарства як вузькоспеціалізований під потреби великих зернорадгоспів, на створення яких влада взяла курс. Для їх формування й розвитку необхідні були, зокрема, кваліфіковані фахівці з питань економіки, організації управління та планування господарської діяльності. Проте ця спроба виявилася невдалою, тому було створено Харківський сільськогосподарський інститут (далі ХСГІ) (1934–1946 рр.), основними завданнями якого у сфері економіки були наукове і кадрове забезпечення новостворених колективних сільськогосподарських підприємств та їх інфраструктури. У зв'язку із зазначеним економічні дослідження й освіта в інституті виділилися в самостійні напрями. У 1932 р. функціонували кафедри економіки та соціалістичної реконструкції, організації соціалістичного зернового виробництва і політичної економії. Але вже в 1933 р. створено єдину кафедру економічного профілю – економіки і організації сільського господарства. На початок 1934 р. у складі ХСГІ було три факультети, у т.ч. економічний із двома відділеннями.

Із становленням системи колективних і державних сільськогосподарських підприємств зросла кількість запитів на наукові дослідження. У 1939 р. колектив ХСГІ працював над 76 темами, зокрема з організації приміського господарства для забезпечення жителів м. Харкова овочевою й молочною продукцією (Л.М. Клецький і С.Д. Бутко). Збільшилися замовлення на підготовку фахівців. У 1940–1941 навчальному році в інституті навчалися 466 студентів, із них 70, або 15%, на економічному факультеті. Значно зросли обсяги підготовки наукових кадрів: на 20 кафедрах інституту в передвоєнний період навчалися 50 аспірантів.

Із початком війни економічний факультет ХСПІ включився в заходи оборонного характеру. Було створено окремий піхотний винищувальний батальйон народного ополчення, у складі якого був окремий загін доцентів та аспірантів-економістів під командуванням професора Л. М. Клецького і доцента Г.Д. Дахнюка. Потім інститут евакуювали до узбецького міста Катта-Курган Самаркандської області.

У Катта-Курган ХСПІ (на правах евакуйованого) в 1941–1944 рр. займався підготовкою кадрів та науковими розробками для потреб Узбекистану, зокрема його сільського господарства і сільських територій. Завершили навчання 12 агрономів-економістів. За дорученням урядових структур професори Л.М. Клецький і О.М. Можейко провели обстеження економіки Нарпайського району Самаркандської області й розробили перспективний план його розвитку.

Після повернення з евакуації ХСПІ та його економічна наука й освіта одержали новий поштовх у розвитку. У зв'язку із 100-річчям від дня народження В.В. Докучаєва інституту було присвоєно його ім'я. Кількість факультетів із трьох збільшилася до шести. Крім економічного та лісового факультетів, розвиток економічної науки й освіти розпочато на землевпорядному факультеті. У 1946 р. створено кафедру землевпорядного проектування і планування сільськогосподарських населених місць, завідувачем якої було призначено доктора економічних наук, професора П.М. Першина, з 1947 р. – дійсного члена АН УРСР. У 1948–1950 рр. учений очолював інститут економіки АН УРСР. Ім'я П.М. Першина назавжди увійшло в історію Ради з вивчення продуктивних сил України. Він досліджував економічні проблеми землевпорядкування, підвищення родючості земель й удосконалення районного планування. Під його керівництвом сформовано плеяду відомих учених-економістів, які прославили українську науку. Зокрема це академіки І.І. Лукінов і М.М. Паламарчук, член-кореспондент ВАСГНІЛ О.О. Сторожук, доктори економічних наук П.Ф. Веденічев та І.К. Бондар. У 1948 р. створено кафедру економіки і організації сільськогосподарського виробництва та кафедру статистики і бухгалтерського обліку.

У повоєнний час ХСПІ імені В.В. Докучаєва (1946–1991 рр.) перетворився в потужний науково-дослідний і навчальний комплекс, став одним із кращих ВНЗ СРСР, у т.ч. з економічних досліджень і освіти. У період ліквідації засад сталінізму та переходу до

економічних методів управління економікою на економічні кафедри прийшли молоді науковці, які довгі роки забезпечували високу якість наукових досліджень і навчального процесу. Співробітники інституту виконували економічні дослідження державного значення. Наприклад, у зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС професор С.Д. Бутко з групою колег обґрунтував економічну доцільність обвалування 80 тис. га плавнів, що дало змогу уникнути їх затоплення.

Економічна реформа в сільському господарстві, яка почалася в 1965 р., зумовила потребу в освоєнні економічних методів господарювання на селі. Економічна наука й освіта ХСП імені В.В. Докучаєва не лише була готова до цих змін, а й знаходилася в авангарді їх учасників як у регіоні, так і в колишньому СРСР.

Випускники економічного факультету ХСП посідали перші місця в рейтингах, одержували такі знання та їх практичну перевірку, які давали змогу успішно працювати в сільськогосподарському виробництві, управлінні ним, а також у галузі науки й освіти. У ХСП успішно використовувалися надбання та досвід маримонтського та ново-олександрійського інститутів, тут одержала глибокі базові знання ціла кагорта висококваліфікованих економістів-аграрників.

У 50–60-ті роки минулого сторіччя в ХСП імені В.В. Докучаєва було сформовано наукові школи доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента ВАСГНІЛ Л.М. Клецького (економіка й організація сільськогосподарського виробництва), доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента ВАСГНІЛ К.Г. Телешека (економіка сільського господарства) і кандидата економічних наук, професора О.Ф. Галкіна (статистика). Учені з цих шкіл, що взаємодіяли, утворили потужну Харківську школу економістів-аграрників. Наукові погляди її представників відомі далеко за межами регіону. До цієї школи належали професори й доктори економічних наук Л.М. Анічин, В.Є. Антипенський, Л.О. Антоненко, М.О. Беседін, І.М. Брюховецький, А.П. Вервейко, О.Ф. Галкін, В.К. Горкавий, Г.І. Горохов, Д.С. Добряк, В.О. Кірсанов, О.Т. Лозовий, А.В. Македонський, В.П. Мартьянов, В.О. Муковоз, М.Ф. Огійчук, Ю.А. Полтавський, М.Ф. Соловійов, І.М. Статівка, С.І. Черняєв, В.Й. Шиян та їхні учні.

У 70–90-ті роки ХХ ст. економічний факультет ХСП зробив значний внесок у формування економічних відносин в аграрній сфері України, ряду країн СНД, Польщі й інших держав. Наукові школи

інституту поповнилися новими талановитими дослідниками і розвинулися за напрямками досліджень. Сформовано кафедри менеджменту організацій (1986 р.) та економічної кібернетики (1989 р.). У зв'язку із створенням Сумського філіалу ХСГІ імені В. В. Докучаєва, а потім і самостійного аграрного університету на базі Харківської школи економістів-аграрників виникла нова наукова школа, до якої належать І.М. Брюховецький, Л.І. Михайлова, М.Г. Михайлов, Н.І. Строченко та інші вчені.

За час четвертого (українського) періоду розвитку Університету відбулися кардинальні зміни в науковій і освітній діяльності. У 1991 р. його було реорганізовано в державний університет, у 2002 р. – присвоєно статус національного. У цей період Університет очолювали ректори Г.Ф. Наумов (1969–1993 рр.), М.І. Лактіонов (1993–1996 рр.), М.Д. Євтушенко (1996–2007 рр.), С.Ю. Булигін (2007–2009 рр.), В.І. Пастухов (2009 р.) та В.К. Пузік (з 2009 р. і до сьогодні).

Економічний факультет завжди займав важливе місце в розвитку науки й освіти Університету. Деканами факультету в різні роки були: доцент В.К. Ключников (1933–1935 рр.), доцент Ф.Ф. Абрамов (1935–1952 рр.), професор К.Є. Канський (1952–1953 рр.), доцент С.І. Черняєв (1953–1960 рр.), професор О.І. Здоровцов (1960–1963 рр.), доцент І.М. Яковчик (1963–1965 рр.), доцент І.К. Щербаха (1965–1970 рр.), професор Л.М. Анічин (1970–1977 рр.), професор І.М. Брюховецький (1977 р.), професор В.Й. Шиян (1977–1982 рр.), доцент Г.І. Войчук (1982–1984 рр.), доцент В.О. Сивоконь (1984–1987 рр.), професор М.Ф. Огічук (1987–2002 рр.), професор О.В. Ульянченко (2002–2005 рр.).

Суспільні перетворення викликали не лише кадрові зміни в Університеті, а й переорієнтацію його економічного блоку на наукове і кадрове забезпечення розв'язання проблем реформування аграрної галузі, формування ринкових засад функціонування національної економіки та економіки регіону й забезпечення ефективної діяльності суб'єктів господарювання в ринкових умовах, посилення економічної проблематики в наукових дослідженнях і навчальному процесі, поступову зміну структури джерел фінансування в напрямі збільшення частки надходжень коштів від економічних досліджень, освоєння нових освітніх спеціальностей та навчальних дисциплін економічного профілю. На базі економічного факультету у 2005 році утворено два факультети – менеджменту і економіки та обліку і

фінансів. Декани факультетів: менеджменту і економіки – професор О.І. Гуторов (2005–2008 рр.), доцент Р.М. Шелудько (2008–2013 рр.), із 2013 р. – доцент Ю.Л. Філімонов; обліку і фінансів – доцент К.І. Посиلاسва (2005–2008 рр.), доцент С.І. Панченко (2009–2010 рр.), доцент І.М. Сафронська (2010–2016 рр.), із середини 2016-го обов'язки декана виконує доцент Ю.С. Пеняк.

У 1997 році сформовано кафедри виробничого менеджменту та агробізнесу, бухгалтерського обліку і аудиту, а також створено нову кафедру фінансів.

Нині економічну науку та освіту в ХНАУ імені В.В. Докучаєва розвивають працівники кафедр: на факультеті менеджменту і економіки – маркетингу, підприємництва та організації виробництва (завідувач – професор, член-кореспондент НААН О.В. Ульяновченко), економічної кібернетики (завідувач – доцент Т.А. Бутенко), економіки підприємства (завідувач – професор Т.І. Олійник), менеджменту організацій (завідувач – професор О.І. Гуторов); на факультеті обліку і фінансів – бухгалтерського обліку й аудиту (завідувач – професор М.Ф. Огітчук), статистики та економічного аналізу (завідувач – професор В.К. Горкавий), фінансів (завідувач – професор О.В. Горкавий), економічної теорії (завідувач – професор Г.П. Пасемко). Найбільший внесок у підготовку кадрів вищої кваліфікації зробили професори В.Й. Шиян, О.В. Ульяновченко, А.В. Македонський, О.В. Олійник, О.І. Гуторов, М.Ф. Соловійов, В.К. Горкавий, М.Ф. Огітчук, Т.І. Олійник, М.І. Беленкова і доценти В.О. Муковоз, Р.М. Шелудько, А.В. Токар, О.О. Гуророва.

Випускники економічного факультету Університету відіграли значну роль в розвитку економічної науки в інших наукових установах (Д.Ю. Ванін, І.О. Зубрич, І.І. Лукінов, О.М. Онищенко) та закладах освіти (В.Я. Амбросов, І.М. Брюховецький, О.М. Варченко, О.І. Здоровцов, Т.Г. Маренич, Л.О. Антоненко, Ю.Ф. Наумов, Л.І. Михайлова), а також у формуванні законодавчих засад розвитку економіки України (депутати Верховної Ради України М.О. Ганжа, В.А. Слаута і О.Г. Стариченко) та діяльності органів державного управління (В.М. Білокудря, О.І. Верещака, В.Д. Гревцов, М.Ф. Калашніков, С.В. Лобас, І.П. Пазій).

Випускники Харківського національного університету склали потужний загін науковців - дослідників, які в різні роки здійснювали дослідження в ННЦ «Інститут аграрної економіки». Це академіки НАНУ І.І. Лукінов і О.М. Онищенко; член-кореспондент НААН

В.Я. Амбросов; доктори економічних наук О.М. Варченко, М.В. Калінчик, Ю.С. Коваленко, В.І. Криворучко, І.Х. Степаненко; кандидати економічних наук Л.М. Бердник, М.І. Бур'ян, Ю.С. Воскобійник, Є.М. Гордіївська, А.О. Гуроров, З.П. Кирпаль, М.І. Кісіль, Г.І. Лисогор, Б.В. Мироненко, В.Ф. Плішко, М.Є. Романенко, М.А. Ткачук та інші. Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва є активним учасником Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, що функціонує на базі ННЦ «Інститут аграрної економіки».

Таким чином, виникнення й розвиток наукових та освітніх центрів зумовлені об'єктивними потребами суспільства. Такі центри в аграрній сфері формуються як університети, що мають тривалі в історичному періоді життєві цикли. Зі зміною суспільних систем потреба в університетах зберігається, змінюються лише теоретичні погляди на економічні процеси, тому життєві цикли університетів складаються з періодів, у межах яких функціонували конкретні суспільні системи. Закономірностями розвитку науки й освіти аграрного університету є постійна наявність і важлива роль їх економічної складової, охоплення в дослідженнях та навчальному процесі всіх найважливіших для економічного розвитку конкретного суспільства аспектів, посилення значення економічних аспектів у діяльності університету в процесі історичного розвитку й у періоди революцій, воєн та інших суспільних криз, постійна спрямованість університету на наукове й освітнє забезпечення розв'язання актуальних економічних проблем розвитку сільського господарства.

1.2. Наукова теорія як форма узагальнення та систематизації

Теорія означає комплекс поглядів, уявлень, ідей, які спрямовані на тлумачення і пояснення певних явищ.

Наукова теорія – це найвища форма узагальнення й систематизації знань. Існує багато різних визначень теорії. Розрізняють гносеологічний, логічний і методологічний підходи до її визначення.

Гносеологія номінує теорію як узагальнення результатів багатовікової історії, упродовж якої предметно-практична й духовна діяльність людини розширювала горизонт пізнання явищ природи, суспільства і мислення. Гносеологія встановлює,

внаслідок чого з'являється теорія і для чого вона потрібна. *Логіка* розкриває структуру теорії та її співвідношення із закономірностями розвитку об'єктивної дійсності.

Методологія визначає, що і як вивчають за допомогою теорії. Отже, теорія узагальнює предметно-практичну діяльність людей, створює систему елементів, де визначальному елементу субординаційно підпорядковані всі інші, що пояснюють виникнення, взаємозв'язки, сутність і закономірність розвитку об'єкта дослідження. Функціями наукової теорії є пояснення, передбачення, фактична, систематична (передбачає спадкоємність знань) і методологічна.

Розробка наукової теорії органічно пов'язана з такими чинниками: виникнення ідей, формулюванням принципів, законів, положень, категорій, понять; узагальнення наукових фактів; використання аксіом; висунення гіпотез; доведення теорем. Ідеї виникають на основі практики і змінюються у зв'язку зі зміною суспільного буття. Існують передові, прогресивні ідеї, які сприяють розвитку суспільства, і непрогресивні ідеї, які гальмують його.

Ідеї виникають раптово, як результат тривалих, напружених пошуків. *Наукова ідея* – це така форма думки, що дає нове пояснення явищ. Вона базується на знаннях, які вже накопичено, і розкриває раніше не помічені закономірності (наприклад, ідея всезагального розвитку в діалектиці, ідея рефлексу у фізіології тощо). Народження ідей і становить механізм пізнання. Нова ідея змінює уявлення вченого не в результаті суворого логічного обґрунтування наявного знання, вона не є простим узагальненням. Ідея – це якісний стрибок думки за межі чуттєвих даних із суворо обґрунтованим значенням. Розвиток науки відбувається таким чином, що в ній завжди накопичуються ідеї, які не мають пояснення з позиції існуючих теорій.

Принцип – це головне вихідне положення наукової теорії, що виступає як перше й найабстрактніше визначення ідеї як початкової форми систематизації знань. Принцип не вичерпує всього змісту ідеї. Якщо в основі теорії лежить завжди одна ідея, то принципів може бути декілька. Ідеї та принципи створюють закони науки, що відбивають суттєві, стійкі та постійно повторювані об'єктивні внутрішні зв'язки між явищами, предметами, елементами, якостями. Звичайно закони виступають у формі

певного співвідношення понять, категорій.

Категорії – це найбільш загальні, фундаментальні поняття, які відбивають суттєві властивості явищ дійсності. Вони бувають загальнофілософськими, загальнонауковими і такими, що належать до окремої галузі науки. За допомогою категоріального синтезу визначають зв'язки, відношення між явищами, подіями, діями, які вивчають; установлюють їхню єдність.

Принцип і категорії, що його розкривають, становлять сутність наукової теорії, а перші здогадки, формулювання гіпотези, попередні висновки висловлюються як тлумачення.

Тлумачення як логічна форма дозволяють трактувати знання про навколишню дійсність; у найбільш широкому, універсальному вигляді використовуються під час відкриття законів і повідомлення про наукові відкриття іншим людям.

Свою специфічну «матеріалізацію» вербально висловлені ідеї знаходять у гіпотезах, які є формою осмислення фактичного матеріалу, формою переходу від фактів до теорії. Без гіпотези неможливо розпочати дослідження, оскільки невідомо, з якою саме метою необхідно його проводити, що і як спостерігати.

Необхідність кожного експерименту потрібно теоретично обґрунтувати, а аналіз експериментального матеріалу має або підтвердити гіпотезу, або внести до неї корективи. Тому корисно гіпотезу попередньо перевірити орієнтовним експериментом або теоретичними розрахунками й тільки після цього на її основі розробити детальний план і методику дослідження. Останнє слід здійснювати лише на основі попередньо здобутих результатів – як «розвідку». Гіпотеза в процесі дослідження, безумовно, уточнюватиметься і змінюватиметься залежно від отриманих результатів.

Гіпотеза проходить три стадії розвитку: накопичення фактичного матеріалу і припущення на його підставі; формулювання гіпотези, тобто виведення з припущення наслідків, розгортання теорії; перевірка на практиці та уточнення за результатами цієї перевірки. Таким чином гіпотеза перетворюється на наукову теорію.

Як відомо, з приводу одного й того самого невідомого явища висувають не одну, а декілька гіпотез. Інколи деякі з них взаємно виключають одна одну. Можливість появи кількох гіпотез не випадкова. Висунення кількох гіпотез, у тому числі

взаємовиключних, не вважають чимось небажаним, поки не встановлено, у чому полягає сутність досліджуваного об'єкта; наявність різних гіпотез забезпечує всебічний аналіз, без якого неможливе чітке наукове узагальнення. Якщо гіпотезу доведено, то вона стає *науковою теорією*.

Структуру теорії як складної системи формують пов'язані між собою принципи, закони, тлумачення, положення, поняття, категорії та факти.

Система теорії, на відміну від системи дійсності, включає тільки суттєві, стійкі зв'язки, які повторюються. Така структура наукової теорії виникає на певній емпіричній підставі (на відомих фактах: даних практичної діяльності, результатах експерименту). При цьому факти входять до складу теорії в узагальненому вигляді. Необхідними елементами багатьох теорій є формальне обчислення, наукові результати, висновки, терміни, аксіоми, теореми.

Наукові дослідження починаються з інформаційного пошуку. Потім переходять до наукового пошуку. Між інформаційним і науковим пошуком існує діалектичний взаємозв'язок, оскільки науковий пошук починається з висунання гіпотези, яку перевіряють експериментом.

Шлях до гіпотези пролягає через ідеї, поява яких можлива лише завдяки синтезу природничо-наукового й філософського знання. Отримане таким чином знання має ймовірносний характер і потребує практичної перевірки, тому наступний щабель у переході від гіпотези до теорії – це аналіз і синтез, які є загальними для обох форм наукового дослідження, але розрізняються за функціями.

З аналізом (поділом) і синтезом (об'єднанням) пов'язана вся експериментальна діяльність дослідника, до них зводяться всі види розумової діяльності. У створенні наукової теорії особливо важливим є синтез, який забезпечує формулювання понять і категорій. Синтез досліджень дозволяє включати до системи фактів ідеальні моменти, розрахунок реальних можливостей, облік закономірностей розвитку й функціонування явищ.

Вид синтезу залежить від характеру елементів, що синтезуються, способів їх об'єднання та його особливостей. Синтез надає можливість об'єднати: частини в єдине ціле; ознаки явища для встановлення їхньої видової належності; елементи для визначення їхніх зв'язків (основа системного підходу).

Наукова теорія виникає як закономірне завершення всієї

попередньої пізнавальної діяльності в певній галузі. Тому вона включає ті елементи й форми, з якими дослідник мав справу ще на емпіричній і початковій стадіях теоретичного пізнання. Оскільки теорія дає відбиток досліджуваного об'єкта в його цілісності, окремі поняття, які характеризують його з різних боків, мають бути об'єднані в систему.

Для цього необхідно піддавати їх раціональній обробці, вводити нові припущення, абстракції, ідеалізації. Це свідчить про те, що виникнення теорії – не просто кількісний приріст знань, а якісна зміна, перехід до більш глибокого розуміння сутності об'єкта. Створена теорія вирішує цілу низку завдань: підтверджує істинність попереднього пізнання, чітко систематизує уявлення про сутність і зв'язки між об'єктами, розширює, поглиблює та уточнює ці уявлення, передбачає нові явища в досліджуваній галузі.

Пізнання є складним багатоступеневим процесом досягнення істини, що включає два рівні: чуттєвий і раціональний. Чуттєве пізнання забезпечує безпосередній зв'язок людини з навколишньою дійсністю, проникнення її в розмаїття явищ природи. Раціональне пізнання ніби доповнює і відбиває чуттєве, сприяє усвідомленню сутності процесів, розкриває закономірності розвитку і повертає нове знання до емпіричного рівня у вигляді можливості практичного перетворення і подальшого чуттєвого пізнання.

Емпіричним називають наукове знання, отримане з досвіду, шляхом спостереження та експериментально. Результати такого знання фіксуються органами чуттів або приладами, які їх замінюють, і дають уявлення про якості та зв'язки досліджуваних явищ. Ці уявлення викладаються у вигляді понять, категорій, знакових систем. Емпіричні знання – це базис для подальшого розвитку наукового знання.

Теоретичні знання відбивають об'єкт на рівні його внутрішніх зв'язків, закономірностей становлення, розвитку та існування. На теоретичному рівні пізнання узагальнює емпіричні дані, установлює значущість і практичну цінність тих чи інших методів дослідження, виявляє справжнє співвідношення емпіричних даних та існуючих теорій, формулює нові узагальнення і висновки в межах теорій, які раніше існували. Суперечність між емпіричним фактом і науковою теорією можлива не лише через недосконалість теорії, а й тому, що певний факт не відбиває сутності

досліджуваного об'єкта. Теоретичний рівень пізнання забезпечує перехід від конкретного або конкретно-чуттєвого дослідження до абстрактного, що дозволяє виявити й сформулювати суттєве, головне. На сучасному рівні розвитку науки абстрагування стало одним з головних засобів проникнення в сутність явищ навколишньої дійсності.

Між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання немає різкої межі, діалектика їх взаємодії виявляється в складному процесі виникнення й розв'язання нескінченних суперечностей. У своєму прагненні повніше й глибше зрозуміти природу наука накопичує все нові й нові емпіричні дані, які рано чи пізно вступають у протиріччя зі старими уявленнями. Навіть розглядаючи не науку в цілому, а лише яку-небудь з її галузей, можна виявити суперечність між емпіричними даними і відповідною теорією. Усунення такої суперечності вимагає нових наукових досліджень.

1.4. Види та ознаки наукового дослідження

Загальновідомо, що не всяке знання можна розглядати як наукове. Неможливо визнати науковими ті знання, здобуті лише на основі простого спостереження. Хоч вони відіграють у житті людини важливу роль, але не розкривають сутності явищ, взаємозв'язку між ними, який дозволив би пояснити, чому це явище відбувається так, а не інакше, і спрогнозувати його подальший розвиток.

Наукові знання принципово відрізняються від беззаперечного визнання істиною того чи іншого положення без будь-якого логічного його обґрунтування й практичної перевірки. Розкриваючи закономірні зв'язки дійсності, наука відбиває їх в абстрактних поняттях і схемах, які суворо їй відповідають. Поки не відкрито закони, людина може лише описувати явища, збирати, систематизувати факти, але вона нічого не може пояснити й передбачити.

Розрізняють дві основні групи наукових досліджень: фундаментальні та прикладні.

Фундаментальні наукові дослідження – це наукова теоретична та/або експериментальна діяльність, спрямована на здобуття нових знань про закономірності розвитку та взаємозв'язку природи, суспільства, людини. Завданням фундаментальних наук є пізнання

законів, що управляють поведінкою і взаємодією базисних структур природи і суспільства. Сфера проведення фундаментальних досліджень включає багато галузей наук. До них належать: велика група фізико-технічних і математичних наук (математика, ядерна фізика, фізика плазми, фізика низьких температур та ін.); хімія і біологія; велика група наук про Землю (геологія, геофізика, фізика атмосфери, води і суші); соціальні науки. Фундаментальні дослідження можуть поділятися на вільні (чисті) і цілеспрямовані. Перші, як правило, мають індивідуальний характер і очолюються визнаним ученим – керівником роботи. Характерною особливістю цих досліджень є те, що вони наперед не визначають певних цілей, але в принципі спрямовані на отримання нових знань і більш глибоке розуміння навколишнього світу. Цілеспрямовані дослідження стосуються певного об'єкта і проводяться з метою розширення знань про глибинні процеси і явища, що відбуваються в природі, суспільстві, без урахування можливих галузей їх застосування.

Прикладні наукові дослідження – це наукова й науково-технічна діяльність, спрямована на здобуття й використання знань для практичних цілей. Безпосередня мета прикладних наук полягає в застосуванні результатів фундаментальних наук під час вирішення пізнавальних і соціально-практичних проблем.

Прикладні науки можуть розвиватися з перевагою як теоретичної, так і практичної проблематики. Так, на базі економічної теорії, яка є фундаментальною наукою, розвиваються мікро- і макроекономіка, економічний аналіз тощо. Усі ці науки можна віднести до теоретичної прикладної економіки. На стику прикладних наук і виробництва розвивається особлива галузь досліджень – так звані розробки, у процесі яких реалізуються результати практичних прикладних наук у вигляді конкретних технологічних процесів, конструкцій, матеріалів.

Розвиток науки йде шляхом від збирання фактів, їх вивчення й систематизації, узагальнення та розкриття окремих закономірностей до зв'язаної, логічно стрункої системи наукових знань, яка дозволяє пояснити вже відомі факти і передбачити нові.

Процес пізнання включає в себе накопичення фактів. Без систематизації та узагальнення, без логічного осмислення фактів не може існувати жодна наука. Факти стають складовою частиною наукових знань, якщо вони виступають у систематизованому

вигляді.

Факти систематизують та узагальнюють за допомогою простих абстракцій – понять (визначень), які є важливими структурними елементами науки. Найширші поняття називають *категоріями*. Це найзагальніші абстракції. До категорій, наприклад, належать філософські поняття про форму та зміст явищ, принципи (постулати), аксіоми. Під *принципами* розуміють вихідні положення будь-якої галузі науки. Вони є початковою формою систематизації знань.

Важливою складовою в системі наукових знань є наукові закони, які відбивають найбільш суттєві, стійкі, повторювані об'єктивні внутрішні зв'язки в природі, суспільстві й мисленні. Звичайно закони виступають у формі визначеного співвідношення понять, категорій.

Найвищою формою узагальнення й систематизації знань є *теорія*, тобто вчення про узагальнений досвід, практику, сформульовані наукові принципи й методи.

Коли вчені не мають достатніх фактичних матеріалів, тоді як засоби досягнення наукових результатів вони використовують *гіпотези* – науково обґрунтовані припущення, що висувають для пояснення якогось процесу, які після перевірки можуть виявитися істинними або хибними. Гіпотеза часто виступає як первісне формулювання, черговий варіант законів, які відкривають. Слід підкреслити, що гіпотеза відіграє дуже важливу роль у розвитку будь-якої науки, тому що вона по суті є формою її розвитку. Більшість наукових законів і теорій було сформульовано на підставі раніше висловлених гіпотез. Формою розвитку науки є наукові дослідження, тобто вивчення взаємодії між явищами з метою отримання переконливо доведених і корисних для науки й практики рішень із максимальним ефектом. Наукові дослідження мають об'єкт, предмет, на пізнання яких вони спрямовані.

У вирішенні емпіричних та, особливо, теоретичних завдань наукового дослідження важливе місце належить логічному шляху пізнання, який дозволяє на основі умовиводів пояснити явища й процеси, сприяє появі нових ідей та проблем, накресленню шляхів їх вирішення. Він будується на здобутих фактах і результатах емпіричних досліджень.

Результати наукових досліджень оцінюють тим вище, чим вищим є рівень науковості зроблених висновків та узагальнень,

чим вони достовірніші та ефективніші. Крім того, ці результати мають створювати основу для нових наукових розробок.

Таким чином, систему знань можна подати у вигляді наукових фактів, понять, принципів, гіпотез, законів, теорій, які дозволяють передбачити події та управляти суспільними процесами, виробничими відносинами, продуктивними силами. Цей систематизований науковий досвід характеризується низкою ознак. Найважливішою з них є всезагальність.

Наука є суспільною за своїм походженням, розвитком і використанням. Будь-яке наукове відкриття є спільною працею, у кожний період часу наука – це сумарне вираження людських успіхів у пізнанні світу. Система наукових знань належить усім, тому вона найефективніше може бути використана лише з розвитком суспільної праці, виробництва, торгівлі у великих масштабах.

Систематизуючи наукові знання, насамперед виділяють дві великі групи: науки про суспільство і науки про природу. У кожній із цих груп виділяють складові елементи – наукові дисципліни. У першій групі – це філософія, політологія, історія, психологія та інші, у другій – фізика, хімія, технічні науки тощо. Як відомо, науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи об'єднано загальною назвою «наукові дослідження». Це дуже широке поняття, яке охоплює всі процеси – від зародження ідеї до її втілення у вигляді нових теоретичних положень, створення нових технологій тощо. Узагалі всі наукові дослідження можна поділити на три основні види: теоретичні, пошукові та прикладні.

Наукове дослідження являє собою особливий вид людської діяльності, спрямований на здобуття нових, більш глибоких знань, що служать практичним цілям для створення нових або вдосконалення старих. Необхідність досліджень у прикладних науках продиктована потребами й практичною діяльністю людей, завданнями, які ставить перед наукою виробництво.

Наука – це особлива форма пізнання, яке здійснюють особливі групи людей за допомогою спеціальних засобів (експериментальні пристрої, математичні, мовні та логічні методи). Формою реалізації та розвитку пізнання стає наукове дослідження.

Наукове дослідження – це систематичне й цілеспрямоване вивчення об'єктів, у якому використовуються засоби і методи науки і яке завершується формуванням знань про об'єкт, що

вивчають. У науковому дослідженні велику роль відіграє розмежування пізнавальних завдань, які становлять необхідні етапи на шляху розв'язання наукових проблем.

Можна виділити три види пізнавальних завдань: емпіричні, теоретичні й логічні.

Емпіричні пізнавальні завдання полягають у відборі й ретельному вивченні фактів. Одним із найважливіших методів пізнання є експеримент, коли дослідник свідомо втручається в поведінку предметів або в перебіг явищ і процесів для отримання конкретних кількісних та/або якісних даних про предмет, який вивчають.

Вирішуючи *теоретичні завдання* дослідник завжди має справу з реальними об'єктами і виходить за межі характеристик, за якими безпосередньо ведеться спостереження. Він відтворює механізм явищ або процесів, що надає можливість пояснити встановлені факти. Разом із тим теоретичні знання можна перевірити емпірично.

Не менш важливу роль у науковому дослідженні фактів відіграють *логічні методи*. Під ними розуміють таке оперування знаннями і засобами їх отримання, яке дозволяє отримати нові знання, не звертаючись після кожного етапу міркувань до емпіричної перевірки.

Логічні завдання можуть вирішуватися при організації наукового дослідження, побудові теорії й розробці гіпотез, коли мають задовольнятися логічні та гносеологічні вимоги, суть яких полягає в тому, що всі терміни, поняття, ознаки мають уводитися з моносемічним значенням і перебувати в однозначному зв'язку. Наука включає також методологію і методи дослідження.

1.5. Методологія і методи наукових досліджень

Процес пізнання, як основа будь-якого наукового дослідження, є складним і вимагає концептуального підходу на основі певної методології, застосування певних методів.

Характерною ознакою сучасної науки є зростання ролі методології при вирішенні проблем росту і розвитку спеціалізованого знання.

Саме розуміння методології та її функцій зазнало суттєвих змін: вузький формально-логічний підхід змінився змістовним

збагаченням проблематики, що включає соціокультурний, гуманістичний вимір знання і пізнавальної діяльності. Методологічний аналіз, будучи формою самосвідомості науки, прояснює способи поєднання знання і діяльності, будову, організацію, способи одержання та обґрунтування знань. Виявляючи умови і передумови пізнавальної діяльності, у т.ч. філософсько-світоглядні, методологічний аналіз перетворює їх в засоби усвідомленого вибору та наукового пошуку.

Існують різні рівні методологічного аналізу. Конкретно-наукова методологія зі своїми методиками має справу з технічними прийомами, приписами, нормативами, формулює принципи і методи конкретно-наукової діяльності, описує і обґрунтовує їх, наприклад, методи мічених атомів у біохімії, умовних рефлексів – у фізіології, анкетування – у соціології тощо. Другий рівень – загальнонаукова методологія як вчення про принципи, методи і форми знання, що функціонують у багатьох науках, які відповідають предмету й об'єкту дослідження. Це, наприклад, методи емпіричного дослідження: спостереження, вимірювання, експеримент; загальнологічні методи: аналіз, синтез, індукція, аналогія, дедукція тощо, а також такі форми знання, як поняття і закони, гіпотези і теорії. Виникнувши як прийоми і форми, які використовуються в конкретних дослідженнях, вони потім застосовуються іншими вченими в різних галузях знання, тобто отримують наукову і культурно-історичну апробацію, що дає їм статус загальних або загальнонаукових методів.

Це наближає загальнонаукову методологію до рівня філософського аналізу знання, що за певних умов може бути застосоване до вивчення науково-пізнавальної діяльності. Єдність загальнонаукового та філософського рівнів пізнання лежить в основі дисципліни, що отримала назву *методології наукового пізнання*. Вона може бути визначена як філософське вчення про систему апробованих принципів, норм і методів науково-пізнавальної діяльності, про форми, структуру та функції наукового знання. Методологія науки, ґрунтуючись на загальнофілософських принципах і законах, історично виникла і розвивається на основі гносеології та епістемології, логіки, а також історії, соціології, соціальної психології та культурології, тісно пов'язана з філософськими вченнями про мову.

Специфіка наукової діяльності значною мірою визначається

методами. *Метод* (від грец. *metodos*) у широкому розумінні слова – «шлях до чогось», шлях дослідження, шлях пізнання, теорія, учення, свідомий спосіб досягнення певного результату, здійснення певної діяльності, вирішення певних завдань. Він виступає як сукупність певних правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії. Метод є системою приписів, принципів, вимог, що орієнтують суб'єкта у вирішенні конкретного завдання, досягненні певного результату в певній сфері діяльності.

Метод є інструментом для вирішення головного завдання науки – відкриття об'єктивних законів дійсності. Метод визначає необхідність і місце застосування індукції й дедукції, аналізу і синтезу, абстракції, формалізації, моделювання, порівняння теоретичних та експериментальних досліджень.

Методологія – це тип раціонально-рефлексивної свідомості, спрямований на вивчення, удосконалення і конструювання методів.

Поняття «методологія» має два основних значення: по-перше, це система певних правил, принципів і операцій, що застосовують у тій чи іншій сфері діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо); по-друге, це – вчення про цю систему, загальна теорія метода.

Методика – це фіксована сукупність прийомів практичної діяльності, що приводить до заздалегідь визначеного результату. У науковому пізнанні методика відіграє значну роль в емпіричних дослідженнях (спостереженні та експерименті). На відміну від методу, у завдання методики не входить теоретичне обґрунтування отриманого результату, вона концентрується на технічній стороні експерименту і на регламентації дій дослідника. Хоча в сучасних умовах, коли обладнання і техніка експерименту ускладнились, великого значення набуває копіткий опис методичного боку досліджень.

Розмаїття видів людської діяльності зумовлює розмаїття методів, що можуть бути класифіковані за різними основами (критеріями), наприклад, методи природничих і методи гуманітарних наук; якісні та кількісні методи тощо. У сучасній науці склалася багаторівнева концепція методології знання, згідно з якою методи наукового пізнання за ступенем загальності і сферою дії поділяють на три основні групи:

- філософські методи;
- загальнонаукові методи;
- спеціальні методи наук (внутрішньо- та міждисциплінарні).

Філософські методи та їх роль у науковому пізнанні зумовлені наявністю двох крайніх моделей, що склалися у вирішенні цього надзвичайно складного питання, серед яких:

- уможлядно-філософський підхід (натурфілософія, філософія історії та ін.), суть якого полягає в прямому виведенні вихідних принципів наукових теорій безпосередньо з філософських принципів, крім аналізу матеріалу певної науки;

- позитивізм, відповідно до якого «наука сама собі філософія». Роль філософії в частковому науковому пізнанні або абсолютизується, або, навпаки, принижується аж до повного заперечення. І хоча обидві моделі мали певні позитивні результати, згоди між ними не було досягнуто.

Філософські методи не завжди прямо проявляють себе в наукових дослідженнях, оскільки можуть застосовуватися як свідомо, так і стихійно. Однак у будь-якій науці наявні елементи всезагального значення, такі як закони, категорії, поняття, причини тощо, які і роблять науку так званою «прикладною логікою».

Філософські методи – це не жорстко фіксовані регулятори, а система «м'яких» принципів, операцій, прийомів, що мають універсальний характер, тобто знаходяться на вищих «поверхах» абстрагування. Тому філософські методи не описуються в чітких термінах логіки та експерименту, не піддаються математизації та формалізації. Вони задають лише найбільш загальні регулятори дослідження, але не замінюють спеціальні методи і не визначають остаточний результат пізнання прямо і безпосередньо.

Загальнонаукові методи дослідження. У структурі загальнонаукових методів можна виділити такі три рівні:

1. Методи емпіричного дослідження.
2. Методи теоретичного пізнання.
3. Загальнологічні методи і прийоми дослідження.

1. Методи емпіричного дослідження. До них відносять спостереження, експеримент, порівняння, опис, вимірювання.

Спостереження – цілеспрямоване вивчення предметів, що переважно спирається на дані органів чуттів (відчуття, сприйняття, уявлення). Під час спостереження отримують знання не лише про зовнішні сторони об'єкта пізнання, але й про його суттєві властивості. Спостереження може бути безпосереднім та опосередкованим. Останнє здійснюється за допомогою різних приладів і технічних засобів, а з розвитком науки стає все більш

складним.

Експеримент – цілеспрямоване і активне втручання в хід процесу, що вивчаєть, відповідні зміни об'єкта чи його відтворення в спеціально створених і контрольованих умовах. Основними стадіями здійснення експерименту є планування, контроль, інтерпретація результатів. Експеримент має дві взаємопов'язані функції: дослідну перевірку гіпотез і теорій, а також формування нових наукових концепцій. Залежно від цих функцій виділяють такі експерименти: дослідницький (пошуковий), перевірочний (контрольний), відтворювальний, ізольований тощо; залежно від характеру об'єктів – фізичні, хімічні, біологічні, соціальні та ін. Отже, експеримент – це найбільш загальний емпіричний метод пізнання, який не лише включає спостереження та вимірювання, а й здійснює перестановку, зміну об'єкта дослідження тощо. У цьому методі можна виявити вплив одного чинника на інший.

Порівняння – це пізнавальна операція, що лежить в основі умовиводів щодо схожості чи відмінності об'єктів (або ступенів розвитку одного об'єкта). За допомогою порівняння виявляють якісні й кількісні характеристики предметів. Найпростішим і важливим типом відношень, що виявляються у ході порівняння, є відношення тотожності й відмінності. При цьому порівняння має смисл лише в сукупності «однорідних» предметів, що утворюють клас. Воно є основою такого логічного прийому як аналогія, і є вихідним пунктом порівняльно-історичного методу. Останній є таким, за допомогою якого шляхом порівняння виявляють загальне і особливе в історичних та інших явищах, досягають пізнання різних ступенів розвитку одного і того ж явища чи різних існуючих явищ. Цей метод дозволяє виявити і зіставити рівні в розвитку явища, які вивчають, ті зміни, що відбулися, визначити тенденції розвитку.

Опис – пізнавальна операція, що полягає у фіксуванні результатів досліду (спостереження чи експерименту) за допомогою певних систем позначень, прийнятих у науці.

Вимірювання – це сукупність дій, що виконують за допомогою засобів вимірювання для знаходження числового значення вимірюваної величини у прийнятих одиницях виміру.

2. Методи теоретичного пізнання. До них належать формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетико-дедуктивний метод і сходження від абстрактного до конкретного.

Формалізація – це відображення знання в знаково-символічному вигляді (формалізованій мові). Остання створюється для точного висловлення думок з метою виключення можливості неоднозначного їх розуміння. За умов формалізації роздуми щодо об'єктів переносять у площину оперування зі знаками (формулами). Формалізація будується на відмінностях природних і штучних мов, адже природні мови як засіб спілкування характеризуються багатозначністю, багатогранністю, гнучкістю, неточністю, образністю тощо, а формалізовані (штучні) мови призначені для більш точного і чіткого вираження значення. Мова формул штучної мови стає інструментом пізнання.

Аксиоматичний метод – це спосіб побудови наукової теорії, при якому в її основу покладені деякі вихідні положення – аксіоми (постулати), з яких вся решта тверджень цієї теорії виводиться суто логічним шляхом, шляхом доказу. Для виводу теорем з аксіом (і взагалі одних формул з інших) формуються спеціальні правила виводу.

Гіпотетико-дедуктивний метод – це метод наукового пізнання, сутність якого полягає у створенні системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, із яких виводяться твердження щодо емпіричних фактів. Метод ґрунтується на дедукції умовиводів з гіпотез та інших посилань, істинне значення яких невідоме.

3. Загальнологічні методи і прийоми дослідження. До них належать: аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, системний підхід, імовірносні (статистичні) методи.

Аналіз – це поділ об'єкта на складові частини з метою їх самостійного вивчення. Видами аналізу є механічний поділ, визначення динамічного складу, виявлення форм взаємодії елементів цілого, знаходження причин явищ, виявлення рівня знання та його структури тощо. Різновидом аналізу є поділ предметів на класи (множини) на підкласи – класифікація і періодизація.

Синтез – це об'єднання, реальне і розумове, різних сторін, частин предмета в єдине ціле. Синтез – не довільне, еkleктичне поєднання розрізнених частин, «шматочків» цілого, а діалектична єдність із виділенням сутності.

Спеціальні методи наук. Кожна наука має свій специфічний предмет дослідження, тому з'являються притаманні саме їй

прийоми аналізу й синтезу, систематизації результатів спостереження, експерименту та обробки дослідних даних.

Аналіз і синтез змістовно пов'язані між собою. У результаті аналізу можна виділити загальне як суттєве у предметі, що стане основою для синтезу. Завдання аналізу – це виділення тієї частини, з якої сам предмет виникає і розвивається. Об'єкт у синтезі становить єдність протилежностей, при цьому відтворюються його виникнення і розвиток. Якщо спочатку синтез виступає в аналізі, то потім включає аналіз у себе.

У сучасному науковому пізнанні теоретичні аналіз і синтез нерозривно пов'язані з практичними аналізом і синтезом – із практикою експериментування.

Абстрагування – це процес мисленого відволікання від низки властивостей і зв'язків явища, яке вивчають, з одночасним виділенням властивостей (насамперед, суттєвих, загальних), що цікавлять дослідника. Існують різні види абстракцій: абстракції ототожнення, ізолююча абстракція, абстракція актуальної нескінченності, абстракція потенційної здійснюваності. Абстракції розрізняють також за рівнем (порядком). Абстракції від реальних предметів мають назву абстракцій першого порядку; абстракції від абстракцій першого рівня – другого порядку тощо.

Ідеалізація – мислена процедура, пов'язана з утворенням абстрактних (ідеалізованих) об'єктів, що є принципово нездійсненними («ідеальний газ», «абсолютно чорне тіло», «точка» тощо), але такими, для яких існують прообрази в реальному світі. У процесі ідеалізації відбувається відволікання від реальних властивостей предмета з одночасним уведенням до змісту понять, що утворюються, таких ознак, які є реально нездійсненними. У результаті утворюється так званий «ідеалізований об'єкт», яким може керуватися теоретичне мислення при відображенні реальних об'єктів.

Узагальнення – це процес становлення загальних властивостей і ознак предметів. Воно тісно пов'язане з абстрагуванням. Гносеологічною основою узагальнення є категорії загального та одиничного.

Загальне є філософською категорією, що відображає схожі, повторювані риси та ознаки, які належать кільком одиничним явищам чи всім предметам певного класу, а одиничне виражає специфіку, своєрідність саме цього явища (чи групи явищ

однакової якості), його відмінність від інших.

Індукція – логічний прийом дослідження, пов'язаний з узагальненням результатів спостереження та експерименту і рухом думки від одиничного до загального. Оскільки досвід завжди є нескінченним, тому індуктивні узагальнення мають імовірнісний характер. Індуктивні узагальнення розглядаються як дослідні істини чи емпіричні закони. Серед індуктивних узагальнень важлива роль належить науковій індукції, яка, крім формального обґрунтування, узагальнення, отриманого індуктивним шляхом, дає додаткове змістовне обґрунтування його істинності, у тому числі за допомогою дедукції (теорій, законів). Наукова індукція дає достовірний висновок завдяки тому, що акцент робиться на необхідних, закономірних і причинних зв'язках.

Дедукція – це перехід у процесі пізнання від загального до одиничного, виведення одиничного із загального; процес логічного висновку, тобто переходу за тими чи іншими правилами логіки від деяких пропозицій-посилань до їхніх наслідків (висновків). Сутність дедукції полягає у використанні загальних наукових положень для дослідження конкретних явищ. У процесі пізнання індукція та дедукція нерозривно пов'язані між собою, хоч на певному рівні наукового дослідження одна з них переважає. Під час узагальнення емпіричного матеріалу й висуванні гіпотези провідною є індукція. У теоретичному пізнанні важлива насамперед дедукція, яка дозволяє логічно впорядкувати експериментальні дані й побудувати теорію, яка спирається на логіку їх взаємодії. За допомогою дедукції і завершують дослідження.

Аналогія – установлення схожості в деяких властивостях і зв'язках між нетотожними об'єктами. На підставі виявленої схожості роблять відповідний висновок – умовивід за аналогією. Аналогія дає не достовірні, а ймовірнісні знання. У висновку за аналогією знання, отримані від розгляду певного об'єкта («моделі»), переносять на інший, менш досліджений і менш доступний для дослідження об'єкт.

Моделювання є методом дослідження об'єктів на їх моделях. У логіці і методології науки модель – це аналог певного фрагменту реальності, концептуально-теоретичних образів тощо. Форми моделювання різноманітні і залежать від використання моделей і сфери застосування моделювання.

Системний підхід – це сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем. До числа цих вимог відносять: а) виявлення залежності кожного елемента від його місця і функцій у системі з урахуванням того, що властивості цілого не можна звести до суми властивостей цих елементів; б) аналіз того, наскільки поведінка системи зумовлена як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури; в) дослідження механізму взаємодії системи і середовища; г) вивчення характеру ієрархічності, притаманного певній системі; д) забезпечення всебічного багатоаспектного опису системи; є) розгляд системи як динамічної цілісності, що розвивається.

Імовірно-статистичні методи ґрунтуються на врахуванні дії множинності випадкових факторів, які характеризуються стійкою частотою. Імовірнісні методи спираються на теорію ймовірності, яку часто називають наукою про випадкове. У законах динамічного типу передбачення мають точно визначений однозначний характер. У статистичних законах передбачення носять не достовірний, а ймовірний характер. Імовірно-статистичні методи широко застосовують під час дослідження масових явищ – особливо в таких наукових дисциплінах, як математична статистика, статистична фізика, квантова механіка, синергетика та ін.

Розглянуті вище методи і методологія наукових досліджень дозволяють стверджувати, що методологія не може бути зведена лише до одного методу, адже кожен метод застосовується не ізольовано, а в поєднанні з іншими. «Ядром» системи методологічного знання є філософія, оскільки її принципи, закони і категорії визначають стратегію наукового дослідження. Головне призначення будь-якого наукового метода – на основі відповідних принципів забезпечити успішне вирішення певних пізнавальних і практичних проблем, оптимальне функціонування і розвиток тих чи інших об'єктів.

1.6. Організація наукової діяльності в Україні

Визначальним чинником прогресу суспільства є розвиток науки і техніки, підвищення добробуту його членів, їхнє духовне та інтелектуальне зростання. Цим зумовлена необхідність пріоритетної державної підтримки розвитку науки як джерела

економічного зростання і невід'ємної складової національної культури та освіти. Наукова діяльність в Україні законодавчо закріплена в Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність», який був прийнятий 26 листопада 2015 р. Цей закон визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку науково-технічної сфери, створює умови для наукової та науково-технічної діяльності, забезпечення потреб суспільства і держави в технологічному розвитку.

Класифікація наук здійснюється водночас із формуванням наукових знань, виконує функції групування наукових знань у певні системи, що сприяє уніфікації науки, її міжнародним зв'язкам і зростанню темпів розвитку. Сучасна класифікація наук відображає взаємозв'язок природничих, технічних, гуманітарних наук і філософії. В основі такої класифікації лежать специфічні особливості вивчення різними науками об'єктів матеріального світу. Класифікація фіксує закономірні зв'язки між об'єктами, визначає їх місце й основні властивості в цілісній системі, є засобом збереження та пошуку інформації.

Рівень і характер зв'язку між науками визначається предметом, методом і умовами пізнання об'єктів, цілями і завданнями науки, їх практичним значенням та іншими факторами. Метою класифікації наук є розкриття взаємного зв'язку між науками на основі певних принципів і відображення цих зв'язків у вигляді логічно аргументованого розміщення, групування сукупності наук в єдину систему знань.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» (№ 266 від 29 квітня 2015 р.) запроваджена така Національна класифікація наук та галузей знань, у якій кожна з них включає декілька груп спеціальностей:

01. Фізико-математичні науки.
02. Хімічні науки.
03. Біологічні науки.
04. Геологічні науки.
05. Технічні науки.
06. Сільськогосподарські науки.
07. Історичні науки.
08. Економічні науки.
09. Філософські науки.

10. Філологічні науки
11. Географічні науки.
12. Юридичні науки.
13. Педагогічні науки.
14. Медичні науки.
15. Фармацевтичні науки.
16. Ветеринарні науки.
17. Мистецтвознавство.
18. Архітектура.
19. Психологічні науки.
20. Військові науки.
21. Національна безпека.
22. Соціологічні науки.
23. Політичні науки.
24. Фізичне виховання та спорт.
25. Державне управління.
26. Культурологія.
27. Соціальні комунікації.
28. Публічне управління та адміністрування. (введена Постановою Кабінету Міністрів України № 674 від 27 вересня 2016 р. «Деякі питання реформування системи професійного навчання державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування»).
29. Міжнародні відносини.

Державна політика України з наукової та науково-технічної діяльності спрямована на:

- примноження національного багатства на основі використання наукових і науково-технічних досягнень;
- створення умов для досягнення високого рівня життя людей, їхнього фізичного та інтелектуального розвитку за допомогою використання сучасних досягнень науки і техніки;
- зміцнення національної безпеки на основі використання наукових та науково-технічних досягнень;
- забезпечення вільного розвитку наукової та науково-технічної творчості.

Загальні цілі й завдання науки на конкретний період розвитку кожна держава визначає, виходячи з її соціально-економічного і політичного стану. Фундаментальні науки повинні розвиватися випереджальними темпами, створюючи теоретичну базу для прикладних наук. У сфері їх розвитку мають знаходитись,

насамперед, розробки вітчизняних наукових колективів, що отримали світове визнання, а також прикладні дослідження і технології, в яких Україна має значний науковий, технологічний та виробничий потенціал і які здатні забезпечити вихід вітчизняної продукції на світовий ринок. На сьогодні для України пріоритетними є такі напрями прикладних наукових досліджень:

- нетрадиційні джерела енергії;
- дослідження космічного простору, астрономія і астрофізика;
- медицина і медична техніка;
- дослідження в галузі сучасних біотехнологій;
- ресурсо- й енергоощадні та екологічно безпечні технології;
- нові матеріали та хімічні продукти;
- екологія та раціональне природокористування;
- нові інформаційні технології.

Державне регулювання та управління розвитком науки здійснюють Президент України, Верховна Рада і Кабінет Міністрів України. Вищим органом організації науки є Національна академія наук України (НАН України).

Президент України відповідно до Конституції України та законів України:

- визначає систему органів виконавчої влади, які здійснюють державне управління у сфері наукової та науково-технічної діяльності в Україні;
- забезпечує здійснення контролю за формуванням і функціонуванням системи державного управління у сфері наукової та науково-технічної діяльності;
- для здійснення своїх повноважень у науковій і науково-технічній сфері створює консультативно-дорадчу раду з питань науки і науково-технічної політики, яка сприяє формуванню державної політики щодо розвитку науки, визначення пріоритетних науково-технічних напрямів, вироблення стратегії інноваційного розвитку, розглядає пропозиції щодо ефективного використання коштів Державного бюджету України, які спрямовуються на розвиток науки, технологій та інновацій, удосконалення структури управління наукою, системи підготовки і атестації кадрів.

Верховна Рада України:

- визначає основні засади і напрями державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності;
- затверджує пріоритетні напрями розвитку науки і техніки та

національні програми науково-технічного розвитку України;

- здійснює інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її компетенції.

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади:

- здійснює науково-технічну політику держави;
- подає Верховній Раді України пропозиції щодо пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки та її матеріально-технічного забезпечення;
- забезпечує реалізацію загальнодержавних науково-технічних програм;
- затверджує державні (міжвідомчі) науково-технічні програми відповідно до визначених Верховною Радою України пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки.

У системі державних наукових установ провідну роль відіграють Національна академія наук України та галузеві академії наук: Національна академія аграрних наук України, Академія медичних наук України, Академія педагогічних наук України, Академія правових наук України, Академія мистецтв України.

До складу академій входять наукові установи, організації, підприємства, об'єкти соціальної сфери, що забезпечують їхню діяльність.

Державне управління у сфері наукової та науково-технічної діяльності академій здійснюється відповідно до чинного законодавства, з наданням самоврядування, яке полягає в самостійному визначенні тематики досліджень, структури, вирішенні науково-організаційних, господарчих, кадрових питань, здійсненні міжнародних наукових зв'язків.

НАН України – вища наукова організація України, яка організує і здійснює фундаментальні та прикладні дослідження з найважливіших проблем природничих, технічних і гуманітарних наук, а також координує здійснення фундаментальних досліджень у наукових установах і організаціях незалежно від форм власності. Галузеві академії координують, організують і проводять дослідження у відповідних галузях науки і техніки.

Академії здійснюють діяльність відповідно до законодавства України та своїх статутів, які приймаються загальними зборами академій і затверджуються Кабінетом Міністрів України. Загальні збори НАН України і галузевих академій мають виняткове право

обирати вчених України дійсними членами (академіками) і членами кореспондентами, а іноземних учених – іноземними членами відповідних академій.

Наукова і науково-технічна діяльність у вищих навчальних закладах здійснюється відповідно до Закону України «Про вищу освіту», який був прийнятий у 2014 р. Ця діяльність провадиться з метою інтеграції наукової, навчальної та виробничої діяльності в системі вищої освіти і досягається за рахунок:

- органічної єдності змісту освіти і програм наукової діяльності;

- спрямування фундаментальних, прикладних досліджень і розробок на створення і впровадження нових конкурентоздатних техніки, технологій і матеріалів;

- створення стандартів вищої освіти, підручників та навчальних посібників з урахуванням досягнень науки і техніки;

- розвитку різних форм наукової співпраці (у тому числі міжнародної) з установами і організаціями, що не входять до системи вищої освіти, для розв'язання складних наукових проблем, упровадження результатів наукових досліджень і розробок;

- безпосередньої участі учасників навчально-виховного процесу в науково-дослідній і дослідно-конструкторській роботі, що провадиться у вищому навчальному закладі;

- планування проведення і виконання науково-педагогічними працівниками наукових досліджень у межах основного робочого часу;

- залучення до навчально-виховного процесу провідних учених і науковців, працівників вищих навчальних закладів та інших наукових установ і організацій;

- організації наукових, науково-практичних, науково-методичних семінарів, конференцій, олімпіад; конкурсів науково-дослідних, курсових, дипломних та інших робіт учасників навчально-виховного процесу.

До виконання наукових і науково-технічних робіт у вищому навчальному закладі можуть залучатися наукові, педагогічні та науково-педагогічні працівники, інші працівники ВНЗ, особи, які навчаються у вищому навчальному закладі, а також фахівці інших організацій.

Питання для самоперевірки засвоєних знань

1. Наукова діяльність. Види наукової діяльності.
2. Історичні етапи науки.
3. Розвиток науки в XIX столітті.
4. Наука XX століття і початку XXI століття: характерні особливості.
5. ХНАУ ім. В.В. Докучаєва як науковий та освітній центр.
6. Види та ознаки наукового дослідження.
7. Теоретичні та методологічні принципи науки.
8. Наукова ідея, науковий принцип. Наукові поняття і гіпотези.
9. Методологія наукового дослідження.
10. Фундаментальні наукові дослідження.
11. Прикладні наукові дослідження.
12. Філософські методи та їх роль у науковому пізнанні
13. Загальнонаукові методи дослідження.
14. Застосування дедуктивного та індуктивного методів.
15. Метод системного аналізу.
16. Сучасна класифікація наук.
17. Організація наукової діяльності в Україні.
18. Пріоритетні напрями прикладних наукових досліджень.
19. Академії наук у системі державних наукових установ.
20. Наукова і науково-технічна діяльність у вищих навчальних закладах.

ТЕМА 2. ТЕХНОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Процес наукового дослідження і його характеристика. Напрямок, проблема, тема в науково-дослідних розробках. Визначення робочої гіпотези. Визначення мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження. Теоретичні та прикладні наукові дослідження. Структура і правила оформлення звіту про виконану науково-дослідну роботу. Бібліографічний апарат наукових досліджень. Інформаційний пошук у процесі науково-дослідної роботи.

2.1. Процес наукового дослідження і його характеристика

Технологія наукового дослідження – це спосіб досягнення його мети за умов фіксованого поділу функцій між технічними засобами і природними інформаційними органами людини, що відповідають можливостям перших та останніх, а також установленій логіці дослідження.

Логіка наукового дослідження являє собою сукупність таких складових, як пізнавальні завдання, структура інформації (перелік її видів та їх взаємозв'язків), необхідної для одержання рішення, засоби збирання й підготовки цієї інформації, процедура постановки завдань, пошук їх вирішення та отримання результатів. Логіка розробляється в методології наукового дослідження, а її опис є кінцевим результатом останнього. Вона виступає як одна з передумов розробки технології відповідного дослідження.

Технологія наукового дослідження визначає його логіку відповідно до реальних можливостей застосування технічних засобів і наукового персоналу. Якщо за встановленої логіки повністю використовуються зазначені можливості, а останні забезпечують проведення досліджень із такою логікою, то технологія є адекватною. Невиконання хоча б однієї із цих умов означає, що технологія є неадекватною. Лише адекватна технологія здатна уможливити досягнення сукупності цілей наукового дослідження.

Створення адекватних технологій наукових досліджень є складовою сучасного технологічного розвитку суспільства, що істотно пов'язано із загальними філософськими уявленнями про зміст, значення і тенденції такого розвитку. Але безпосередній зв'язок полягає в забезпеченні ефективних шляхів розвитку наукового пізнання, а тому вивчення його механізмів належить до методології науки. Розробка технології наукових досліджень є різновидом

міждисциплінарних досліджень, і при її проведенні використовують апарат деяких наук, предметом вивчення яких є пізнавальні процеси.

Вихідні дані в розробці технології наукового дослідження – опис логіки дослідження. Першою операцією тут є формалізація, при проведенні якої використовують результати сучасної формальної логіки. За їх допомогою вирішують завдання формалізації.

Формалізовані знання й процедури в реальному науковому дослідженні функціонують разом з інтуїтивними (неформалізованими) знаннями та процедурами. Тому необхідно в певному вигляді встановити й описати зв'язки останніх із результатами формалізації.

На основі гібридних процедур можливим є поділ функцій між природними інформаційними органами і технічними засобами. Для виконання пізнавальних процесів при встановленому поділі функцій необхідно визначити, які семіотичні засоби слід використовувати. (*Семіотика* – наука, яка досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем в людському суспільстві (головним чином природні та штучні мови, а також деякі явища культури, системи міфів, ритуалів), природі (комунікація у тваринному світі) або в самій людині (зорове та слухове сприйняття тощо). Іншими словами, семіотика – це теорія знаків та знакових систем. Основи цієї науки були закладені ще представниками античної та середньовічної філософської думки.). Тому результати попередньої операції інтерпретують в описах обраних семіотичних систем.

Використання різномірних семіотичних засобів зумовлює велику складність процесів наукового дослідження. Але їх потрібно виконувати за єдиною програмою, яку створюють на базі виявлення інформаційної структури процесів, що розглядаються. Це досягається за допомогою операції аналізу інформаційної структури. У результаті наукове дослідження з його встановленою логікою являє собою певну інформаційну систему.

Технологія наукового дослідження передбачає здійснення таких технологічних циклів:

- формулювання теми наукового дослідження та розробка робочої гіпотези;
- визначення мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження;
- виконання теоретичних та прикладних наукових досліджень;
- оформлення звіту про виконану науково-дослідну роботу.

2.2. Напрямок, проблема, тема в науково-дослідних розробках. Визначення робочої гіпотези

У науково-дослідних розробках розрізняють: наукові напрями, проблеми, теми. *Науковий напрям* – це сфера наукових досліджень наукового колективу, спрямованих на вирішення певних значних фундаментальних чи прикладних завдань. Структурними одиницями напрямку є комплексні проблеми, теми, питання. Комплексна проблема включає кілька проблем.

Під *проблемою* розуміють складне наукове завдання, яке охоплює значну галузь дослідження і має перспективне значення. Розв'язання проблеми ставить загальне завдання – зробити відкриття, відкрити новий напрям у дослідженнях, розробити новий підхід до розв'язання проблеми.

Проблема складається з кількох тем. *Тема* – це наукове завдання, що охоплює певну частину наукового дослідження. Вона базується на численних дослідницьких питаннях. Під науковими питаннями розуміють більш дрібні наукові завдання, що входять до колективної теми наукового дослідження. Результати вирішення завдань мають не лише теоретичне, але й практичне значення.

Вибору теми передують досконале ознайомлення з вітчизняними та зарубіжними джерелами інформації з обраного напрямку наукового дослідження. Постановка (вибір) теми є складним, відповідальним завданням і включає кілька етапів.

Перший етап – формулювання проблеми. На основі аналізу суперечностей досліджуваного напрямку формулюють основне питання (проблему) і в загальних рисах – очікуваний результат.

Другий етап містить розробку структури проблеми. Виділяють теми, підтеми, питання. За кожною темою окреслюють орієнтовні межі дослідження.

На третьому етапі визначають актуальність проблеми на сучасному етапі розвитку науки. Для цього до кожної теми висувають кілька заперечень і на основі аналізу методом дослідницького наближення виключають заперечення на користь реальності певної теми. Після цього остаточно формують структуру проблеми й позначають умовним кодом теми, підтеми, питання.

При обґрунтуванні проблем їх колективно обговорюють на засіданнях учених рад, кафедр у вигляді прилюдного захисту, на якому виступають опоненти й ухвалюється остаточне рішення. Після обґрунтування проблеми і визначення її структури науковець,

дисертант (чи колектив) самостійно обирає тему дослідження. Існує думка, що обрати тему часом більш складно, ніж провести саме дослідження. До обраної теми висувають низку вимог.

По-перше, тема має бути актуальною, тобто важливою, такою, що вимагає вирішення в цей час. Ця вимога є однією з основних. Критеріїв для встановлення ступеня актуальності не існує.

По-друге, тема повинна вирішувати нове наукове завдання. Це означає, що тема в такій постановці ніколи не розроблялась і не розробляється нині, тобто не дублюється. Усе те, що вже відомо, не може бути предметом наукового дослідження.

По-третє, тема має бути значущою. Для наукових досліджень така вимога є тим елементом, який визначає престиж вітчизняної науки і становить фундамент для прикладних досліджень.

По-четверте, тема повинна відповідати профілю наукового колективу. Кожен науковий колектив має свій профіль, кваліфікацію, компетентність. Така спеціалізація дає позитивні результати, підвищує теоретичний рівень досліджень. У колективних наукових дослідженнях великого значення набувають критика, дискусії, обговорення проблем і тем. У процесі дискусії виявляються нові, ще не вирішені актуальні завдання різної складності, значущості, обсягу.

Важливим при формулюванні теми є створення дослідником припущення, тобто робочої гіпотези, яка обґрунтовує імовірну причину існування фактів, які спостерігають. Для гіпотези характерним є те, що в ній пропонують положення з новим змістом, який виходить за межі наявних знань, висувають нові ідеї, які мають імовірний характер. Саме в цьому полягає суть і цінність гіпотези як форми розвитку науки.

Робоча гіпотеза є основним методологічним інструментом, який організовує процес дослідження й визначає його логіку. Для вирішення питання про те, прийняти чи відкинути гіпотезу, її потрібно зіставити з альтернативними гіпотезами. Це пов'язано з тим, що гіпотезі властива наявність неоднозначності, через що не можна бути цілком упевненим у її істинності.

Головне завдання гіпотези – розкрити ті об'єктивні зв'язки та співвідношення, що є визначальними для досліджуваного явища. Розглядаючи гіпотезу, кожен дослідник бажає, щоб вона виявилася істинною. Але гіпотеза не завжди витримує перевірку. У такому разі доводиться висувати нову. Тому основні вимоги до гіпотези мають бути такими: можливість її перевірки, певна прогнозованість, логічна

несуперечливість. Можливість перевірки гіпотези є логічною вимогою, дотримання якої дає право на її висування. Якщо гіпотезу не можна перевірити, вона ніколи не приведе до істинного знання. Прогнозованість – це, власне, безпосередньо зміст гіпотези, яку перевіряють, а логічна несуперечливість означає, що гіпотеза не вступає в суперечність з накопиченими фактами.

2.3. Визначення мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження

Кожне наукове дослідження після обрання теми починається з досконалого вивчення наукової інформації.

Найважливішим чинником роботи над обраною темою дослідження є самостійність праці науковця. Кожна сторінка має бути неспішно проаналізована, обдумана відповідно до поставленої мети.

Мета дослідження – це поставлена кінцева ціль, кінцевий результат, на який спрямоване все дослідження. Тільки вдумливий, самостійний аналіз прочитаного дозволить переконатися у своїх судженнях, закріпити думку, поняття, уявлення.

Дуже часто важливим чинником під час опрацювання тексту, інформаційних матеріалів є наполегливість і систематичність. Часто, особливо читаючи складний науковий текст неможливо чітко обдумати його з першого разу. Доводиться читати й переречитувати, добиваючись повного розуміння викладеного.

Послідовне, систематичне читання поліпшує засвоєння матеріалу, а відволікання зриває, порушує логічно налаштовану думку, викликає втому. Систематичне читання за планом з обдумуванням і аналізом прочитаного є набагато продуктивнішим за безсистемне читання.

Слід зазначити, що повне й тривале запам'ятовування відбувається не лише тоді, коли ми цього хочемо, але й тоді, коли цього бажання немає, наприклад, під час активного творчого читання. Текст зберігається в пам'яті певний час і поступово забувається. Спочатку після сприйняття інформації цей процес відбувається найбільш швидко, а з часом темп уповільнюється. Так, у середньому через один день губиться 23–25 % прочитаного, через п'ять днів – 35%, а через десять – 40 %.

Повторювання – один з ефективних засобів запам'ятовування. Воно буває пасивним (перечитування декілька разів) і активним (перечитування з переказом). Другий спосіб є більш ефективним,

оскільки в ньому поєднані заучування й самоконтроль. Іноді корисно сполучати активне повторювання з пасивним. Важливо також правильно обрати час для повторювання. Ураховуючи характер забування, матеріал краще повторювати в день читання або на наступний день, а пізніше повторювати лише періодично і тільки те, що становить найбільший інтерес.

Неодмінною умовою аналізу відібраної для дослідження літератури є запис прочитаного. Він дозволяє краще сприймати й засвоювати матеріал, а також зберігати його для подальшої роботи. Проте запис потребує додаткового часу. Тут важливим є правильний вибір способу запису прочитаного. Для цього застосовують виписки, анотації, конспекти.

Виписка – короткий (чи повний) виклад змісту окремих фрагментів (розділів, параграфів, сторінок) інформації, що дозволяє в малому обсязі накопичити велику кількість інформації. Виписка може стати основою для подальших творчих роздумів над темою дослідження.

Анотація – це спресований, стислий і точний зміст першоджерела. Анотації складають на документ у цілому. Їх зручно накопичувати на окремих картках чи аркушах. За їхньою допомогою можна швидко відтворити текст у пам'яті.

Конспект – це докладний виклад змісту документа, джерела, що аналізують. Головне у складанні конспекту – уміння виділити раціональне зерно стосовно теми дослідження. Повнота запису означає не обсяг, а все те, що є головним у цьому документі. Для виділення головних думок у конспекті можна застосовувати підкреслювання.

Конспект можна скласти і за допомогою ксерокопій потрібних для дослідження матеріалів. Це зручний спосіб із погляду заощадження часу для виконання дослідження. На сторінках ксерокопій статей, розділів із монографій тощо можна робити підкреслювання, записувати власні думки щодо прочитаного, а також доповнення як на полях, так і на звороті аркуша.

Наявність виписок, анотацій, конспектів є неодмінною умовою проведення дослідження. Це особливо важливо для складання аналітичного огляду літератури за темою дослідження (у дисертаціях і дипломних роботах це перший розділ). Складання огляду потребує не лише аналізу інформації, але й її класифікації та систематизації.

Джерела можна систематизувати в хронологічному порядку або за темами аналізованого питання.

Перший варіант складання огляду полягає в тому, що всю інформацію систематизують за певними історичними періодами. В історії досліджуваного питання доцільно виділити наукові етапи, що характеризуються якісними змінами.

На кожному етапі літературні джерела слід піддати ретельному критичному аналізу. Для цього потрібно мати певну ерудицію, рівень знань. За умов такого критичного аналізу різні ідеї, факти, теорії зіставляють одну з одною. Цінним є вміння науковця встановити етап в історії досліджуваного питання, визначити рубіж, після якого в темі з'явилися ідеї, що якісно змінили напрям дослідження.

У процесі активного аналізу виникають власні міркування, формулюються найбільш актуальні питання, що підлягають вивченню в першу чи другу чергу, формуються уявлення. Усе це поступово створює фундамент майбутньої гіпотези наукового дослідження.

Бувають випадки, коли в процесі аналітичного огляду науковець лише перераховує авторів і наводить анотації їхніх робіт, не висловлюючи при цьому власної думки. Такий пасивний, формальний огляд є неприпустимим.

Другим варіантом складання огляду є тематичний огляд. Увесь обсяг інформації систематизують за питаннями досліджуваної теми. При цьому в першу чергу розглядають монографії, у яких підбито підсумки досліджень із певного питання. Далі аналізують статті та інші джерела. Другий варіант огляду є простішим, його застосовують частіше, він вимагає менших витрат часу. Проте він не дозволяє проаналізувати наявну інформацію в повному обсязі.

Керівною ідеєю всього аналізу інформації має стати обґрунтування актуальності й перспективності мети наукового дослідження. Кожне джерело аналізують із позиції історичного наукового внеску в розвиток досліджуваної теми.

За результатами опрацювання інформації роблять методологічні висновки, у яких підбивають підсумки критичного аналізу. У висновках має бути висвітлено такі питання: актуальність і новизна теми; останні досягнення в галузі теоретичних і прикладних досліджень з теми; наукова доцільність виконання нового дослідження.

На основі зазначених висновків формулюють у загальному вигляді мету й конкретні завдання наукового дослідження, а також

визначають об'єкт і предмет дослідження. *Об'єкт дослідження* – це процес або явище, що породжують проблемну ситуацію й обрані для дослідження, а *предмет дослідження* – це теоретичне відтворення тих суттєвих зв'язків і відношень, які підлягають безпосередньому вивченню.

Щодо завдань дослідження, то, як правило, їх кількість може коливатись у межах від трьох до восьми. При цьому важлива роль належить науковому керівникові. Він спрямовує пошук, допомагає розібратися (особливо молодому науковцю) у великому потоці первинної та вторинної інформації, відкинути другорядні джерела.

2.4. Теоретичні та прикладні наукові дослідження

Більшість досліджень мають теоретичний характер, але кожне дослідження повинно мати певні форми використання в суспільній практиці. Для теоретичних досліджень це можуть бути: публікація результатів дослідження в монографіях, наукових статтях, навчальних посібниках, підручниках; оприлюднення результатів дослідження у виступах на наукових конференціях, симпозіумах, конгресах, а для практичних досліджень у галузі економічних наук, крім означеного, – ще й участь у розробці державних і регіональних програм економічного розвитку або конкретне запровадження результатів у роботу певної установи, підприємства, організації.

Як для теоретичних, так і для прикладних досліджень головною ознакою є творчість – нові відкриття, створення за певним задумом нових цінностей, установлення невідомих раніше науці фактів, надання нової, цінної для людини інформації. Без теоретичного творчого мислення неможливо заперечити наявні чи створити нові наукові гіпотези, дати глибоке пояснення процесів та явищ, які раніше були незрозумілими або мало вивченими, пов'язати в єдине ціле різні явища, тобто знайти стрижень дослідження.

Творчий процес потребує вдосконалення відомого рішення. Удосконалення є процесом реконструювання об'єкта мислення в оптимальному напрямі й до певних меж, і тоді процес оптимізації призупиняється, створюється продукт розумової праці. За певних умов означений процес приводить до оригінального теоретичного рішення.

Оригінальність виявляється у своєрідному, неповторному погляді на процес чи явище. Творчий характер мислення при

розробці теоретичних аспектів наукового дослідження полягає у створенні уявлень, тобто нових комбінацій із відомих елементів, і базується на таких прийомах, як збирання й узагальнення інформації; постійне зіставлення, порівняння, критичне осмислення; чітке формулювання своїх думок та їх письмовий виклад; удосконалення власних пропозицій. Часто може бути так, що творче рішення не вкладається в межі раніше наміченого плану, воно може виникнути «раптово». Творчі думки, оригінальні рішення з'являються тим частіше, чим більше сил, праці, часу витрачається на постійне обдумування об'єкта дослідження. Ефективність творчого задуму залежить від того, якою мірою науковець володіє методами дедукції та індукції, аналізу, синтезу тощо.

Важливою частиною прикладних наукових досліджень є експеримент, що являє собою науково поставлений дослід чи спостереження явища в чітко врахованих умовах, що дозволяє стежити за його ходом, керувати ним, відтворювати в разі повторення цих умов.

Основна мета експерименту полягає в перевірці теоретичних положень, а також у більш широкому і глибокому вивченні теми наукового дослідження.

Експерименти бувають природними та штучними. Природні експерименти проводять при дослідженні певних соціальних явищ (соціальний експеримент) в умовах, наприклад, певного соціального колективу, а штучні експерименти широко застосовують у багатьох природничо-наукових дослідженнях.

Експерименти бувають лабораторними (проводять у спеціальних модельованих умовах) і виробничими (у реальних умовах існування). Наприклад, при виробничих експериментах застосовують метод анкетування, збирання статистичної інформації тощо.

Експерименти виконують за певними планом, послідовність етапів якого може включати такі складові: розробка плану експерименту; вибір засобів для його проведення; проведення експерименту; обробка й аналіз експериментальних даних. Особливе місце належить останньому етапу експерименту, оскільки він дозволяє зробити висновок про те, чи підтвердилася робоча гіпотеза наукового дослідження, чи ні.

2.5. Структура і правила оформлення звіту про виконану науково-дослідну роботу

Виконану науково-дослідну роботу подають у формі звіту. *Звіт* – це документ, що містить вичерпні систематизовані відомості про виконану роботу. Під час його складання слід дотримуватися таких вимог, як чіткість і логічна послідовність викладу матеріалу; переконливість аргументації; чіткість формулювань, що виключає можливість неоднозначного тлумачення; конкретність викладу результатів роботи; обґрунтованість рекомендацій і пропозицій.

Оформлення звіту про науково-дослідну роботу регламентовано Державним стандартом України ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення».

Звіт про виконану науково-дослідну роботу (НДР) має складатися з трьох частин: вступної частини, основної частини і додатків.

Вступна частина містить такі структурні елементи:

- обкладинку (сторінки 1 і 2 обкладинки);
- титульний аркуш;
- список авторів;
- реферат;
- зміст;
- перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів;
- передмову.

Основна частина складається з:

- вступу;
- основного матеріалу дослідження;
- висновків та пропозицій;
- списку використаних джерел;
- додатків.

Стандарт Установлює основні вимоги щодо звітів із завершеної НДР, а також правила друкування звіту. Текст друкують машинописним способом, дотримуючись полів: ліве – не менше 30 мм, праве – не менше 10, верхнє – не менше 20, нижнє – не менше 20 мм – через півтора або два інтервали. При друкуванні за допомогою комп'ютера використовують шрифт Times New Roman текстового редактора Word розміром 14 пунктів із полуторним міжрядковим інтервалом. Формат паперу А4 (210 x 297 мм).

Титульний аркуш є першим аркушем роботи і включає такі дані: обмеження щодо розповсюдження або гриф таємності (якщо необхідно); ідентифікатори звіту; міжнародний стандартний книжковий номер (ISBN) або міжнародний номер серіального видання (ISSN) – наводять для звітів, які видають; відомості про виконавця роботи – юридичну особу або фізичну особу; грифи затвердження та погодження; повна назва документа; підписи відповідальних осіб, включаючи керівника роботи; рік затвердження звіту.

Список виконавців включає прізвища всіх відповідальних виконавців і співвиконавців (авторів роботи), які брали творчу участь у роботі, із зазначенням їхніх посад, наукових ступенів, учених звань. Якщо виконавець роботи тільки один, його прізвище і підпис поміщують на титульному аркуші.

Реферат призначений для ознайомлення зі звітом. Він має бути стислим, інформативним і містити відомості, які дозволяють прийняти рішення про доцільність читання всього звіту. Реферат розміщують безпосередньо після списку авторів, починаючи з нової сторінки. У разі видання звіту тексту реферату передує повний бібліографічний опис звіту, який виконують відповідно до вимог чинних стандартів із бібліотечної та видавничої справи.

Реферат повинен містити:

- відомості про обсяг звіту, кількість його частин; кількість ілюстрацій, таблиць, додатків; кількість джерел згідно з переліком посилань (усі відомості наводять, включаючи дані додатків);

- текст реферату, у якому зазначають дані про об'єкт дослідження або розроблення; мету роботи; методи дослідження та апаратуру; результати та їх новизну; основні конструктивні, технологічні й техніко-експлуатаційні характеристики та показники;

- ступінь упровадження; взаємозв'язок з іншими роботами; рекомендації щодо використання результатів роботи; галузь застосування; економічну ефективність; значущість роботи та висновки; прогнозні припущення про розвиток об'єкта дослідження або розроблення;

- перелік ключових слів (від 5 до 15 слів у називному відмінку).

Реферат належить виконувати обсягом не більше ніж 500 слів. Бажано, щоб він уміщувався на одній сторінці формату А4. Зміст включає перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів; передмову; вступ; послідовно перелічені назви всіх розділів, підрозділів, пунктів і підпунктів (якщо вони мають зголовки) суті

звіту; висновки; рекомендації; перелік посилань; назви додатків і номери сторінок, які містять початок матеріалу. У змісті можуть бути перелічені номери й назви ілюстрацій і таблиць із зазначенням сторінок, на яких вони вміщені.

Перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів містить усі прийняті у звіті малопоширені умовні позначення, символи, одиниці, скорочення і терміни пояснюють у переліку, який вміщують безпосередньо після змісту, починаючи з нової сторінки.

Вступ до звіту про виконану НДР повинен містити оцінку стану досліджуваної науково-дослідної проблеми, що зроблена провідними ученими і фахівцями галузі; світові тенденції розв'язання поставлених завдань; актуальність роботи і підстави для її виконання; мету роботи та галузь застосування.

Основна частина повинна містити:

- вибір напрямку дослідження;
- сутність теоретичних та/або експериментальних досліджень;
- узагальнення й оцінку результатів досліджень.

Науково-дослідна робота має відображати:

• обґрунтування вибору обраного напрямку дослідження, методи вирішення завдань та їх порівняльну оцінку, розробленість загальної методики виконання дослідження, аналіз та узагальнення наявних результатів;

• характер і зміст виконаних теоретичних або прикладних досліджень;

• оцінку повноти вирішення поставленого завдання, відповідність виконаного дослідження програмі, оцінку достовірності отриманих результатів, обґрунтування необхідності додаткових досліджень.

Висновки повинні містити стислий підсумок результатів виконаної науково-дослідної роботи чи окремих її етапів, пропозиції щодо їх використання, включаючи впровадження. Слід зазначити наукову, соціальну значущість результатів роботи.

У звіті на підставі одержаних висновків можна наводити рекомендації (пропозиції). У рекомендаціях визначають подальші роботи, які вважають необхідними, приділяючи основну увагу пропозиціям щодо ефективного використання результатів дослідження чи розроблення. Вони повинні мати конкретний характер і бути повністю підтверджені звітною роботою. Їх вміщують після висновків.

У списку використаних джерел наводяться повний бібліографічний опис монографій, наукових статей, архівних та інших документів, що були використані під час виконання науково-дослідної роботи. Методику складання бібліографічного опису і списків наведено нижче. У додатки за необхідності включають допоміжні матеріали щодо звіту (таблиці, ілюстрації, акти тощо).

2.6. Бібліографічний апарат наукових досліджень

Кожна наукова робота – монографія, наукова стаття, тези, дисертація, реферат, дипломна та курсова роботи – в обов'язковому порядку мають супроводжуватися бібліографічними списками використаних джерел.

Бібліографічні списки, акумулюючи, як правило, найбільш цінну бібліографічну інформацію з теми дослідження, набувають тим самим суттєвого значення для функціонування й подальшого розвитку наукової комунікації. Інформація, що міститься у бібліографічних списках, усе активніше використовується в інформаційно-пошукових системах.

Культура оформлення наукових робіт передбачає й культурну організацію їх бібліографічного апарату, якої досягають не лише шляхом ретельного відбору різних документів до списку літератури, а й правильним щодо міжнародних правил складанням цих списків.

Існують такі види бібліографічних списків:

- прикнижкові бібліографічні списки, що вміщують у виданні після основного тексту;
- списки літератури до окремих розділів подають, як правило, після основного тексту під рубриками «До розділу...», «До глави...»;
- пристатейні бібліографічні списки розміщують після тексту статті.

Основним структурним елементом кожного списку літератури є бібліографічний опис, що являє собою сукупність бібліографічних відомостей про документ, його складову частину чи групу документів, які наведені за певними правилами і достатні для загальної характеристики та ідентифікації видання. Правила складання бібліографічного опису регламентовані Державним стандартом України ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», який повністю відповідає міждержавному стандарту ГОСТ 7.1-2003, а також Міжнародному стандартному бібліографічному опису документів.

До об'єктів бібліографічного опису відносять такі види документів:

- книжки, брошури;
- серіальні видання: періодичні (газети, журнали), видання що продовжуються (наукові праці, наукові записки), серійні видання;
- картографічні документи: карти, атласи, плани, схеми;
- нормативно-технічні та технічні документи: стандарти, патенти, промислові каталоги, типові проекти і креслення;
- неопубліковані документи: звіти про НДР, неопубліковані переклади, дисертації;
- аудіовізуальні матеріали: магнітні фонограми, грамплатівки, діафільми, діапозитиви, кінофільми тощо;
- електронні ресурси: бази даних і програми на різноманітних машиночитаних носіях та в мережевому режимі;
- складові частини документів;
- групи однорідних та різнорідних документів.

Бібліографічний опис дає змогу отримати уявлення про автора документа, зміст документа і його читацьке призначення, місце видання, обсяг видання тощо. Бібліографічний опис документів виконують мовою, якою складено документ. Складаючи бібліографічний опис застосовують норми сучасної орфографії, за винятком старовинних документів, у яких відображені особливості мови епохи, а також стилізованих під старовину назв сучасних організацій і назв документів.

Заголовні літери використовують відповідно до сучасних правил граматики тієї мови, якою складено бібліографічний опис, незалежно від того, які літери застосовано в джерелі інформації. Із заголовних літер починається перше слово кожної зони бібліографічного опису, а також перше слово наступних елементів: загального позначення матеріалу та будь-яких назв в усіх зонах опису. Усі інші елементи записують малими літерами. Також зберігають прописні і рядкові літери в офіційних назвах сучасних організацій та інших власних іменах.

Числівники у бібліографічному описі, як правило, наводять у тому вигляді, у якому вони подані в джерелі інформації. Кількісні числівники позначають арабськими цифрами без нарощування закінчень. Порядкові числівники наводять із нарощуванням закінчень за правилами граматики відповідної мови, наприклад: 4-те вид.; 3-е изд.; 5 th ed.

Під час складання бібліографічного опису для забезпечення його компактності можна застосовувати скорочення слів та словосполучень. Скорочення здійснюються не довільно, а відповідно до нормативних документів якими є: ДСТУ 3582-97 «Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі», міждержавні стандарти ГОСТ 7.12–93 «Бібліографічний запис. Скорочення слів російською мовою. Загальні вимоги та правила», ГОСТ 7.11–2004 «Скорочення слів та словосполучень на іноземних європейських мовах у бібліографічному описі». Скорочення слів подають в усіх зонах бібліографічного опису. Не можна скорочувати основну назву та загальне позначення матеріалу.

Головною умовою скорочення слів є однозначність їх розуміння та забезпечення розшифровки скорочених слів. Не слід скорочувати слова в тих випадках, коли таке скорочення може зробити неясним зміст тексту, зашкодити його розумінню. Деякі відомості, які наявні в документах, можна не наводити у бібліографічному описі, наприклад, назви орденів, почесні звання, військові та наукові звання, терміни, що вказують на правовий статус організації, дані про допуск, дозвіл тощо. Уніфіковані форми скорочень, що застосовують в окремих положеннях, наводять українською, російською або латинською мовами, наприклад: та інші (et alii) – та ін. (et al.); и так далее (et cetera) – и т. д. (etc.); то есть (id est) – т. е. (i. e.); без місця (sine loco) – б. м. (s. l.); без видавця (sine nomine) – б. в. (s. n.); раздельная пагинация (pagina varia) – разд. паг. (pag. var.).

Бібліографічний опис складається з елементів, об'єднаних у зони бібліографічного опису відповідно до їх функціонального призначення.

Зона бібліографічного опису – велика структурна одиниця бібліографічного опису, яка містить один чи декілька функціонально і (або) змістовно однорідних елементів опису. До складу бібліографічного опису входять такі зони:

- зона назви та відомостей про відповідальність;
- зона видання;
- зона специфічних відомостей;
- зона вихідних даних;
- зона фізичної характеристики;
- зона серії;
- зона приміток;
- зона стандартного номера (або його альтернативи) та умов.

Зони бібліографічного опису складаються з елементів. *Елемент бібліографічного опису* – мінімальна структурна одиниця бібліографічного опису, яка містить одну чи кілька певних бібліографічних відомостей. Елементи поділяють на обов'язкові та факультативні. Обов'язкові елементи бібліографічного опису – елементи, що містять відомості, які забезпечують ідентифікацію документа. Їх наводять у будь-якому описі. Факультативні елементи бібліографічного опису – елементи, що містять додаткову інформацію про документ: про зміст, читацьке призначення, довідковий чи ілюстративний матеріал тощо. Факультативні елементи подають більш широку характеристику документа у цілому.

Пунктуація у бібліографічному описі виконує дві функції – звичайних граматичних розділових знаків і знаків приписаної пунктуації, тобто знаків, що мають визначальний характер для зон та елементів бібліографічного опису. Приписана пунктуація (умовні розділові знаки) сприяє розпізнаванню окремих елементів в описі на різних мовах у вихідних формах традиційної та машиночитаної каталогізації – записах, що подані на друкованих картках, у бібліографічних покажчиках, списках, на екрані монітора комп'ютера.

Наприкінці бібліографічного опису ставлять крапку, а на початку кожної зони бібліографічного опису (крім першої) – умовний розділовий знак між зонами опису – «крапка і тире» (. –) з пробілами з обох боків тире. Якщо перший елемент відсутній, то знак «крапка і тире» ставлять перед наступним елементом, умовний розділовий знак якого в такому випадку не зазначається. Виняток становлять знаки «круглі дужки» та «квадратні дужки», які зберігаються після знаку зони.

Кожен елемент опису наводять разом із властивим йому умовним розділовим знаком. Якщо елемент в описі повторюється, то повторюють також його умовний розділовий знак.

Для більш чіткого поділу зон та елементів бібліографічного опису, а також для розрізнення приписаної та граматичної пунктуації застосовують пробіли в один друкований знак до та після приписаного знака. Виняток складають лише знаки «крапка» і «кома» – пробіл залишають тільки після них.

Круглі та квадратні дужки розглядають як єдиний знак, попередній пробіл знаходиться перед першою скобкою, що відкривається, а наступний пробіл – після другої скобки, що закриває.

Кожен елемент наводять з передуючим знаком приписаної пунктуації. Якщо елемент (окрім першого елемента області) повторюється, повторюють і передуючий йому знак приписаної пунктуації. Щодо вживання знаків пунктуації в середині елементів бібліографічного опису, то тут застосовують звичайні знаки, що відповідають нормам тієї мови, якою складений бібліографічний опис. На межі елементів застосовують обидва знаки – знак пунктуації (крім крапки) та знак приписної пунктуації.

Кожен бібліографічний опис починається з абзацу. Заголовок опису – це елемент бібліографічного запису, який містить ім'я особи (заголовок індивідуального автора) або назву організації (заголовок колективного автора), позначення виду документа (заголовок форми), уніфікований заголовок, а також інші відомості, що розташовані перед бібліографічним описом та використовуються для впорядкування бібліографічних записів. При описі деяких документів, наприклад, книжок чотирьох і більше авторів, виданих без зазначення автора, заголовок не позначають. Не слід плутати терміни назва і заголовок.

Заголовок є елементом бібліографічного запису, який розташовують перед основною назвою документа. Він може містити ім'я особи (ім'я особи – це умовне поняття, яке включає прізвище, ініціали або ім'я побатькові, псевдонім, особисте ім'я або прізвисько, яке розглядаєть як прізвище), назву організації, уніфіковану назву документа, його позначення, географічну назву тощо.

Основна назва документа – це слово, фраза, які називають конкретний документ чи документи, що входять до його складу. Основну назву наводять у тому вигляді, у якому її подано в джерелі інформації, у той самій послідовності і з тими самими знаками. Вона може складатися з одного чи кількох речень, містити цифри, знаки й аббревіатури, особові імена тощо.

Як дату видання наводять рік публікації документа, що є об'єктом бібліографічного опису. Рік зазначають арабськими цифрами, йому передує знак кома, наприклад: , 2015, 1887.

У відомостях про обсяг документа вказують загальну кількість сторінок (аркушів) документа, включаючи окремі аркуші ілюстрацій, карти, додатки.

Міжнародний стандартний номер серіального видання (ISSN), присвоєний серії чи підсерії, наводять у випадку, якщо його зазначено в документі. Номер подають у стандартній формі після

абревіатури ISSN, за якою йде пробіл, і зазначають дві групи з чотирьох цифр, розділені дефісом. Номеру передує знак «кома», наприклад: , ISSN 0201-5678, ISSN 0131-6044.

У зоні стандартного номера наводять Міжнародний стандартний номер, присвоєний об'єкту бібліографічного опису: Міжнародний стандартний номер книги (ISBN) або Міжнародний стандартний номер серіального видання (ISSN), або інші стандартні номери, присвоєні об'єкту в установленому порядку. Стандартні номери наводять разом із прийнятою абревіатурою та відповідними пробілами і дефісами. У разі відсутності стандартного номера, можна як його альтернативу зазначити номер державної реєстрації, видавничий номер, інші номери, наприклад: – ISSN 1678-2356. – ISBN 5-7035-0364-7. – № державної реєстрації 05678901.

Таблиця 2.6.1.

Зразок оформлення списку використаних джерел

Характеристика джерела	Приклад оформлення
<i>Один автор</i>	Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: підручник / В.Г. Андрійчук. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
<i>Два автори</i>	Афанасьєв М.В. Економіка підприємства: навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни / М.В. Афанасьєв, А.Б. Гончаров. – Х.: ВД «ИНЖЕК», 2003. – 410 с.
<i>Три автори</i>	Іванух Р.А. Аграрна економіка і ринок / Р.А. Іванух, С.Л. Дусановський, Є.М. Білан. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 256 с.
<i>Чотири автори</i>	Ринок продовольства України в аспектах СОТ: [монографія] / М.І. Долішній, В.І. Топіха, В. В. Булюк, В.А. Романова. – Миколаїв: МДАУ, 2006. – 221с.
<i>П'ять і більше авторів</i>	Планування на аграрному підприємстві: підручник / П.О. Мосіюк, О.В. Крисальний, В.А. Сердюк та ін. – 2-ге вид. – К., 2004.
<i>Без автора</i>	Кон'юнктура ринків: конспект базових тем. – Львів: Львівська комерц. акад., 2006. – 140 с.
<i>Багатомний документ</i>	Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3 т.: [пер. с англ.] / А. Маршалл. – М.: Прогресс, 1993. – Т. 3. – 352 с. – Серия «Экономическая мысль Запада»: для науч. б-к.
<i>Матеріали конференцій</i>	Супіханов Б. К. Перспективи розвитку агропромислового комплексу в умовах членства України в СОТ та формування зони вільної торгівлі з ЄС / Б. К. Супіханов // Підвищення ефективності аграрного сектора в умовах членства України в СОТ: матеріали наук.-практ. конф. (Полтава, 30-31 жовт. 2008 р.). – К.: Укראгропромпродуктивність, 2008. – С. 3–16.

1	2
<i>Словники, довідники</i>	Економічний словник / Г.В. Осовська, О.О. Юшкевич, Й.С. Завадський. – К.: Кондор, 2009. – 358 с. Економічний довідник аграрника / В.І. Дробот, Г.І. Зуб, М.П. Кононенко та ін; за ред. Ю.А. Лузана, П.Т. Саблука. – К.: Преса України, 2003. – 800 с.
<i>Законодавчі та нормативні документи</i>	Про державну підтримку сільського господарства: Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1877-IV // Закони України з питань агропромислового комплексу / Верховна Рада України IV скликання. – Інформаційне видання за заг. ред. І. Томича. – К.: Авіцена, 2006. – С.24–49.
<i>Стандарти</i>	Графічні символи, що їх використовують на устаткуванні. Показчик та огляд (ISO 7000:2004, IDT) : СТУ ISO 7000:2004. – [Чинний від 2006-01-01]. – К. : Держспоживстандарт України, 2006. – IV. – 231 с.
<i>Автореферати дисертацій</i>	Добрянська Н.А. Організаційно-економічні засади підвищення ефективності виробництва в м'ясопродуктовому підкомплексі АПК регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук.: спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством (економіка сільського господарства і АПК)» / Н.А. Добрянська. – Миколаїв, 2008. – 20 с.
<i>Наукові статті</i>	Мельник Л. Ю. Концентрація виробництва в сільському господарстві: тенденції і перспективи / Л.Ю. Мельник, П.М. Макаренко // Економіка АПК. – 2002. – № 2. – С. 11–17. Пасхавер Б. Рентабельність агросфери: проблеми стабільності / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2004. – № 2. – С. 73–82. Олядничук Н.В. Проблеми розвитку тваринництва та резерви підвищення ефективності галузі / Н.В. Олядничук // Зб. наук. праць Луган. нац. аграр. ун-ту; за ред. В. Г. Ткаченко. – Луганськ, 2006. – № 61. – С. 369–373. – (Серія «Економічні науки»).
<i>Електронні ресурси</i>	Економічні результати та ефективність діяльності аграрних підприємств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://udau.edu.ua/library . Український зерновий ринок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.agro-business.com.ua

Існують різні варіанти розташування бібліографічних описів у списках використаних джерел до курсових, дипломних та наукових робіт: алфавітне, алфавітно-хронологічне, у порядку першого згадування робіт.

Алфавітне розташування є найбільш поширеним способом групування бібліографічних описів у ряди за алфавітом:

- мови записів, якщо описи складені однією мовою;
- зведеним кириличним, якщо описи складені двома чи більше мовами з кириличною графікою (наприклад, українською, російською, болгарською);
- латинським, якщо описи складені двома чи більше мовами з латинською графікою.

Якщо у списках літератури подають описи мовами з різною графікою (кириличною, латинською), то групують два алфавітні ряди, спочатку кириличною графікою, а потім – латинською. Бібліографічні описи документів мовами з алфавітом особливої графіки (арабська, японська, грузинська) розташовують окремими алфавітними рядами, як правило, після латинського ряду.

У середині алфавітного ряду описи розміщують за першим елементом бібліографічного запису залежно від того, що є першим словом – прізвище автора чи перше слово назви (для книжок чотирьох-п'яти авторів і за назвою). Якщо прізвища авторів збігаються, то описи розташовують за ініціалами, а твори одного автора розміщують за алфавітом їхніх назв.

За алфавітно-хронологічної побудови списку літератури записи групують в алфавітно-хронологічні ряди, тобто розташовують в алфавіті авторів і назв, а якщо автор чи назва є тими самими, то їх розміщують за роками видання в прямому чи зворотно-хронологічному порядку.

Твори одного автора розташовують так: спочатку одноосібні (за датами) твори, а потім у співавторстві (за датами).

Побудова в порядку першого згадування робіт є бажаною для списків використаних джерел до статей, а також до звітів про науково-дослідні роботи. Але така побудова не може бути рекомендована для великих за обсягом прикнижкових списків літератури.

Звертання до праць певного вченого, автора, письменника широко застосовують в текстах наукових, науково-навчальних та навчальних робіт.

Особливою формою викладу фактичного матеріалу наукових робіт є *цитати*, органічно включені в тексти дисертацій, монографій та інших наукових робіт. Вони використовуються для того, щоб без викривлень передати думку автора першоджерела, ідентифікувати його погляди при зіставленні різних думок тощо. Цитати служать автору необхідною опорою в процесі аналізу і синтезу інформації.

Спираючись на їх зміст, можна створити систему переконливих доказів, що є необхідними для об'єктивної характеристики досліджуваного явища. Цитати також можна наводити як підтвердження окремих положень, які подає науковець.

У всіх випадках кількість цитат, які наводять, має бути оптимальною, тобто визначатися потребами розробки теми наукового дослідження. Науковець повинен визначатися, чи варто застосовувати цитати в конкретному контексті, чи немає в них викривлень смислу джерела цитування. Причини останнього є різними: в одних випадках з першоджерела можуть бути взяті слова, які не визначають суті поглядів автора; в інших – цитати обмежуються словами, які містять лише частину думки, наприклад, ту, яка більше відповідає інтересам автора наукової роботи. Іноді у цитаті викладено погляд не на той предмет, який розглядаєть у певному контексті. Можливі й інші смислові неточності під час цитування.

Поряд із прямим цитуванням часто застосовують непряме цитування – переказ тексту першоджерела. У цьому випадку також можливе викривлення думки автора першоджерела. Щоб цього не трапилось, текст переказу слід прискіпливо звіряти з першоджерелом.

Посилаючись у тексті на будь-яке джерело (опублікований чи неопублікований документ), можна лише обмежитися цитатою, уривком із нього, не зазначаючи відомостей про документ (автора, назву, рік видання). Але такі цитати називають недокументованими посиланнями, і вони характерні лише для газет, навчальної літератури. У жодному разі їх не можна рекомендувати для наукових публікацій, рефератів, курсових, дипломних робіт, наукових звітів і дисертацій. У цих видах робіт бібліографічні посилання мають бути обов'язково документованими.

Бібліографічне посилання – це сукупність бібліографічних відомостей про цитований або згадуваний у тексті наукової чи навчальної роботи документ.

Бібліографічні посилання можуть розміщуватись:

- в основному тексті (внутрішньотекстові посилання);
- у підрядкових примітках (підрядкові посилання);
- у позатекстових примітках (у коментарях).

Підрядкові бібліографічні посилання наводять у нижній частині сторінки, відокремлюючи їх горизонтальною лінією.

Кожне підрядкове посилання нумерують у тій послідовності, у якій подають цитати чи посилання в тексті. Під час цитування підряд

одного й того самого твору (документа) в підрядкових примітках назву твору не повторюють, а заміняють словами «Там само» або «`bid`» (для іноземних джерел).

Позатекстові бібліографічні примітки (коментарі), як правило, вміщують у кінці тексту із зазначенням, наприклад, «Примітки до розділу 1.4», де в нумерованому порядку розташовані всі бібліографічні записи, на які було зроблено посилання в тексті. У такому разі в тексті вже не дають ні текстових розгорнутих, ні підрядкових посилань і приміток, а після закінчення цитати у квадратних дужках ставлять порядковий номер за списком у кінці твору.

Коли автор дисертаційної праці, наводячи цитату, виділяє в ній деякі слова, то робиться спеціальне застереження, тобто після тексту, який пояснює виділення, ставиться крапка, потім дефіс і вказуються ініціали автора дисертації, а весь текст застереження вміщується у круглій дужці. Варіантами таких застережень є: (курсив наш. – О.І.), (підкреслено нами. – О.І.), (розбивка наша. – О.І.).

Під час написання дисертацій не варто давати підрядковій бібліографічній посилання, оскільки це призводить до зростання обсягу дисертації. Слід у квадратних дужках наводити посилання на номер у списку використаних джерел, наприклад, при прямих цитатах – [285, с. 45], а при непрямих – [цит. за: 111, с. 38].

2.7. Інформаційний пошук у процесі науково-дослідної роботи

Для успішного виконання наукової роботи потрібно здійснювати пошук необхідної інформації. Інформаційний пошук – це вияв, відбір і аналіз книжок, статей та інших матеріалів за певними ознаками.

З будь-якої науки, галузі знання чи проблеми у світі виходить незліченна кількість видань, інформація в яких часто дублюється. Завдання полягає в тому, щоб у цьому потоці виявити оригінальну, найбільш цінну, актуальну на сьогодні інформацію, яка подається в книжці, статті, будь-якому іншому джерелі в компактному вигляді, має узагальнювальний характер, тобто містить максимум необхідних відомостей і високий ступінь повноти. Значення та роль інформації полягають у тому, що без оперативної, повної та якісної інформації не може бути проведено будь-яке наукове дослідження. Важливість для дослідника максимально швидкого й повного ознайомлення з джерелами необхідної інформації зумовлено її старінням унаслідок появи нових матеріалів або зниження потреби в ній. Інформація для

розробників наукової проблеми під час наукових досліджень водночас є і предметом, і результатом праці. Адже вони осмислюють і переробляють цю інформацію, а як результат наукової праці виникає специфічний продукт – якісно нова інформація.

Відпрацьована система пошуку дозволяє з найменшими витратами часу стежити за надходженням нової літератури, швидко й раціонально відбирати книжки, статті та інші матеріали з конкретної теми, оперативно й повно вилучати з них необхідні відомості.

Потреба в інформаційному пошуку виникає в здобувача під час:

- вивчення теми лекції, підготовки до семінарського заняття, контрольної роботи, до заліків та іспитів;
- написанні рефератів, курсових робіт (проектів), дипломної роботи, підготовки доповіді для виступу на науковій конференції чи на засіданні наукового гуртка.

Наукова діяльність здобувача, як правило, значною мірою базується на аналізі літературних документальних джерел. Будь-яка бібліотека, її книжковий фонд, читальна зала мають стати для нього справжньою науково-дослідною лабораторією.

Наукова діяльність здобувача вищої освіти визначається переважно навчальним процесом, тобто переліком дисциплін навчального плану та їхнім змістом, викладеним в освітньо-наукових програмах. Саме тут окреслено коло тем і проблем, які є предметом постійної уваги здобувача, зумовлюють потребу в інформації для закріплення й розширення знань.

Пошук інформації для навчальної та наукової діяльності проходить такі два етапи:

- перший етап – визначення теми пошуку і складання списку джерел інформації для її вивчення;
- другий етап – пошук самих джерел для безпосереднього їх читання (перегляду) і вилучення потрібної інформації.

Такий пошук називають повним. Проте часто під час підготовки до семінарського заняття, заліку чи іспиту здобувач здійснює так званий частковий пошук за вже готовими списками літератури, які наведено в підручниках, методичних та навчальних посібниках, програмах і які складають викладачі випускових і загальнонаукових кафедр.

Щоб інформаційний пошук був ефективним, слід насамперед чітко визначити тему, за якою добирають літературу, а також

хронологічні, мовні, географічні межі, за якими відбуватиметься пошук інформації.

Хронологічні межі передбачають чітке уявлення про те, джерела яких років видання необхідні (це хронологічна глибина пошуку). Мовні межі виникають під час пошуку літератури іноземними мовами (книги невідомою здобувачеві мовою є недоступними, і в такому разі говорять про мовний бар'єр пошуку). Географічні межі визначають за місцем, у якому видано чи якому присвячено книжку.

Усі наявні джерела поділяють за змістом і характером подання інформації на дві групи:

- документальні, які дають інформацію за суттю теми (питання): монографії, підручники, навчальні посібники, наукові журнали, довідкові видання тощо;
- бібліографічні покажчики, списки, огляди монографій, підручників, наукових статей та інших документальних джерел.

До джерел вторинної інформації відносять бібліографічні джерела – покажчики, списки, огляди літератури, бібліотечні каталоги. Бібліографічні джерела не дають безпосередньої інформації щодо суті питання, теми, але вказують документальне джерело, де ця інформація міститься. Цілеспрямовано підібрані фонди документальних і бібліографічних джерел мають бібліотеки, служби наукової інформації, архіви, музеї.

Для пошуку інформації можна використовувати такі загальнодержавні бібліотеки:

1. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (03039, Київ, Голосіївський проспект, 3. Електронна адреса сайту бібліотеки: [http:// www.nbuv.gov.ua/](http://www.nbuv.gov.ua/)).

2. Національна парламентська бібліотека України (01601, Київ, вул. М. Грушевського, 1. Електронна адреса сайту бібліотеки: <http://www.nplu.kiev.ua/>).

3. Державна історична бібліотека України (01017, Київ, вул. І. Мазепи, 21, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, корпус 24. Електронна адреса сайту бібліотеки: <http://www.dibu.kiev.ua/>).

4. Державна науково-технічна бібліотека України (01171, Київ, вул. Антоновича, 180. Електронна адреса бібліотеки: <http://gntb.gov.ua/ua/>).

5. Бібліотека імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01017, Київ, вул. Володимирська, 64. <http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/title4.php3>)

Крім вище зазначених, також можна використовувати фонди інших бібліотек України – спеціальних, публічних, універсальних наукових.

Бібліотечні каталоги й картотеки можуть існувати як у традиційному (картковому), так і в електронному (комп'ютерному) вигляді.

У комплексі каталоги й картотеки складають єдиний довідковий апарат, за яким можна визначити, які джерела первинної інформації наявні у бібліотеці. Читач спочатку шукає потрібні матеріали за каталогами (установлює їх наявність у конкретній бібліотеці), а потім звертається до документального фонду, звідки отримує ці матеріали. Каталоги й картотеки конкретної бібліотеки відбивають лише частину наявної літератури в цілому і за окремими темами. Повні відомості надають бібліографічні посібники.

У процесі бібліографічного пошуку слід виділити три групи видів бібліографічних посібників:

- державні бібліографічні посібники. Вони містять твори друку, що виходять на території певної країни на основі їх державної реєстрації. Систематичне ознайомлення з такими покажчиками (література в них розташована за галузями знання) дозволяє мати повне уявлення про нові видання в країні.

В Україні таким покажчиком є «Літопис книг», який видає Книжкова палата України;

- науково-допоміжні бібліографічні посібники (списки, огляди) включають твори друку на допомогу науковій і професійній діяльності. Вони складаються за певними темами;

- рекомендаційні бібліографічні посібники (списки, огляди) відтворюють твори друку на допомогу освіті, самоосвіті, вихованню; створюються на основі відбору кращих, найбільш актуальних видань. Окремим книжкам, статтям дається коротка або розгорнута характеристика у формі анотації чи реферату.

Існують також інші бібліографічні покажчики – універсальні, галузеві, тематичні, країнознавчі, краєзнавчі, персональні, видавничі тощо.

Крім бібліографічних посібників, важливим джерелом пошуку наукової інформації є реферативні журнали. Вони публікують реферати, які включають скорочений виклад змісту первинних

документів (або їх частин) з основними фактичними відомостями та висновками.

Кожна книжка має свій особливий довідково-пошуковий апарат, елементами якого є:

- зміст, який розміщується на початку чи наприкінці книги, розкриває будову книжки та її структуру;
- внутрішньотекстове виділення за допомогою шрифтових, композиційних чи орнаментальних засобів, яке дозволяє привернути увагу читача до найбільш значущих частин тексту;
- іменні покажчики, предметні покажчики термінів, понять тощо. Розташування імен, термінів, понять у них, як правило, алфавітне, що суттєво полегшує інформаційний пошук.

У книжках, статтях часто подають посилання на використані автором документи. Такі цінні відомості дозволяють науковцю чи здобувачу доповнити вже складений список літератури з теми, глибше проникнути в суть питань, що вивчаються.

Питання для самоперевірки засвоєних знань

1. Процес наукового дослідження. Загальна характеристика.
2. Формулювання теми наукового дослідження.
3. Постановка проблеми наукового дослідження.
4. Визначення мети, завдань, об'єкта і предмета дослідження.
5. Виявлення і ознайомлення з основними літературними та архівними джерелами.
6. Методологія теоретичних досліджень.
7. Визначення робочої гіпотези та її завдання.
8. Бібліографічний апарат наукових досліджень.
9. Експеримент як частина прикладних наукових досліджень.
10. Наукова інформація та способи її пошуку.
11. Пошук інформації за ключовим словом.
12. Вимоги до оформлення списку використаних джерел.
13. Пошук інформації в процесі наукової роботи.
14. Поняття «інформаційний пошук». Етапи інформаційного пошуку.
15. Правила оформлення звіту про виконану НДР.
16. Науковий реферат: призначення, зміст, оформлення.
17. Джерела пошуку інформації, їх класифікація.
18. Бібліографічні посилання.
19. Характеристика масиву інформаційних матеріалів.
20. Пошук інформації, його етапи.

ТЕМА 3. ОПРИЛЮДНЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Види наукових публікацій. Наукова монографія. Наукова стаття. Тези наукової доповіді (повідомлення). Наукова доповідь (повідомлення). Правила оформлення публікацій.

3.1. Види наукових публікацій

Результати наукових досліджень оприлюднюються у вигляді різних видів публікацій. Це сприяє встановленню пріоритету автора (дата підписання публікації до друку – це дата пріоритету науковця), а також свідчить про особистий внесок дослідника в розробку наукової проблеми (особливе значення мають індивідуальні публікації, роботи в співавторстві потребують додаткових роз'яснень). У тексті дисертації та автореферату здобувач має наводити посилання на власні публікації, включити їх до списку використаної літератури і джерел.

Публікації відображають основний зміст, новизну наукового дослідження і фіксують завершення певного етапу дослідження або роботи в цілому. Крім того, публікації забезпечують первинною науковою інформацією суспільство, сповіщають наукове співтовариство про появу нового наукового знання і передають індивідуальний результат у загальне надбання. Існують такі види наукових публікацій: монографія, стаття, автореферат, препринт, тези доповідей, наукова доповідь, збірник наукових праць. Наукові публікації виходять друком у формі друкованих або електронних видань.

Видання – це такий документ, що пройшов «редакційно-видавниче опрацювання, виготовлений друкуванням, тисненням або іншим способом, містить інформацію, призначену для поширення і відповідає вимогам державних стандартів, інших нормативних документів щодо видавничого оформлення і поліграфічного виконання» (ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення»).

Монографія – науково-книжкове видання певного дослідження однієї проблеми або теми, що належить одному чи кільком авторам.

Стаття – це вміщені в науковому журналі чи збірнику результати дослідження конкретного питання, що мають певне наукове й практичне значення.

Автореферат дисертації – це наукове видання у вигляді брошури авторського реферату проведеного дослідження, яке подається на здобуття наукового ступеня.

Препринт – наукове видання з матеріалами попереднього характеру, які публікуються до виходу у світ видання, у якому вони мають бути розміщені.

Тези доповідей, матеріали наукової конференції – це неперіодичні збірники підсумків наукових конференцій, доповідей, рекомендацій та рішень.

Збірники наукових праць – це збірники матеріалів досліджень, які виконано в наукових установах, навчальних закладах та наукових товариствах.

Наукові видання вимагають суворого дотримання видавничого оформлення, а саме: вихідних відомостей, вихідних і випускових даних.

Вихідні відомості – це відомості про авторів, назву видання, підзаголовні й надзаголовні дані, нумерація, вихідні дані, індекси УДК або ББК, міжнародний стандартний номер книги тощо. Вихідні дані включають: місце випуску видання, назву видавництва і рік випуску.

До випускових даних належать: дати подання й підписання до друку; формат паперу і частка аркуша; вид і номер паперу; гарнітура шрифту основного тексту; спосіб друку; обсяг видання в умовних друкарських та обліково-видавничих аркушах тощо.

Основний зміст дисертації може висвітлюватись як у фахових виданнях, які вважають основними під час захисту дисертації, так і в інших наукових друкованих виданнях, які розглядають як додаткові.

Для докторських дисертацій МОН України встановило таку кількість обов'язкових наукових публікацій:

1. Індивідуальна монографія (для гуманітарних і суспільних наук) обсягом не менше 10 обліково-видавничих аркушів (400 тис. друкованих знаків), яка містить власні результати досліджень здобувача і написана без співавторства.

2. Двадцять статей у наукових провідних фахових журналах України або інших країн, перелік яких затверджує МОН України, зокрема:

- не менше чотирьох публікацій у виданнях іноземних держав або у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз;

- не більше п'яти публікацій в електронних наукових фахових виданнях;

- у галузях природничих і технічних наук замість трьох статей можуть бути долучені три патенти на винахід (авторські свідоцтва про винахід), які пройшли кваліфікаційну експертизу і безпосередньо стосуються наукових результатів дисертації (за наявності).

Для дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії МОН України визначило таку мінімальну кількість публікацій:

1. Не менше п'яти статей у наукових фахових журналах України або інших країн, перелік яких затверджує МОН України, зокрема:

- не менше однієї статті у виданнях іноземних держав або у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз;

- одна із статей може бути опублікована в електронному науковому фаховому виданні;

- у галузях природничих і технічних наук замість однієї статті може бути долучений один патент на винахід (авторське свідоцтво про винахід), який пройшов кваліфікаційну експертизу і безпосередньо стосується наукових результатів дисертації.

2. Тези доповідей (їх включають до списку опублікованих праць за умови, якщо це необхідно для встановлення пріоритету або коли їхній зміст не викладено в інших публікаціях). Апробація матеріалів дисертації на наукових конференціях, конгресах, симпозиумах, семінарах, школах тощо є обов'язковою.

Більшість публікацій здобувача мають бути одноосібними, тобто без співавторів. На факт публікацій у співавторстві обов'язково вказуєть у дисертації та в авторефераті із зазначенням конкретно-го особистого внеску пошукача в усі розробки. Для цього необхідно вказати, які конкретні результати, наведені в кожній публікації, належать саме дисертантові. Не можна зазначати тільки відсоткове співвідношення участі співавторів у написанні певної праці. У списку опублікованих праць здобувача до автореферату обов'язково наводить назву праці та прізвища всіх співавторів за такою формою: Гуторов О. І. Проблеми формування та використання ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки / О. І. Гуторов, О. О. Гуторова // Вісник СНАУ. – Суми, 2008. – Вип. 7/1 (29). – С. 34–39. – (Серія "Економіка та менеджмент"). *(Особистий внесок: з'ясовано умови формування та ефективного використання земельних ресурсів у складі аграрного ресурсного потенціалу).*

3.2. Наукова монографія

Монографія – це наукова праця у вигляді книжки, яка містить повне або поглиблене дослідження однієї проблеми або теми, що належить одному або кільком авторам.

Розрізняють два види монографій – наукові та практичні. Наукова монографія – це науково-дослідна праця, предметом викладу якої є вичерпне узагальнення теоретичного матеріалу з наукової проблеми або теми з критичним його аналізом, визначенням вагомості, формулюванням нових наукових концепцій. Монографія фіксує науковий пріоритет, забезпечує первинною науковою інформацією суспільство, слугує висвітленню основного змісту і результатів дисертаційного дослідження.

Слід розрізняти дисертації на здобуття наукового ступеня, виконані особисто у вигляді опублікованої індивідуальної наукової монографії, та наукові монографії як вид наукового видання. Перший тип монографії має містити висунуті автором для прилюдного захисту науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення. Їй притаманна єдність змісту, вона свідчить про особистий внесок здобувача в науку і розглядається як кваліфікаційна наукова праця. За цих умов здобувач не пише рукопису дисертації, його заміняє монографія. Другий тип наукової монографії – це наукова праця, яка є засобом висвітлення основного змісту дисертації та однією з основних публікацій з теми дослідження.

Між дисертацією та монографією існують певні відмінності. По-перше, дисертація передбачає виклад наукових результатів і висновків, автором яких є особисто здобувач. *Монографія* – це виклад результатів, ідей, концепцій, які належать як здобувачу, так і іншим авторам. По-друге, дисертація містить нові наукові результати, висновки, факти, а монографія може викладати як нові результати, так і методичні, технологічні рішення, факти, які вже відомі. По-третє, дисертація має визначену структуру й правила оформлення, яких необхідно обов'язково дотримуватись. Монографія не має таких чітких вимог.

Дисертація – це рукопис, який зберігається в обмеженій кількості примірників у певних бібліотечних установах. *Монографія* – це видання, що передбачає відповідне редакційно-видавниче опрацювання; виготовлене друкарським або іншим способом, видане у фаховому видавництві України.

Монографія призначена для поширення інформації, не повинна містити надмірних подробиць і має відповідати вимогам державних стандартів щодо його видавничого оформлення і поліграфічного виконання. На ці особливості необхідно зважати, щоб не збитися на монографію під час написання дисертації.

Не існує стандарту щодо композиції наукової монографії. Кожен її автор може вибрати структуру і порядок організації наукового матеріалу, зважаючи на логіку викладу і повноту висвітлення основного змісту дисертації. Традиційно склалася певна композиційна структура наукової монографії, основними елементами якої в порядку їх розміщення є такі: титульний аркуш, анотація, перелік умовних скорочень (за необхідності), вступ або передмова, основна частина, висновки або післямова, література, допоміжні покажчики, додатки, зміст.

Наукову монографію призначено, перш за все, для вчених, фахівців певної галузі науки. Вона повинна відповідати за змістом і формою цьому жанру публікації. Особливо важливими є чіткість формулювань і викладу матеріалу, логіка висвітлення основних ідей, концепцій, висновків. Її обсяг має становити не менше шести друкованих аркушів, а обсяг монографій, що висвітлюють результати дисертаційних досліджень, відповідно більше.

Титульний аркуш містить повну назву установи (закладу), де виконано роботу, прізвище, ім'я, по батькові автора, назву роботи, місто і рік.

Назва монографії має бути інформативною (розкривати зміст книжки, основні ідеї, новизну), чіткою (відбивати предмет і об'єкт дослідження, відмінність роботи від аналогічних), стислою (до семи-восьми слів). Саме за назвою монографії здійснюється її класифікація за УДК і ББК та відбиття в систематичному або предметному каталогах.

На звороті титульного аркуша монографії вказують відомості щодо її рекомендації вченою радою до опублікування, а також зазначають прізвища, учені ступені, звання і посади рецензентів. Після бібліографічного опису обов'язково розміщують анотацію – стислу характеристику змісту видання, призначення, його форму та інші особливості; її обсяг становить приблизно 500 знаків (70 слів). Текст анотації має бути стислим, доступним і правильно сприйматися читачами.

Умовні скорочення подають перед вступом тоді, коли автор вживає маловідомі скорочення, що повторюються в тексті.

У вступі або передмові розкривають значення проблеми, її актуальність, мету і завдання, поставлені автором при написанні роботи, огляд основних публікацій з теми, перелік використаних джерел, організацій та осіб, що сприяли виконанню роботи, її читачьке призначення тощо.

Основна частина монографії залежить від змісту і структури наукової роботи. Вона складається з розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів. У логічній послідовності викладають основні наукові дослідження, ідеї, концепції, експериментальні дані, наукові факти та висновки. Вимоги до посилань, ілюстрацій, таблиць у цілому збігаються з відповідними вимогами до дисертацій.

У висновках або післямові узагальнюють найсуттєвіші положення наукового дослідження, підбивають основні підсумки, доводять достовірність і обґрунтованість нових наукових положень, визначають проблеми, які потребують подальшого дослідження.

Список використаних джерел. Залежно від характеру роботи розрізняють принципи розміщення літератури у списку. Він може бути алфавітним (прізвища авторів або назви робіт наводять за алфавітом); хронологічним (за роками публікацій, у межах кожного року за алфавітом); тематичним (за розділами, підрозділами роботи); у порядку згадування джерел у тексті. Список може включати всі джерела з теми; ті, що були використані автором; ті, на яких у роботі є посилання; найцінніші праці з теми та ін. Архівні документи у списку наводять після друкованих матеріалів.

У наукових монографіях інколи подають допоміжні покажчики, які полегшують роботу з монографією: іменні, тематичні, предметні, географічні, хронологічні тощо.

У додатках розміщують матеріали, які доповнюють та ілюструють основний текст: копії документів, таблиці, математичні розрахунки, формули, графіки, глосарій тощо.

Зміст розміщують на початку або в кінці монографії. У ньому наводять найменування розділів і підрозділів та номери їхніх початкових сторінок, що допомагає отримати повне уявлення про зміст і структуру видання.

Для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук у вигляді опублікованої монографії остання має бути обсягом не менше 15 обліково-видавничих аркушів у галузі гуманітарних і сус-

пільних наук і не менше 10 обліково-видавничих аркушів у галузі природничих і технічних наук.

Для захисту кандидатської дисертації (у галузі гуманітарних і суспільних наук) монографія повинна містити не менше 10 обліково-видавничих аркушів. До монографій висувають такі вимоги:

1. Наявність рекомендації вченої ради наукової установи, організації або вищого навчального закладу про опублікування монографії, про що має бути зазначено у вихідних даних.

2. Тираж не менше 300 примірників.

3. Наявність міжнародного реєстраційного номера ISBN.

4. Монографія повинна бути опублікована без співавторів.

5. Монографія має обов'язково містити результати наукових досліджень автора, опубліковані раніше у фахових виданнях України та інших країн.

6. Наявність рецензій не менше двох докторів наук, фахівців за спеціальністю дисертації, про що має бути зазначено у вихідних даних монографії.

Наукові видання (зокрема наукові монографії), у яких опубліковано основні результати дисертаційних робіт, обов'язково мають надсилатися в установи, перелік яких затверджено МОН України. До них належать:

1. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України (03039, Київ, Голосіївський проспект, 3);

2. Національна парламентська бібліотека України (01001, Київ, вул. М. Грушевського, 1);

3. Державна наукова установа «Книжкова палата України імені Івана Федорова» (02660, Київ, проспект Ю. Гагаріна, 27);

4. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (79000, Львів, вул. В. Стефаника, 2);

5. Державний заклад «Одеська національна ордена Дружби народів наукова бібліотека імені М. Горького» (65023, Одеса, вул. Л. Пастера, 13);

6. Державний заклад «Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка» (61003, Харків, пров. В.Г. Короленка, 18);

7. Наукова бібліотека імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, Київ, вул. Володимирська, 58);

8. Бібліотеки національних галузевих академій наук України (за напрямками) (для періодичних друкованих наукових фахових видань).

Постановою МОН України наголошено на тому, що науковими виданнями (у т.ч. й науковими монографіями), у яких може публікуватися основний зміст дисертацій, вважають лише ті видання, які надійшли до перелічених установ.

3.3. Наукова стаття

Наукова стаття – один з основних видів публікацій. Вона містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження, висвітлює конкретне окреме питання з теми дисертації, фіксує науковий пріоритет автора, робить матеріал надбанням фахівців.

Наукові статті до дисертацій мають обов'язково бути опубліковані у виданні, перелік яких затверджено МОН України. Наукову статтю направляють до редакції в завершеному вигляді відповідно до вимог, опублікованих в окремих номерах журналів або збірниках у вигляді пам'ятки авторам. Оптимальний обсяг наукової статті – 0,5 авторського аркуша (до 12 сторінок друкованого на комп'ютері тексту через 1,5 інтервали, шрифт 14).

Рукопис статті, крім основного тексту, має містити повну назву роботи, прізвище та ініціали автора (-ів), анотацію (на окремій сторінці), список використаних джерел.

Стаття повинна мати такі структурні елементи:

1. *Постановка проблеми в загальному вигляді* – її актуальність, зв'язок з найважливішими завданнями науки й національної економіки України, значення для розвитку певної галузі науки або практичної діяльності. Метою є доведення до читача основних завдань, які ставив перед собою автор статті.

Як правило, постановка проблеми має включати визначення наукової гіпотези; докладно пояснювати причини, з яких було почато дослідження; розкривати ступінь актуальності теми.

2. *Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми та на яке спирається автор*; сучасні погляди на проблему; труднощі при розробці питання, виділення невирішених питань у межах загальної проблеми, яким присвячена стаття.

3. *Формулювання цілей статті (постановка завдання)* передбачає виголошення головної ідеї публікації, що суттєво відрізняється від наявних, доповнює або поглиблює вже відомі підходи; уведення до наукового обігу нових фактів, висновків,

рекомендацій, закономірностей або уточнення відомих раніше, але недостатньо вивчених.

4. *Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.* Висвітлюються основні положення і результати наукового дослідження, особисті ідеї, думки, отримані наукові факти, виявлені закономірності, зв'язки, тенденції, програма експерименту, методика отримання й аналіз фактичного матеріалу, особистий внесок автора в досягнення й реалізацію основних висновків тощо.

5. *Висновки з дослідження, у яких формулюють його значення для теорії та практики, коротко накреслюють перспективи подальших досліджень із теми.* Тут необхідно зробити короткий висновок, про те підтвердилась гіпотеза, висловлена в постановці завдання, чи ні. У цьому розділі роблять альтернативні висновки в разі, якщо результати дослідження дозволяють розуміти його подвійно.

6. *Бібліографічний список* цитованої літератури, у якому вміщені бібліографічні описи тих джерел і літератури, на які є посилання в тексті статті. Складається згідно з вимогами МОН України.

7. *Анотації та ключові слова* додають до статей українською, російською та англійською мовами.

Науковій статті потребує дотримання певних правил її викладу:

- у лівому верхньому куті проставляють індекс "УДК" (14 пт, курсив, шрифт напівжирний, без відступу).

Нижче через інтервал наводять ініціали та прізвище автора, науковий ступінь, учене звання. Далі подають назву організації, яку представляє автор (шрифт напівжирний, вирівнювання абзацу – посередині, без відступу).

Нижче через інтервал – назва статті (напівжирними великими літерами, вирівнювання абзацу – посередині, без відступу).

Через інтервал – текст статті з бібліографічним списком (шрифт звичайний, вирівнювання абзацу – по ширині, відступ – 1,25) (див.: стандарт «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис» (ДСТУ 7.1:2006 та Форма 23, затверджена наказом ВАК України від 29 трав. 2007 р. № 342).

Через інтервал – анотація українською мовою (до 100 слів) з обов'язковим зазначенням прізвища та ініціалів автора і назви статті, інтервал – полуторний;

- назва статті стисло відбиває її головну ідею, думку (п'ять-сім слів);

- слід уникати стилю наукового звіту чи науково-популярної статті;

- недоцільно ставити риторичні запитання; мають переважати розповідні речення;

- не слід постійно виділяти текст цифрами 1, 2 тощо; потрібно починати перелік елементів, позицій з нового рядка, відокремлюючи їх один від одного крапкою з комою;

- у тексті прийнятним є використання різних видів переліку: *спочатку, на початку, спершу, потім, далі, нарешті; по-перше, по-друге, по-третє; на першому етапі, на другому етапі тощо;*

- посилання на літературу в тексті слід давати в квадратних дужках, наприклад, [3, с. 35; 8, с. 56-59]. Перша цифра вказує порядковий номер джерела в списку використаних джерел, друга – відповідну сторінку в цьому джерелі; одне джерело відокремлюється від іншого крапкою з комою;

- після бібліографічного списку через інтервал – анотація російською мовою – до 100 слів з обов'язковим зазначенням прізвища та ініціалів автора і назви статті.

Англійську структуровану анотація (реферат), складають із застосуванням безособових конструкцій. Текст анотації містить не менше 250 слів (не менше 2000 знаків без пропусків). Текст структурують, виділяючи напівжирним курсивом з абзацу предмет, мету роботи; метод чи методологію її проведення; результати роботи; сферу застосування результатів) інтервал – полуторний.

Ключові слова подають українською, російською та англійською мовами; мінімальна кількість слів – п'ять; інтервал – полуторний;

- усі статистичні дані мають бути підкріплені посиланнями на джерела;

- не слід наводити для підтвердження достовірності своїх висновків і рекомендацій висловлювання інших учених, оскільки це свідчить, що ідея дослідника не нова, була відома раніше і не підлягає сумніву. Стаття має завершуватися конкретними висновками і рекомендаціями (пропозиціями).

Рукопис статті повинен бути підписаний автором (-ами) і направлений до редакції у двох примірниках. До нього додається комп'ютерна версія, а також на окремому аркуші – інформація про автора із зазначенням прізвища та ім'я по батькові, місця роботи (навчання), посади, контактного телефону та поштової електронної адреси.

Зразок оформлення довідки про автора

Прізвище, ім'я, по батькові автора(ів)	
Відомості про наукового керівника: (П.І.Б, науковий ступінь, учене звання, посада) <i>заповнюють, якщо немає наукового ступеня в автора</i>	
Місце роботи (навчання), науковий ступінь, учене звання, посада	
Контактний телефон	
E-mail	
Поштова адреса	
Кількість потрібних примірників	

Текстовий і графічний матеріал розміщують на аркушах паперу формату А4 (297 x 210 мм), береги: ліворуч – 30 мм, праворуч, зверху та знизу – 20 мм.

Увесь текст статті, бібліографічний список, анотації тощо друкують шрифтом Times New Roman, розмір – 14 пт, інтервал – полуторний. Розмір таблиць і рисунків не повинен бути менше або більше ширини тексту.

Наукові журнали можуть висувати вимоги щодо наявності однієї чи двох рецензій на статтю або витягу з протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку (для авторів, які не мають ученого ступеня чи звання).

3.4. Тези наукової доповіді (повідомлення)

Тези доповіді – це опубліковані до початку наукової конференції (конгресу, конференції, симпозіуму) матеріали попереднього характеру, де викладено основні аспекти наукової доповіді. Вони фіксують науковий пріоритет автора і містять матеріали, відсутні в інших публікаціях. Можливий виклад однієї тези.

Рекомендований обсяг тез наукової доповіді становить від однієї до п'яти сторінок машинописного тексту через один чи півтора інтервалу. Схематично структура тез наукової доповіді виглядає таким чином: теза – обґрунтування – доказ – аргумент – результат – перспективи.

Готуючи тези наукової доповіді, слід дотримуватися певних правил.

Мова викладу матеріалів, за вибором авторів, може бути українською, російською або англійською. Матеріали (у т.ч. рисунки і таблиці) розміщують на аркушах паперу формату А4 (297 x 210 мм), береги зверху, знизу, справа, зліва – 20 мм. У лівому верхньому куті проставляють індекс «УДК». Нижче, через інтервал, без відступу посередині – ініціали та прізвище автора, науковий ступінь, учене звання (кількість авторів – не більше чотирьох на кожную публікацію); нижче – назва організації та країна, яку представляє автор; через інтервал – назва роботи. Через інтервал розміщують текст доповіді (текст вирівняний за шириною, шрифт Times New Roman, звичайний, розмір 14 пт, інтервал одинарний, абзацний відступ 1,25 см). Нижче, без інтервалу – список використаних джерел.

Посилання та список використаних джерел оформляють згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 5, 2009). Формули подають за допомогою вбудованого редактора формул MS Equation курсивом і нумерують із правого боку. Рисунок подають як єдиний графічний об'єкт (чорно-білий). Таблиці, рисунки виконують вбудованим редактором Microsoft Word і розміщують посередині.

Здобувачі обов'язково вказують за допомогою виноски на першій сторінці матеріалів прізвище та ініціали наукового керівника, його науковий ступінь, учене звання, посаду.

Виклад суті доповіді доцільно здійснювати в такій послідовності: актуальність проблеми; стан розробки проблеми (перелічують учених, які зверталися до розробки цієї проблеми); наявність проблемної ситуації між необхідністю її вивчення, удосконалення та сучасним станом розробки та втілення; основна ідея, положення, висновки дослідження, якими методами це досягнуто; основні результати дослідження, їх значення для розвитку теорії та/або практики.

Посилання на джерела, цитати в тезах доповіді використовують рідко. Дозволяється включати цифровий, фактичний матеріал.

Формулювання кожної тези починається з нового рядка. Кожна теза містить самостійну думку, висловлену в одному або кількох реченнях. Виклад суті ідеї чи положення здійснюється без наведення конкретних прикладів.

Виступаючи на науковій конференції (конгресі, симпозіумі), можна послатися на опубліковані тези доповіді і супинитися на одній з основних (дискусійних) тез. Тези засвідчують апробацію результатів наукового дослідження.

3.5. Наукова доповідь (повідомлення)

Доповідь – документ, у якому викладаються певні питання, подаються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного (публічного) читання та обговорення.

Наукова доповідь – це публічне повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання).

Структура тексту доповіді практично аналогічна плану статті й може складатися із вступу, основної й підсумкової частин.

Методика підготовки доповіді на науково-практичну конференцію дещо інша, ніж статті. Існують два методи написання доповіді. Перший полягає в тому, що дослідник спочатку готує тези свого виступу, на основі тез пише доповідь на семінар або конференцію, редагує її й готує до опублікування в науковому збірнику у вигляді доповіді чи статті. Другий, навпаки, передбачає спочатку повне написання доповіді, а потім у скороченому вигляді ознайомлення з нею аудиторії. Вибір способу підготовки доповіді залежить від змісту матеріалу та індивідуальних особливостей науковця.

Специфіка усного виступу накладає суттєвий відбиток на зміст і форму доповіді. При написанні доповіді слід зважати, що суттєва частина матеріалу опублікована в її тезах. Крім того, частина матеріалу подається на плакатах (слайдах, моніторі комп'ютера, схемах, діаграмах, таблицях та ін.). Тому доповідь повинна містити коментарі до ілюстративного матеріалу, а не його повторення. Можна супинитися лише на одній (найсуттєвішій, дискусійній) тезі доповіді, зробивши посилання на інші, уже опубліковані. Це дозволить на 20-40% скоротити доповідь. Доповідач має реагувати на попередні виступи з теми своєї доповіді. Доцільним є полемічний її характер: це викликає інтерес слухачів.

При написанні доповіді слід урахувати те, що за 10 хвилин людина може прочитати матеріал, надрукований на чотирьох сторінках машинописного тексту (через два інтервали). Обсяг доповіді становить 8–12 сторінок (до 30 хвилин). Доповідь на чотирьох-шести сторінок називається повідомленням.

Доповідь – це одна з багатьох форм оприлюднення результатів наукової роботи, можливість за короткий термін «увійти» в наукове товариство за умови яскравого виступу. Якщо доповідь зроблено за змістом дисертації, дисертант забезпечує апробацію своєї роботи.

3.6. Правила оформлення публікацій

Кожен дослідник прагне довести результати своєї праці до читача. Підготовка публікації – процес індивідуальний. Одні науковці вважають за необхідне лише стисло описати хід дослідження і детально викласти кінцеві результати. Інші поступово вводять читача у свою творчу лабораторію, висвітлюючи етап за етапом, детально розкриваючи власні методи роботи. Висвітлюючи дослідницький процес від творчого задуму до заключного його етапу, підбиваючи підсумки, формулюючи висновки й рекомендації, учений розкриває складність творчих пошуків. Перший варіант викладу зорієнтований на порівняно вузьке коло фахівців і використовується під час написання монографії, статті. Другий є доречнішим під час написання дисертації. Він дозволяє краще оцінити здібності науковця до самостійної науково-дослідної роботи, глибину його знань та ерудицію.

Суттєву допомогу в підготовці публікацій має надати володіння дослідником певними методичними прийомами викладу наукового матеріалу, а саме: послідовним, цілісним і вибіркоким.

Послідовний виклад матеріалу передбачає логічно зумовлену схему підготовки публікації: формулювання задуму і складання попереднього плану; відбір і підготовку матеріалів; групування матеріалів; обробку рукопису. Його недоліком є нерациональне використання часу. Поки автор не закінчив повністю чергового розділу, він не може перейти до на-ступного, а в цей час матеріал, що майже не потребує чорнової обробки, чекає на свою чергу і лежить без руху.

Цілісний виклад передбачає написання всієї праці в чорновому варіанті, а потім обробку в частинах і деталях, унесення доповнень і виправлень. Його перевага полягає в тому, що майже вдвічі економиться час при підготовці «білового» варіанту рукопису. Разом із тим існує небезпека порушення послідовності викладу матеріалу.

Дослідники часто використовують вибіркокий виклад матеріалу. У міру готовності матеріалу автор обробляє його в будь-якій зручній для нього послідовності. Необхідно кожен розділ доводити до кінцевого результату, щоб при підготовці всієї праці її складові були майже готові до опублікування.

Кожен дослідник обирає для себе найпридатніший спосіб для перетворення так званого чорнового варіанту рукопису на проміжний або остаточний.

Формулювання задуму здійснюють на першому етапі роботи. Слід чітко визначити: мету роботи; коло читачів, на яке вона розрахована; матеріали, які в ній надаватимуться; передбачувану повноту й деталізацію викладу; теоретичне чи практичне спрямування; ілюстративні матеріали, необхідні для розкриття її змісту. Визначають назву праці, яку потім можна корегувати.

На етапі формулювання задуму бажано скласти попередній план роботи, інколи на вимогу видавництва – план-проспект. План-проспект відбиває задум праці й відтворює структуру майбутньої публікації.

Відбір і підготовка матеріалів передбачають ретельний вибір вихідного матеріалу: скорочення до бажаного обсягу, доповнення необхідною інформацією, об'єднання розрізнених даних, уточнення таблиць, схем, графіків. Підготовка матеріалів може здійснюватися в довільній послідовності, окремими частинами, без попередньої детальної обробки. Головне – підготувати матеріали в повному обсязі для подальших етапів роботи над рукописом.

Групування матеріалу передбачає вибір варіанта його послідовного розміщення згідно з планом роботи. Значно полегшує цей процес персональний комп'ютер. Набраний у текстовому редакторі твір можна необхідним чином структурувати. З'являється можливість побачити кожну з частин роботи та її всю в цілому; простежити розвиток основних положень; домогтися правильної послідовності викладу; визначити, які частини роботи потребують доповнення або скорочення. При цьому всі матеріали поступово розміщують у належному порядку відповідно до задуму.

Паралельно з групуванням матеріалу визначають рубрикацію праці, тобто поділ її на логічно підпорядковані елементи – частини, розділи, підрозділи, пункти. Правильність формулювань і відповідність назв рубрик можна перевірити на комп'ютері. За інших умов це можна зробити, написавши заголовки на окремих смужках паперу. Спочатку їх розкладають у певній послідовності, а потім приклеюють до відповідних матеріалів.

Результатом цього етапу є логічне поєднання складових рукопису, створення його чорнового макету, який потребує подальшої обробки.

Обробка рукопису складається з уточнення його змісту, оформлення й літературної правки. Цей етап ще називають роботою над біловим рукописом.

Удосконалення тексту рукопису починають з уточнення його змісту й структури. Перевіряють і критично оцінюють кожен висновок, кожне речення, а крім того, відповідність назви роботи й назв розділів і підрозділів їх змісту, логічність і послідовність викладу матеріалу. Доцільно ще раз проаналізувати аргументованість основних положень, наукову новизну, теоретичну й практичну значущість роботи, її висновки і рекомендації. Важливо мати на увазі, що однаково недоречними є надмірний лаконізм і надлишкова деталізація у викладі матеріалу. Допомагають сприйняттю змісту праці таблиці, схеми, графіки тощо.

Наступний етап роботи над рукописом – перевірка правильності його оформлення. Це стосується рубрикації, посилань на літературні джерела, цитування, написання чисел, знаків, фізичних і математичних величин, формул, побудови таблиць, підготовки ілюстративного матеріалу, створення бібліографічного опису, бібліографічних покажчиків тощо. Для оформлення друкованих видань існують спеціальні правила, тому слід керуватися державними стандартами, довідниками, підручниками, вимогами видавництва і редакцій.

Заключний етап – це літературна правка. Її складність залежить від мовностилової культури автора, від того, як здійснювалася попередня підготовка рукопису. Водночас з літературною правкою автор вирішує, як розмістити текст і які виділення потрібно в ньому зробити.

Необхідно зважати на те, що написану від руки роботу важко редагувати. Краще знайти недоліки в рукописі допомагає машинопис або комп'ютерний набір тексту. Перед тим, як редагувати текст, слід відкласти роботу на деякий час, щоб «відпочити» від неї. Бажано, щоб її хтось прочитав. Нарешті, редагувати її потрібно лише тоді, коли роботу над нею закінчено повністю.

Щоб привернути увагу читачів до найбільш важливих положень, термінів у тексті прийнято використовувати різноманітні виділення (розрядку, курсив, петит, напівжирний шрифт, підкреслювання тощо). Обрана система виділень має бути єдиною для всієї роботи, надмірне їх використання, як і недостатнє, може зробити текст важким для читання та сприйняття.

Підготовлений для передачі до видавництва рукопис повинен відповідати певним вимогам, зумовленим процесом його подальшої

підготовки до друку. Вимоги можуть різнитися, проте загальними є такі:

- авторський рукопис включає: титульний аркуш, анотацію, реферат, основний текст і додаткові тексти (покажчики, коментарі, примітки, додатки), бібліографічні списки, посилання, зміст;
- текст рукопису і всі матеріали до нього слід подавати у видавництво у двох примірниках;
- сторінки рукопису мають бути одного розміру (від 203 x 288 до 210 x 297 мм);
- матеріал потрібно друкувати на комп'ютері малими літерами через два інтервали на одному боці аркуша;
- в одному рядку має бути 60–65 знаків (з урахуванням розділових знаків і проміжків між літерами), на одній сторінці суцільного тексту повинно бути 29–30 рядків;
- визначаючи обсяг рукопису, необхідно виходити з того, що один авторський аркуш – це 40 000 знаків;
- береги сторінок оригіналу мають бути: лівий – не менше 30 мм, верхній – 20, правий – 10, нижній – 20 мм;
- абзацний відступ повинен бути однаковим і дорівнювати п'яти знакам;
- усі заголовки й виділення в тексті слід друкувати малими літерами, заголовки – відокремлювати від тексту зверху і знизу проміжками у три інтервали;
- виноски розміщуються в нижній частині сторінки і не мають переходити на наступну;
- слід чітко визначити підпорядкованість заголовків і підзаголовків;
- у рукописі дозволено не більше п'яти виправлень на одній сторінці вони можуть бути надруковані або написані від руки чорними чорнилами; зайві літери або слова можна закреслити, заклеїти або забілити;
- сторінки рукопису необхідно послідовно пронумерувати, починаючи з обкладинки і до останньої сторінки, у правому верхньому куті – простим олівцем, а на титульному аркуші вказати загальну кількість сторінок та ілюстрацій;
- рукопис підписує автор (співавтори) або редактор на титульному аркуші із зазначенням дати.

Питання для самоперевірки засвоєних знань

1. Наукова публікація: поняття, функції, основні види.
2. Наукова монографія.
3. Які існують відмінності між дисертацією та монографією?
4. Традиційна композиційна структура наукової монографії.
5. В які установи обов'язково мають надсилатися наукові видання, в яких опубліковано основні результати дисертаційних робіт?
6. Наукова стаття та її структурні елементи.
7. Призначення та зміст анотації до наукової статті.
8. Тези наукової доповіді.
9. Правила написання тез.
10. Методика підготовки доповіді на конференцію.
11. Специфіка усного виступу.
12. Правила оформлення публікацій.
13. Етапи роботи над рукописом наукової публікації.
14. Методичні прийоми викладу наукового матеріалу.
15. Загальні вимоги до рукопису наукової публікації.

ТЕМА 4. КВАЛІФІКАЦІЙНІ РОБОТИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Загальна характеристика видів кваліфікаційних робіт. Індивідуальне завдання як форма навчальної та науково-дослідної роботи. Курсова робота (проект) як форма науково-дослідної роботи з навчальної дисципліни. Дипломна робота як кваліфікаційне дослідження.

4.1. Загальна характеристика видів кваліфікаційних робіт

У професійній підготовці фахівців значну роль відіграють реферати (індивідуальні навчально-дослідні та науково-дослідні завдання), курсові, дипломні роботи.

Реферат (лат. *referte* – доповідати, повідомляти) – короткий виклад змісту одного або кількох документів, наприклад, наукових статей з певної теми. Таким чином, реферат – це скорочений переказ змісту первинного документа (або його частини) з основними фактичними відомостями та висновками.

Реферат є одним з перших видів науково-навчальних робіт, які виконують здобувачі факультетів університету, починаючи з першого курсу. Реферати також пишуть аспіранти (здобувачі) в процесі підготовки до складання іспитів і заліків із дисциплін, передбачених навчальним планом.

Курсова робота (проект) – це самостійне навчально-наукове дослідження здобувача, яке виконується з певного курсу або з окремих його розділів. Відповідно до «Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах України» курсову роботу (проект) пишуть з метою закріплення, поглиблення й узагальнення знань, здобутих здобувачами за час навчання, та їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання. Тематика курсових робіт (проектів) має відповідати завданням навчальної дисципліни і тісно пов'язуватися з практичними потребами конкретного фаху. Її затверджують на засіданні кафедри. Виконання курсових робіт (проектів) визначається графіком навчального процесу.

Курсова робота (проект) дозволяє систематизувати здобуті теоретичні знання з вивченої дисципліни; перевірити якість цих знань; виявити здатність здобувача до самостійного осмислення проблеми, творчого критичного її дослідження; визначити його вміння збирати, аналізувати і систематизувати літературні (архівні)

джерела, застосовувати отримані знання під час вирішення практичних завдань; установити рівень опанування ним сучасних методів дослідження, а також уміння формулювати висновки, пропозиції та рекомендації з предмета дослідження; проконтролювати вміння здобувача правильно організувати дослідну діяльність і оформити її результати.

Дипломна робота – це кваліфікаційне навчально-наукове дослідження, яке здобувач виконує на завершальному етапі навчання у вищому навчальному закладі.

Дипломна робота має комплексний характер і пов'язана з використанням набутих здобувачем знань, умінь і навичок зі спеціальних дисциплін. Вона передбачає систематизацію, закріплення, розширення теоретичних і практичних знань зі спеціальності та застосування їх при вирішенні конкретних наукових, виробничих та інших завдань.

До дипломних робіт висувають такі основні вимоги:

- актуальність теми, відповідність її сучасному стану певної галузі знань та перспективам розвитку, практичним завданням відповідного виду економічної діяльності;
- вивчення й критичний аналіз монографічних і періодичних видань з теми дослідження;
- вивчення й характеристика історії досліджуваної проблеми та її сучасного стану;
- чітка характеристика предмета, мети, завдань і методів дослідження, опис і аналіз проведених автором розрахунків;
- узагальнення результатів, їх обґрунтування, висновки та практичні рекомендації виробництву.

До захисту дипломних робіт допускають здобувачів, які виконали всі вимоги навчального плану, пройшли виробничу практику й захистили звіт, подали у встановлений кафедрою і деканатом термін кваліфікаційну роботу і позитивні відгуки на неї та склали державні іспити (за наявності їх у навчальному плані).

Курсова та дипломна роботи як самостійне навчально-наукове дослідження мають виявити рівень загальнонаукової та спеціальної підготовки здобувача, його здатність застосовувати здобуті знання під час розв'язання конкретних проблем, його схильність до аналізу та самостійного узагальнення матеріалу з теми дослідження.

Здобувачі мають право вибирати теми курсової та дипломної робіт, розроблені випусковими кафедрами університету, або запропонувати свою тему з обґрунтуванням її розробки.

Дипломна робота за другим (магістерським) рівнем – це самостійна навчально-дослідна робота, що виконує кваліфікаційну функцію, тобто готується для прилюдного захисту й здобуття ступеня «магістр». Основне завдання її автора – продемонструвати рівень наукової кваліфікації, уміння самостійно вести науковий пошук і вирішувати конкретні наукові завдання.

Дипломна робота за другим (магістерським) рівнем, з одного боку, має узагальнювальний характер, оскільки є своєрідним підсумком підготовки магістра, а з іншого – є самостійним оригінальним навчально-науковим дослідженням здобувача, у роботі якого зацікавлені кафедри, факультет або інші установи, організації, на замовлення яких можуть виконуватися дипломні роботи.

Керівництво курсовими та дипломними роботами здійснюється провідними викладачами випускових кафедр. Організація й контроль за процесом підготовки і захисту цих робіт покладається на завідувачів кафедрами.

Тематику курсових і дипломних робіт щорічно корегує з урахуванням набутого на кафедрах досвіду, побажань фахівців, які беруть участь у рецензуванні робіт, і рекомендацій екзаменаційної комісії (ЕК).

Незалежно від обраної теми курсова та дипломна роботи структурно повинні містити: титульний аркуш; зміст; перелік умовних позначень (за необхідності); вступ; кілька розділів (підрозділів), що розкривають теорію питання та досвід практичної роботи; висновки та пропозиції; список використаних джерел; додатки. Текст курсових і дипломних робіт другого (магістерського) рівня можна використати для подальшого написання та оформлення наукової доповіді, реферату, статті тощо.

4.2. Індивідуальне завдання як форма навчальної та науково-дослідної роботи

Індивідуальне навчально (науково)-дослідне завдання (ІНДЗ) є видом позааудиторної індивідуальної роботи здобувача навчального чи навчально-дослідного характеру, яке виконується в процесі вивчення програмного матеріалу навчального курсу. Написання ІНДЗ

практикують у навчальному процесі з метою набуття здобувачем необхідної професійної підготовки, розвитку вмінь і навичок самостійного наукового пошуку: вивчення літератури з обраної теми, аналізу різних джерел, узагальнення матеріалу, виокремлення головного, формулювання висновків тощо. За допомогою ІНДЗ здобувач глибше опановує найбільш складні проблеми курсу, учиться стисло викладати свої думки, правильно оформлювати роботу, доповідати результати своєї праці. Процес написання ІНДЗ включає:

- вибір теми;
- підбір необхідної літератури та її вивчення;
- складання плану;
- написання тексту і його оформлення;
- усний виклад матеріалу.

Обсяг ІНДЗ визначається специфікою теми і змістом документів, кількістю інформації, її науковою цінністю або практичним значенням. Обсяг ІНДЗ коливається від 10 до 20 сторінок. Існує багато видів ІНДЗ. Науковці найчастіше мають справу з інформативними й розширеними, або зведеними рефератами.

Інформативний реферат найповніше розкриває зміст документа, містить основні фактичні й теоретичні відомості. У такому рефераті має бути зазначено предмет дослідження і мету роботи; наведено основні результати; викладено дані про метод й умови дослідження; відбито пропозиції автора щодо застосування результатів тощо.

Розширений або зведений (багатоджерельний, оглядовий) реферат, містить відомості про певну кількість опублікованих і неопублікованих, наприклад, архівних, документів із певної теми, які викладено у вигляді зв'язаного тексту.

Приблизна структура ІНДЗ може бути такою:

- вступ – зазначається мета та завдання роботи;
- теоретичне обґрунтування – виклад базових теоретичних положень, законів, принципів, алгоритмів тощо, на основі яких виконують завдання (Розділ 1);
- методи (при виконанні практичних, розрахункових, моделюючих робіт) – указують і коротко характеризують методи роботи;
- основні результати роботи та їх обговорення – подають статистичні або якісні результати роботи, схеми, малюнки, моделі, описи, систематизовану реферативну інформацію та її аналіз тощо (Розділ 2);

- висновки;
- список використаних джерел.

У вступі обґрунтовують актуальність теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку конкретної галузі.

У розділі 1 наводять основні теоретичні, експериментальні дослідження з теми, згадують учених минулого, які вивчали цю проблему, їхні ідеї. Визначають сутність (головний зміст) проблеми, основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчають. Наводять перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядалися вченими. Визначають недостатньо досліджені питання і наводять причини їх слабкої розробленості.

У розділі 2 подають поглиблений аналіз сучасного стану процесу або явища, тлумачення основних поглядів і позицій щодо проблеми. Особливу увагу приділяють виявленню нових ідей і гіпотез, нових методик, оригінальних підходів до вивчення проблеми. Важливим є висловлення власної думки щодо перспектив розвитку проблеми.

У висновках подають узагальнені умовиводи, ідеї, думки, оцінки, пропозиції здобувача.

До списку використаних джерел включають публікації переважно останніх 5–10 років. Особливу цінність становлять роботи останнього року.

У додатках наводять таблиці, схеми, якщо вони суттєво полегшують розуміння роботи.

Вибір теми ІНДЗ слід узгоджувати з науковим керівником.

ІНДЗ починається з викладу суті проблеми. Варто уникати зайвих фраз. Виклад матеріалу має бути стислим. Слід використовувати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових документів, уникати складних граматичних зворотів.

В ІНДЗ потрібно вживати стандартизовану термінологію, уникати незвичних термінів і символів або пояснювати їх при першому згадуванні в тексті. Терміни, окремі слова та словосполучення можна замінювати абрєвіатурами і прийнятими текстовими скороченнями, значення яких зрозуміле з контексту.

ІНДЗ рецензують і оцінюють, за позитивного відгуку здобувача допускають до іспиту.

Рецензія (відгук) на ІНДЗ має об'єктивно оцінювати позитивні й негативні його аспекти. У рецензії тією чи іншою мірою оцінюють уміння ставити проблему, обґрунтовувати її соціальне значення; розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності; повноту висвітлення літературних джерел, глибину їх аналізу, володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації; самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу; обґрунтування висновків і рекомендацій.

4.3. Курсова робота (проект) як форма науково-дослідної роботи з навчальної дисципліни

Цілі та завдання курсової роботи (проекту)

Виконання і захист курсової роботи (проекту) є формою атестації здобувачів із навчальної дисципліни.

Курсова робота (проект) є кінцевим результатом самостійної індивідуальної навчальної діяльності здобувача; дослідженням, яке підводить підсумки вивчення ним дисципліни.

Мета курсової роботи (проекту) – закріплення, поглиблення й узагальнення знань, одержаних здобувачами за час навчання та їх застосування при комплексному вирішенні конкретного фахового завдання.

У процесі виконання курсової роботи (проекту) здобувач повинен виявити:

- знання загальнотеоретичних і загальноекономічних дисциплін;
- уміння добирати, систематизувати й обробляти інформацію відповідно до цілей дослідження;
- уміння формулювати висновки та обґрунтовувати конкретні пропозиції щодо вдосконалення діяльності досліджуваного об'єкта.

Вимоги до курсової роботи (проекту)

- Основні вимоги до викладу матеріалів і виконання розрахунків:
- чіткість і логічна послідовність викладу матеріалу;
 - переконливість аргументації;
 - стислість і точність формулювань, що виключають можливість суб'єктивного і неоднозначного тлумачення;
 - конкретність викладу отриманих результатів;
 - застосування прогресивних норм і нормативів матеріальних і трудових ресурсів, використання виробничих фондів, а також інших

нормативних матеріалів під час виконання розрахунків і обґрунтування основних техніко-економічних показників діяльності організації.

Курсову роботу (проект), яка не відповідає вимогам щодо змісту й оформлення, написана без дотримання затвердженого плану, не містить матеріалів конкретного дослідження теми, обґрунтованих пропозицій, а також не має позитивної рецензії керівника від кафедри, до захисту не допускають.

Вибір теми курсової роботи (проекта)

Тема курсової роботи (проекту) передбачає розгляд і вивчення актуальних питань з обраної теми дослідження в сучасних умовах. Вибираючи тему необхідно визначити мету і завдання роботи, обсяг і масштаб дослідження. Тематика курсової роботи (проекту) повинна відповідати завданням навчальної дисципліни і тісно пов'язуватися з практичними потребами конкретного фаху.

Тематику курсових робіт (проектів) розробляє кафедра згідно з вимогами варіативної компоненти освітньо-кваліфікаційної характеристики, що відбиває актуальну проблематику в галузі знань. Тематику щорічно переглядають і оновлюють. Орієнтовна тематика курсових робіт (проектів) наводиться в методичних вказівках, розроблених кафедрою.

Здобувач має право самостійно обрати тему курсової роботи (проекту) згідно з тематикою, затвердженою кафедрою. Здобувачі заочної форми навчання вибір теми дослідження здійснюють з урахуванням своєї практичної діяльності, можливостей використання матеріалів підприємств та організацій, де вони працюють.

Разом із вибором теми визначають об'єкт, за матеріалами якого буде виконуватися курсова робота (проект). Це повинно бути підприємство будь-якої форми власності, яке є юридичною особою і має самостійну звітність. Діяльність цього підприємства повинна створювати можливість інформаційного забезпечення дослідження з обраної теми.

Якщо немає пропозицій від здобувача щодо досліджуваного об'єкта, то підприємство кафедра призначає.

Кожному здобувачеві кафедра призначає керівника, який надає науково-методичну допомогу в його самостійній роботі над курсовою роботою (проектом). Науковий керівник провадить індивідуальне консультування здобувача, допомагає йому скласти (уточнити) план курсової роботи (проекту), а також контролює дотримання графіка

виконання, рецензує частини роботи і завершений рукопис, готує здобувача до захисту.

Зміст і обсяг курсової роботи (проекту)

Курсова робота (проект) повинна мати обсяг 40–50 сторінок машинописного (або рукописного) тексту.

Зміст курсової роботи (проекту) визначається його темою і відбивається в плані, розробленому за допомогою керівника. Відповідно до передбаченої теми здобувач самостійно або за рекомендацією керівника добирає літературні джерела (книжки, брошури, статті тощо), відповідні нормативні документи і складає проект плану, який обговорює з керівником.

План курсової роботи (проекту) має містити такі елементи: вступну частину; два-три розділи, висновки та пропозиції; список використаних джерел; додатки.

Головним завданням *вступу* є обґрунтування актуальності і практичної значущості обраної теми курсової роботи (проекту), особливості постановки і вирішення питань стосовно конкретних умов дослідження. Крім того, слід чітко визначити мету і завдання дослідження (спираючись на план), предмет, об'єкт дослідження і подати коротку інформацію про нього. Далі потрібно коротко викласти методiku, прийоми та методи дослідження; указати матеріали та інформаційні джерела, за якими виконується проект.

Обсяг вступу не повинен перевищувати 3–4 сторінки.

Перший розділ, *теоретичний* (огляд літератури), розглядає загальні підходи до досліджуваної теми: використання різноманітних літературних джерел, можливе порівняння різних поглядів, використання опублікованих статистичних даних з посиланням на джерела. Містить теоретичне обґрунтування, суть, значення, класифікаційні характеристики, історію та сучасні тенденції предмета дослідження, методологічні підходи. Теоретичне обґрунтування має визначити роль і місце досліджуваних явищ і процесів у діяльності підприємства.

Обсяг першого розділу не повинен перевищувати 20 % загального обсягу курсової роботи (проекту).

Аналітичний розділ – опис, характеристика сучасного стану діяльності на досліджуваному об'єкті, діагностування діяльності підприємства щодо обраного напрямку дослідження, ґрунтовний аналіз із використанням накопиченого фактичного матеріалу та із залученням певного методичного інструментарію.

Усі аналітичні розрахунки, таблиці, графіки, діаграми мають супроводжуватися тлумаченням та висновками, які дозволяють визначити сутність управлінських процесів організації, їхні особливості, тенденції, створити базу для виявлення невикористаних резервів.

Джерелом інформації є планові та фактичні показники господарської діяльності, статистична та бухгалтерська звітність, накази, розпорядження, результати спостережень, опитувань і обстежень та інших методів збирання первинної інформації.

Рекомендаційний розділ потребує детальних пропозицій щодо вдосконалення діяльності організації відповідно до напряму дослідження: кожна – з розгорнутим обґрунтуванням, у зв'язку з висновками аналізу, який проведено в аналітико-дослідній частині на підставі виявлених відхилень, проблем та недоліків. Запропоновані вдосконалення та інновації мають містити розрахунково-кількісне обґрунтування.

Пропозиції здобувача щодо науково-практичного вирішення досліджуваного питання повинні відповідати критеріям оптимальності, цільової ефективності та практичної втіленості.

Обсяг розділу – до 40 % тексту.

Висновки та пропозиції – стислий виклад підсумків роботи. Коротко наводять найбільш важливі теоретичні положення, які містять оцінку результатів дослідження з погляду відповідності меті курсової роботи (проекту) і поставленим у вступі завданням, пропозиції щодо вдосконалення досліджуваного напряму діяльності організації.

Обсяг висновків і пропозицій не повинен перевищувати 3–4 сторінки.

Вимоги до оформлення курсової роботи (проекту)

Робота має бути написана розбірливим почерком або надрукована на одному боці аркуша стандартного білого паперу А4 (210 x 297 мм). У друкованому варіанті текст розташовують через два міжрядкових інтервали до тридцяти рядків на сторінці з мінімальною висотою шрифту 1,8 мм. Допускається розмішувати таблиці та інші ілюстративні матеріали на аркушах формату А3 (не більше за 40 рядків на сторінці).

Текст друкують, залишаючи береги таких розмірів: ліве – не менше 20 мм, праве – не менше 10 мм, верхнє – не менше 20 мм, нижнє – не менше 20 мм.

Матеріал курсової роботи слід подати в такій послідовності:

- титульна сторінка;
- бланк завдання;
- зміст;
- перелік умовних позначень (у разі потреби);
- вступ;
- основна частина;
- висновки та пропозиції;
- список використаних джерел;
- додатки.

Мова курсової роботи (проекту) – державна, стиль – науковий, чіткий, без орфографічних і синтаксичних помилок, послідовність – логічна. Пряме переписування в роботі матеріалів із літературних джерел є неприпустимим.

Заголовки структурних частин роботи «ЗМІСТ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «ВИСНОВКИ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ», «ДОДАТКИ» друкують великими літерами симетрично до набору. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапками.

Відстань між заголовком (за винятком заголовка пункту) і текстом повинна дорівнювати трьом – чотирьом інтервалам.

Кожну структурну частину курсової роботи необхідно починати з нової сторінки. Усі сторінки підлягають суцільній нумерації.

Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, рисунків, таблиць, формул подають арабськими цифрами без знака №.

Першою сторінкою курсової роботи (проекту) є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації сторінок. На титульному аркуші номер сторінки не ставлять, на наступних сторінках номер проставляють у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці.

Такі структурні частини, як зміст, вступ, висновки, список використаних джерел, не мають порядкового номера, але всі аркуші, на яких розміщені згадані структурні частини курсової роботи, нумеруються звичайним чином.

Ілюстрації і таблиці необхідно подавати в роботі безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації позначають словом «Рис.» і нумерують послідовно в межах розділу.

Номер ілюстрації повинен складатися з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, між якими ставиться крапка. Наприклад: Рис. 1.2 (другий рисунок першого розділу).

Таблиці нумерують послідовно в межах розділу. Номер таблиці має складатися з номера розділу та порядкового номера таблиці, між якими ставиться крапка, наприклад: 1.2 (друга таблиця першого розділу).

Формули в курсовій роботі нумерують у межах розділу. Номер формули складається з номера розділу і порядкового номера формули в розділі, між якими ставиться крапка. Номери формул пишуть біля правого поля аркуша на рівні відповідної формули в круглих дужках, наприклад (3.1) (перша формула третього розділу).

Таблиці. Цифровий матеріал, як правило, оформляють у вигляді таблиць. Кожна таблиця повинна мати назву, яку розміщують над таблицею та друкують симетрично до тексту.

Заголовок кожної граfi в головці таблиці мусить бути по можливості коротким. Слід уникати повторів тематичного заголовка в заголовках граф; одиниці виміру зазначати в тематичному заголовку; виносити до узагальнюючих заголовків слова, що повторюються.

Список використаних джерел – складова бібліографічного апарату, що містить бібліографічні описи використаних джерел і розміщується після висновків.

У список використаних джерел включають ті літературні джерела, які вивчені здобувачем і на які є посилання в тексті роботи.

Джерела можна розміщувати одним із таких способів: у порядку появи посилань у тексті (найбільш зручний для користування), в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків, у хронологічному порядку.

Рецензування і захист курсової роботи (проекту)

На завершену курсову роботу (проект) керівник дає стислу рецензію (висновок), у якій оцінює як якість виконання самої роботи, так і роботу здобувача над нею, і робить висновок про можливість допуску до захисту.

Зброшурований рукопис заведеної курсової роботи (проекту), який підписаний здобувачем і має позитивну рецензію (висновок) керівника, здобувач подає на кафедру для реєстрації.

Захист курсової роботи (проекту) проходить перед комісією у складі двох – трьох викладачів кафедри за участю керівника курсової роботи (проекту).

Під час підготовки до захисту здобувач повинен погодити зі своїм керівником складену ним стисло доповідь щодо курсового проекту. Обсяг тексту доповіді має відповідати п'яти–семи хвилинах виступу. Доповідь повинна відобразити обґрунтування актуальності теми, мету і завдання роботи, основні результати аналізу матеріалів підприємства і творчі розробки автора. Особливу увагу слід відвести обґрунтованим пропозиціям і рекомендаціям та оцінці їх ефективності.

Під час захисту курсової роботи (проекту) члени комісії, присутні на засіданні викладачі, спеціалісти можуть задавати здобувачу запитання щодо змісту курсової роботи (проекту). Відповіді здобувача мають бути конкретними, аргументованими і короткими.

Після відповіді здобувача на запитання оголошують рецензію керівника на виконану курсову роботу (проект).

За результатами захисту курсової роботи (проекту) комісія приймає рішення про оцінку захисту і роботи. Результати захисту курсової роботи (проекту) оцінюють за чотирибальною шкалою («відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно») та за шкалою ЄКТС.

Результати захисту курсової роботи (проекту) вносять у відомість обліку успішності та в залікову книжку здобувача.

Підсумки роботи комісії щодо захисту здобувачем курсової роботи (проекту) обговорюють на засіданні кафедри.

4.4. Дипломна робота як кваліфікаційне дослідження

Цілі та завдання дипломної роботи

Виконання і захист дипломної роботи є завершальним етапом навчання у вищому навчальному закладі, формою державної атестації випускників.

Дипломна робота є кінцевим результатом самостійної індивідуальної науково-дослідної діяльності здобувача, комплексним науковим дослідженням, яке підбиває підсумки вивчення ним дисциплін, передбачених навчальними планами підготовки, проходження всіх практик і стажування, а також проходження переддипломної практики.

Здобувач повинен підтвердити рівень загальнотеоретичної та спеціальної підготовки. Дипломна робота є випускною

кваліфікаційною роботою, на підставі захисту якої екзаменаційна комісія (ЕК) вирішує питання про присвоєння її автору кваліфікації «Магістр (з відповідної спеціальності)» та видачу випускнику диплома державного зразка.

Мета виконання дипломної роботи – розв’язання комплексу наукових і прикладних завдань відповідно до узагальненого об’єкта діяльності на основі застосування системи теоретичних знань і практичних навичок для вирішення конкретних завдань щодо вдосконалення управління на підприємствах, ініціювання до впровадження новацій у їхню діяльність.

У процесі виконання дипломної роботи здобувач згідно з кваліфікаційними вимогами повинен виявити:

– знання загальнотеоретичних, загальноекономічних, професійно орієнтованих і спеціальних дисциплін, які розкривають теоретичні основи та практичні питання з фаху;

– уміння працювати з інформаційними джерелами (законодавчими і нормативними документами, науковою спеціальною літературою, у тому числі виданою іноземною мовою, матеріалами Інтернету, даними статистичної та фінансової звітності);

– уміння відбирати, систематизувати та обробляти інформацію відповідно до цілей дослідження;

– уміння формулювати наукові висновки й обґрунтовувати конкретні пропозиції щодо вдосконалення управління реальним досліджуваним об’єктом;

– уміння визначати і використовувати причинно-наслідкові зв’язки процесів та явищ у прикладній галузі.

Дипломна робота має характеризуватися логічністю, доказовістю, аргументованістю і відповідати таким вимогам:

- містити поглиблений усебічний аналіз досліджуваної проблеми;
- містити самостійні дослідження, розрахунки, виконані на ЕОМ;
- містити обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення діяльності на досліджуваному об’єкті;
- мати належне оформлення і всі необхідні супровідні документи;
- містити елементи наукової новизни з предмета дослідження;
- бути виконаною і поданою на кафедру в термін, передбачений графіком навчального процесу.

Дипломну роботу, яка не відповідає вимогам щодо змісту й оформлення, написана без дотримання затвердженого плану, не містить дослідження на матеріалах реального підприємства,

обґрунтованих пропозицій, а також не має відгуку з об'єкта дослідження та зовнішньої рецензії, до захисту не допускають.

Загальні положення

Дипломна робота виконується на основі поглибленого вивчення чинного законодавства України з питань діяльності організацій, спеціальної вітчизняної та зарубіжної літератури, передового досвіду з досліджуваної проблеми, а також результатів проведених здобувачем власних досліджень реального об'єкта.

Основні етапи виконання дипломної роботи:

1. Вибір теми й об'єкта дослідження, затвердження теми.
2. Розробка завдання на дипломну роботу, складання календарного плану її виконання.
3. Опрацювання літературних джерел і складання плану роботи.
4. Збирання фактичного матеріалу під час переддипломної практики на об'єкті дослідження.
5. Обробка фактичного матеріалу із застосуванням ПЕОМ.
6. Написання першого варіанта тексту, подання його на ознайомлення науковому керівникові.
7. Усунення недоліків, написання остаточного варіанта тексту, оформлення дипломної роботи.
8. Подання роботи на ознайомлення керівництву об'єкта дослідження, отримання відгуку.
9. Подання роботи на кафедру.
10. Зовнішнє та внутрішнє рецензування роботи.
11. Захист дипломної роботи на відкритому засіданні екзаменаційної комісії.

До виконання дипломної роботи допускають здобувачів, які успішно склали заліково-екзаменаційну сесію, завершили стажування і переддипломну практику та захистили звіти з них.

Кожному здобувачу кафедра призначає наукового керівника, який надає науково-методичну допомогу здобувачу в його самостійній роботі над дипломною роботою. Науковий керівник провадить індивідуальне консультування здобувача, допомагає йому скласти план дипломної роботи, індивідуальне завдання до переддипломної практики, а також контролює дотримання графіка виконання, рецензує частини роботи і завершений рукопис, готує здобувача до захисту. Науковими керівниками призначають провідних викладачів і науковців кафедри, які мають наукові ступені та вчені звання.

Розподіл дипломних робіт, які повинні виконувати здобувачі, відбувається за принципом наступництва наукового керівництва студентською науковою роботою на попередніх курсах навчання, а також з урахуванням наукових інтересів, виявлених студентом у цей період.

Темою дипломної роботи (предметом дослідження) є одна з актуальних проблем, яка відповідає завданням та умінням, передбаченим варіативною компонентою освітньо-кваліфікаційної характеристики магістра з відповідної спеціальності або за програмою підготовки.

Тематику дипломних робіт розробляють випускові кафедри згідно з вимогами варіативної компоненти освітньо-кваліфікаційної характеристики фахівців із конкретної спеціальності або з програми підготовки, відповідно до затверджених програм вивчених нормативних та вибіркових дисциплін. Тематику щорічно переглядають і поновлюють.

Здобувач має право самостійно обрати тему дипломної роботи згідно з тематикою, затвердженою кафедрою. Крім того, дипломні роботи можуть виконуватися за тематикою, яку замовлятимуть державні установи, підприємства та підприємницькі структури, що уклали з вищим навчальним закладом контракти на навчання студентів або мають із ним договори співпраці та співдружності. Здобувач за погодженням із керівником може запропонувати свою тему дослідження за умови відповідного обґрунтування доцільності її розробки (відповідно до попередньої науково-дослідної роботи, місця роботи, можливостей отримання потрібної інформації на об'єкті дослідження).

Разом із вибором теми визначають об'єкт, за матеріалами якого виконуватиметься робота. Це повинно бути підприємство будь-якої форми власності, яке є юридичною особою і має самостійну звітність. Діяльність цього підприємства повинна створювати можливість інформаційного забезпечення дослідження обраної теми.

Якщо немає пропозицій здобувача щодо досліджуваного об'єкта, то кафедра призначає підприємство або установу, з якими ВНЗ має відповідну угоду.

Бажанам є виконання теми на замовлення керівництва об'єкта дослідження. Це замовлення оформлюється листом.

Кожен здобувач випускного курсу в заяві на ім'я завідувача випускової кафедри, яка є підставою для призначення наукового

керівника, зазначає формулювання теми і повну юридичну назву об'єкта дослідження.

Після остаточного узгодження з науковими керівниками і редагування обраних тем усі теми дипломних робіт із зазначенням об'єктів, на яких вони виконуватимуться, розглядають і обговорюють на засіданні випускової кафедри.

Список здобувачів-дипломників, перелік їхніх наукових керівників і тем дипломних робіт затверджуються наказом по ВНЗ. Усі подальші зміни (формулювання назви, об'єкт дослідження) у разі необхідності аргументуються письмово (заява здобувача), погоджуються з науковим керівником (віза на заяві) і потребують зміни в наказі за письмовим клопотанням кафедри (витяг з протоколу засідання).

Об'єкт дипломного дослідження є базою для проходження переддипломної практики. Перед початком практики оформляють спеціальний бланк-завдання, у якому зазначають реквізити автора, фіксують тему і план, мету і завдання, графік виконання, а також термін подання готової роботи на кафедрі.

Завдання, підписане науковим керівником і здобувачем, затверджене завідувачем кафедри, під час оформлення дипломної роботи слід розмістити після титульної сторінки.

Порушення здобувачем календарного плану виконання фіксується науковим керівником, який інформує завідувача кафедри.

Організація виконання дипломної роботи

Підготовка дипломної роботи здійснюється в термін, не менший ніж 10–12 тижнів (15–18 кредитів ЄКТС).

Дипломна робота має виконуватися здобувачем відповідно до затверджених календарного плану та завдання. У випадках відставання від графіка здобувач зобов'язаний надати пояснення своєму науковому керівнику або завідувачу кафедри.

На період виконання дипломних робіт на кафедрі складається графік консультацій наукових керівників, згідно з яким забезпечується систематична співпраця здобувача і наукового керівника. Консультації допомагають здобувачеві у виборі методів дослідження, контролі дотримання вимог до змісту й оформлення дипломної роботи, своєчасному усуненні відхилень. Оперативне й уважне виконання рекомендацій керівника сприяє своєчасному поданню дипломної роботи, є запорукою успішного захисту.

Відповідно до календарних етапів здобувач має подавати роботу частинами на перегляд, а в установлений графіком кінцевий термін подати завершену дипломну роботу на рецензування науковому керівникові.

У разі позитивної рецензії наукового керівника і за наявності відгуку від підприємства - об'єкта дослідження про достовірність використаних в аналітичних розрахунках даних дипломну магістерську роботу реєструють на кафедрі і передають на розгляд завідувачу кафедри, який має прийняти рішення про допуск студента до захисту дипломної роботи на засіданні ЕК.

Після завершення всіх допускових процедур по кафедрі дипломна робота передається деканові факультету для оформлення допуску на зовнішню та внутрішню рецензії.

Список рецензентів складається та затверджується наказом по університету не пізніше ніж за чотири тижні до захисту дипломних робіт.

Зміст і обсяг дипломної роботи

Дипломна робота повинна мати обсяг 5,5–6,5 авторських аркушів (100–120 сторінок). До обсягу дипломної роботи не включають список використаних джерел і додатки. Допускається відхилення в межах 10 %.

Зміст дипломної роботи визначається її темою і відбивається в плані, розробленому за допомогою наукового керівника. Згідно з передбачуваною темою здобувач самостійно або за рекомендацією керівника добирає літературні джерела (книжки, брошури, статті та ін.) й відповідні нормативні документи і складає проект плану, який обговорює з керівником.

План дипломної роботи має бути складним і містити: вступну частину; три розділи основної частини (теоретичний, дослідно-аналітичний, проектно-рекомендаційний), кожен із яких повинен включати не менш ніж два параграфи; висновки та пропозиції; список використаних джерел; додатки.

Орієнтовні варіанти планів дипломних робіт мають бути наведені в методичних рекомендаціях, розроблених випусковою кафедрою.

Основній частині роботи передують реферат із трьома анотаціями державною, російською та іноземною мовами.

Головним завданням вступної частини (**вступу**) є обґрунтування актуальності та практичної значущості обраної теми дипломної

роботи, особливостей постановки і вирішення питань стосовно конкретних умов дослідження. Крім того, у цій частині роботи слід чітко визначити мету й завдання роботи (спираючись на план), об'єкт, предмет, методи та інформаційну основу дослідження, висвітлити новизну та практичне значення отриманих результатів, навести дані щодо їх апробації.

Мета й завдання роботи повинні бути чітко сформульованими та відображати тематику дослідження. Не слід формулювати мету як „Дослідження...”, „Вивчення...”, оскільки ці слова вказують на засіб досягнення мети, а не саму мету.

Об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію та є обраним для вивчення. *Предмет дослідження* міститься в межах об'єкта.

Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження. Саме на нього спрямована основна увага магістранта, оскільки предмет дослідження визначає тему дипломної роботи, указану на титульному аркуші як її назва.

Перелік використаних методів дослідження необхідно подати не відірвано від змісту роботи, а коротко та змістовно визначаючи, що саме досліджувалось тим чи іншим методом. Це дасть змогу пересвідчитися в логічності та прийнятності вибору саме цих методів.

Елементи наукової новизни повинні мати узагальнювальний характер, містити власні висновки та рекомендації з предмета дослідження.

Обґрунтування практичної значущості повинно вміщувати результати самостійно проведених досліджень, що можуть бути впроваджені в діяльність підприємств, установ, організацій.

Апробація результатів роботи має містити назви статей, тез доповідей, підготовлених за матеріалами роботи, виступів на науково-практичних конференціях.

Обсяг вступу не повинен перевищувати 4–5 сторінок.

Перший розділ, *теоретичний*, містить декілька параграфів. Теоретичне обґрунтування має визначати роль і місце досліджуваних явищ та процесів у діяльності підприємства. У цьому розділі обґрунтовується теоретична база обраної проблеми, дається огляд літературних джерел, нових розробок, опублікованих статистичних даних із посиланням на джерела, а також іншої інформації, пов'язаної

з темою. На основі вивчення наукової, навчально-методичної літератури (у тому числі іноземної) розкривають підходи різних авторів до розв'язання проблеми, показують, у чому полягає схожість, а в чому – відмінність їх поглядів, а також обґрунтовують власні погляди на проблему.

У цьому розділі подається оцінка чинних законів, постанов, указів та інших офіційно-розпорядчих документів, нормативної та довідкової бази за досліджуваною проблемою. Розкривається власне розуміння цієї бази, обґрунтовуються необхідність, доцільність окремих документів.

Теоретичне обґрунтування, суть, значення, класифікаційні характеристики, історія та сучасні тенденції предмета дослідження, методичні підходи повинні мати певні елементи наукової новизни, полемічності, ствердженої власної позиції щодо обраних методів дослідження, що дає змогу перейти в наступному розділі до конкретного аналітичного дослідження.

Обсяг першого розділу не повинен перевищувати 25 % від загального обсягу дипломної роботи.

Другий розділ *дослідно-аналітичний*, (3-4 параграфи), забезпечуючи логічну послідовність дослідження, має стати перехідним до наступного, третього розділу і поєднати набуті теоретичні знання та вміння використовувати обрані методи і певний методичний інструментарій.

Цей розділ включає опис, характеристику сучасного стану досліджуваної теми на об'єкті дослідження, діагностування діяльності підприємства щодо обраного напрямку дослідження, ґрунтовний аналіз із використанням накопиченого фактичного матеріалу та із залученням усіх теоретичних знань, певного методичного інструментарію.

Усі аналітичні розрахунки, таблиці, графіки, діаграми мають супроводжуватися тлумаченням та висновками, які дозволяють визначити сутність процесів, що відбуваються в організації, їхні особливості, тенденції розвитку, створити базу для виявлення невикористаних резервів.

Аналіз проблеми повинен здійснюватися з урахуванням чинників позитивної та негативної дії.

Якщо можливо, текст слід ілюструвати реальними документами, наведеними в додатках, які обов'язково супроводжувати стислим коментарем.

Для написання другого розділу здобувач має зібрати фактичні дані під час виробничих та переддипломної практик.

Джерелом інформації є планові та фактичні показники господарської діяльності, статистична та бухгалтерська звітність, накази, розпорядження, результати спостережень, опитувань і обстежень та інших методів збирання первинної інформації, які використовує здобувач під час переддипломної практики.

Особливе значення має правильне узагальнення накопиченого фактичного матеріалу, групування та обробка даних, на основі яких провадиться кваліфікований аналіз, обґрунтовуються пропозиції.

Для підтримки набутих навичок роботи на ЕОМ і умінь з алгоритмізації та складання програм кожен здобувач під час підготовки дипломної роботи повинен використовувати комп'ютер.

Не можна обмежитися застосуванням стандартної програми для аналізу динаміки основних економічних та фінансових показників під час стислої характеристики об'єкта дослідження або використати тільки програму-редактор для друку та оформлення тексту й ілюстрацій. Потрібні використання адаптованої автором стандартної програми або розробка власної програми для спрощення трудомістких розрахунків в аналітично-дослідному чи проектно-рекомендаційному розділі.

Під час опису цього етапу роботи слід зазначити:

- поставлене завдання;
- програму, за якою воно буде вирішуватися;
- базу даних (бажано в додатку навести реальні документи, які є джерелами первинної інформації);
- формули розрахунку;
- блок-схему алгоритму розв'язання завдання;
- результат – у формі підсумкової таблиці, діаграм, графіків тощо;
- аналітичний опис результату.

Використання ЕОМ необхідно обов'язково зазначити в назві відповідного пункту плану: «із застосуванням ЕОМ».

Обсяг другого розділу – у межах 30–35 % загального обсягу дипломної роботи.

Завданням третього, **проектно-рекомендаційного** розділу, є розробка конкретних рекомендацій, пропозицій, моделей розвитку та діяльності організації на базі основних теоретичних положень, методичних підходів, методичного інструментарію, що викладені в

першому розділі, а також висновків проведеного в другому розділі дослідження.

Детальні пропозиції щодо вдосконалення діяльності організації мають відповідати напряму дослідження: кожна з розгорнутим обґрунтуванням, у зв'язку і як наслідок висновків з аналізу, який проведено в другому розділі, відштовхуючись від виявлених відхилень, проблем та недоліків. Запропоновані вдосконалення та інновації мають містити розрахунково-кількісне обґрунтування.

Пропозиції здобувача щодо науково-практичного вирішення досліджуваної теми повинні відповідати критеріям оптимальності, цільової ефективності і практичної втіленості. У розрахунках для обґрунтування пропозицій є можливим використання ЕОМ.

Обсяг третього розділу може становити до 30% від загального обсягу дипломної роботи.

Висновки та пропозиції, що містяться в окремому розділі дипломної роботи, є стислим викладом підсумків проведеного дослідження. Саме тут коротко наводять найбільш важливі теоретичні положення, які включають формулювання розв'язаної проблеми, оцінку результатів дослідження з погляду їх відповідності меті дипломної роботи і поставленим у вступі завданням; також окреслюють елементи наукової новизни, пропозиції щодо вдосконалення досліджуваного напряму діяльності організації, які було детально обґрунтовано в третьому розділі. У висновках не можна подавати пропозиції, які не розглянуто в третьому розділі. Обсяг висновків та пропозицій не повинен перевищувати 5–6 сторінок.

Вимоги до оформлення дипломних робіт (проектів)

Матеріал дипломної роботи слід подати в такій послідовності:

- титульна сторінка;
- бланк завдання;
- реферат;
- перелік умовних позначень (у разі потреби);
- зміст;
- вступ;
- основна частина;
- висновки та пропозиції;
- список використаних джерел;
- додатки.

Завершену й оформлену належним чином роботу обов'язково підписує автор на титульній сторінці.

Мова дипломної роботи – державна, стиль – науковий, чіткий, без орфографічних і синтаксичних помилок, послідовність – логічна. Пряме переписування в роботі матеріалів із літературних джерел є неприпустимим.

Робота має бути написана розбірливим почерком або надрукована на одному боці сторінок стандартного білого паперу формату А4 (210 x 297 мм). У разі використання комп'ютерного набору тексту – розмір 14 пт, інтервал 1,5, шрифт Times New Roman. Допускається розміщувати таблиці та інші ілюстративні матеріали на аркушах формату А3 (не більше ніж 40 рядків на сторінці). Текст дипломної роботи розміщують на аркуші з дотриманням таких розмірів берегів: лівого – 30 мм, правого – 10 мм, верхнього – 20 мм, нижнього – 20 мм.

Вписувати у друкований текст роботи окремі іншомовні слова, формули, умовні позначення можна чорнилом, тушшю, пастою лише чорного кольору. При цьому щільність написаного тексту має бути наближеною до щільності основного тексту.

Роздруковані на ЕОМ програмні документи повинні відповідати формату А4, включатися до загальної нумерації сторінок роботи і розміщуватися, як правило, у додатках.

Титульна сторінка містить найменування вищого навчального закладу, прізвище, ім'я та по батькові й інші відомості про автора, тему дипломної роботи з посиланням на об'єкт дослідження, прізвище наукового керівника; назву міста і рік.

За рішенням випускової кафедри здобувачі пишуть *реферат дипломної роботи*, який містить загальну характеристику цієї роботи (інформацію щодо структури, кількості додатків, ілюстрацій, таблиць, використаних джерел; обсяг дипломної роботи в сторінках), стислий виклад основного змісту, висновки й анотації.

В *анотації*, обсяг якої становить до 800 знаків, зазначають прізвище та ініціали здобувача, назву дипломної роботи, основний зміст і результати дослідження. *Ключові слова* (слова специфічної термінології з теми, які найчастіше вживають у дипломній роботі) наводять у називному відмінку. Кількість ключових слів – п'ять–сім. Анотація подається українською, російською та однією з іноземних мов (переважно англійською) і розміщується на окремому аркуші разом із ключовими словами.

Зміст містить найменування та номери початкових сторінок усіх розділів та підрозділів роботи. Зміст має включати всі заголовки, які є в роботі, починаючи зі вступу і закінчуючи додатками.

У *вступі* роботи зазначають проблему, що потребує вирішення, і ступінь її дослідження; обґрунтовують актуальність обраної теми, мету і завдання; формулюють об'єкт і предмет дослідження, елементи наукової новизни, практична значущість, методи наукових досліджень, апробацію результатів на підприємствах, організаціях, установах (у разі наявності).

Текст основної частини роботи поділяється на розділи і параграфи згідно з планом, затвердженим у завданні на виконання роботи.

Заголовки структурних частин роботи «ЗМІСТ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ», «ДОДАТКИ» пишуть або друкують великими літерами симетрично до тексту. Заголовки підрозділів пишуть або друкують маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу. Крапка в кінці заголовка не ставиться.

Відстань між заголовком (за винятком заголовка пункту) і текстом має дорівнювати трьом–чотирьом інтервалам основного тексту.

Кожну структурну частину дипломної роботи слід починати з нової сторінки.

Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, малюнків, таблиць, формул подають арабськими цифрами без знака №.

Першою сторінкою дипломної роботи є титульна сторінка, яку включають до загальної нумерації сторінок і на якій номер сторінки не ставлять. Нумерація без крапки після неї проставляється в правому верхньому куті наступних сторінок.

«ЗМІСТ», «ВСТУП», «ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ», «ДОДАТКИ» як розділи не нумерують. Номер розділу ставиться після слова «РОЗДІЛ». Підрозділи нумерують у межах кожного розділу, використовуючи номер розділу і порядковий номер підрозділу, між якими ставиться крапка: наприклад, "1.1" (перший підрозділ першого розділу). Потім у тому самому рядку йде заголовок підрозділу.

Ілюструють дипломні роботи на основі певного загального задуму, за ретельно продуманим тематичним планом, що допомагає уникнути випадкових ілюстрацій, пов'язаних із другорядними

деталіями тексту, а також запобігти невиправданім пропускам ілюстрацій до найважливіших тем. Кожна ілюстрація має відповідати тексту, а текст – ілюстрації.

Назви ілюстрацій розміщують після їхніх номерів. За необхідності ілюстрації доповнюють пояснювальними даними (підрисунковий підпис).

Підпис під ілюстрацією зазвичай має чотири основних елементи:

- найменування графічного сюжету (позначають скороченим словом «Рис. »);
- порядковий номер ілюстрації, який указують без знака № арабськими цифрами;
- тематичний заголовок ілюстрації, що містить текст із якомога стислішою характеристикою зображеного;
- експлікацію, яка будується так: деталі сюжету позначають цифрами, що виносять у підпис, супроводжуючи їх текстом. Треба зазначити, що експлікація не замінює загального найменування сюжету, а лише пояснює його.

Основними видами ілюстративного матеріалу в дипломній роботі є креслення, технічний рисунок, схема, діаграма, графік.

Не варто оформлювати посилання на ілюстрації як самостійні фрази, у яких лише повторюється те, що міститься в підписі. У тому місці, де викладається тема, пов'язана з ілюстрацією, і де читачеві необхідно вказати на неї, розміщують посилання в круглих дужках «(рис. 3.1)» або зворот «...як це видно з рис. 3.1» або «... як це показано на рис. 3.1».

Цифровий матеріал, як правило, оформлюють у вигляді таблиць. Кожна таблиця повинна мати назву, яку розміщують над таблицею і друкують симетрично до тексту. Назву і слово «Таблиця» починають із великої літери. Назву наводять жирним шрифтом.

За логікою побудови таблиці її логічний суб'єкт, або підмет (позначення тих предметів, які в ній характеризуються), розміщують у боковику, головці чи в них обох, а не в графах; логічний предикат, або присудок, таблиці (тобто дані, які характеризують підмет) – у графах, а не в головці чи боковику. Кожен заголовок над графою стосується всіх даних цієї графи, кожен заголовок рядка в боковику – цього рядка.

Заголовок кожної графи в головці таблиці має бути по можливості коротким. Слід уникати повторів тематичного заголовка

в заголовках граф, одиниці виміру зазначати в тематичному заголовку; виносити до узагальнювальних заголовків слова, що повторюються.

Боковик, як і головка, потребує стислості. Повторювані слова тут також виносять в об'єднувальні рубрики; загальні для всіх заголовків боковика слова розміщують у заголовку над ним.

У графах повторювані елементи, які стосуються всієї таблиці, виносять у тематичний заголовок або в заголовок графи; однорідні числові дані розміщують так, щоб їх класи збігалися; неоднорідні – посередині графи; лапки використовують тільки замість однакових слів, які стоять одне під одним.

Заголовки граф повинні починатися з великих літер, підзаголовки – з маленьких, якщо вони складають одне речення із заголовком, і з великих, якщо вони є самостійними. Висота рядків має бути не меншою від 8 мм. Графу з порядковими номерами рядків до таблиці включати не треба.

Таблицю розміщують після першого згадування про неї в тексті так, щоб її можна було читати без повороту переплетеного блоку роботи або з поворотом за стрілкою годинника. Таблицю з великою кількістю рядків можна переносити на наступну сторінку.

У разі перенесення таблиці на наступну сторінку назву вміщують тільки над її першою частиною. Таблицю з великою кількістю граф можна ділити на частини і розміщувати одну частину під іншою в межах однієї сторінки. Якщо рядки або графи таблиці виходять за формат сторінки, то в першому випадку в кожній частині таблиці повторюють її головку, у другому – боковик.

Якщо текст, який повторюється в графі таблиці, складається з одного слова, його можна замінювати лапками; якщо з двох або більше слів, то при першому повторенні його замінюють словами «Те саме», а далі – лапками. Ставити лапки замість цифр, марок, знаків, математичних і хімічних символів, які повторюються, не можна. Якщо цифрові або інші дані в якомусь рядку таблиці не подають, то в ньому ставлять прочерк.

Під час використання формул необхідно дотримуватися певних правил.

Найбільші, а також довгі та громіздкі формули, що мають у складі знаки додавання, множення, диференціювання, інтегрування, розміщують на окремих рядках. Це стосується також і всіх нумерованих формул. Для економії місця кілька коротких

однотипних формул, відокремлених від тексту, можна подати в одному рядку, а не одну під одною. Невеликі нескладні формули, що не мають самостійного значення, вписують у рядки тексту.

Пояснення значень символів і числових коефіцієнтів слід наводити безпосередньо під формулою в тій послідовності, у якій вони наведені у формулі. Значення кожного символа та числового коефіцієнта треба подавати з нового рядка. Перший рядок пояснення починають зі слова «де» без двокрапки.

Рівняння і формули повинні бути відокремлені від тексту. Вище і нижче від кожної формули залишають інтервал, що становить не менше одного рядка. Якщо рівняння не вміщується в один рядок, його переносять після знака рівності (=) або після знаків плюс (+), мінус (-), множення (x).

Нумерувати слід лише ті формули, на які є посилання далі в тексті. Інші нумерувати не рекомендують.

Порядкові номери позначають арабськими цифрами в круглих дужках біля правого поля сторінки без крапок від формули до її номера. Номер, який не вміщується в рядку з формулою, переносять у наступний нижче від формули. Номер формули в разі її перенесення вміщують на рівні останнього рядка. Якщо формулу взято в рамку, то її номер записують зовні рамки з правого боку навпроти основного рядка формули. Номер формули-дробу подають на рівні основної горизонтальної риски формули.

Номер групи формул, розміщених на окремих рядках і об'єднаних фігурною дужкою (парантезом), ставиться справа від вістря парантеза, яке знаходиться всередині групи формул і спрямоване в бік номера.

Загальне правило пунктуації в тексті з формулами таке: формула входить до речення як його рівноправний елемент. Тому в кінці формул і в тексті перед ними розділові знаки ставлять відповідно до правил пунктуації.

Двокрапку перед формулою ставлять лише у випадках, передбачених такими правилами пунктуації: а) у тексті перед формулою є узагальнююче слово; б) цього потребує побудова тексту, що передує формулі.

Розділовими знаками між формулами, що йдуть одна під одною і не відокремлені текстом, можуть бути кома або крапка з комою безпосередньо після формули до її номера.

Розділові знаки між формулами при парантезі ставлять усередині парантеза. Після таких громіздких математичних виразів, як визначники і матриці, можна розділові знаки не ставити.

Список використаних джерел – складова бібліографічного апарату, що містить бібліографічні описи використаних джерел і розміщується після висновків.

Бібліографічний опис складають безпосередньо за друкованим твором або виписують з каталогів і бібліографічних покажчиків повністю без пропусків будь-яких елементів, скорочення назв та ін. Завдяки цьому можна уникнути повторних перевірок, вставок пропущених відомостей.

Джерела можна розміщувати одним із таких способів: у порядку появи посилань у тексті (найбільш зручний для користування і рекомендований при написанні дисертацій), в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків, у хронологічному порядку.

Додатки оформлюють як продовження магістерської роботи на наступних її сторінках або у вигляді окремої частини (книжки), розміщуючи їх у порядку появи посилань у тексті.

Якщо додатки оформлюють на наступних сторінках роботи, кожний такий додаток повинен починатися з нової сторінки. Додаток повинен мати заголовок, надрукований угорі малими літерами з першої великої, симетрично стосовно тексту сторінки. Посередині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкується слово «Додаток _» і велика літера, що позначає додаток.

Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, З, І, Ї, Й, О, Ч, Ъ, наприклад: Додаток А, Додаток Б. Один додаток позначають як Додаток А (без знака №).

Під час оформлення додатків окремо на аркуші друкують великими літерами слово «ДОДАТКИ».

Текст кожного додатка за необхідності може бути поділений на розділи й підрозділи, які нумерують у межах кожного додатка. У цьому разі перед кожним номером ставлять позначення додатка (літеру) і крапку, наприклад: А.2 – другий розділ Додатка А; В.3.1 – перший підрозділ третього розділу Додатка В.

Ілюстрації, таблиці та формули, розміщені в додатках, нумерують у межах кожного додатка, наприклад: рис. Д.1.2 – другий рисунок першого розділу Додатка Д; формула (А. 1) – перша формула Додатка А.

Підготовка до захисту і захист дипломної роботи (проекту)

Випускник повинен додати до роботи відгук керівника організації, яка була об'єктом дослідження, завірений печаткою. Цей відгук має свідчити про достовірність наведеної в роботі інформації, правдивість фактичних даних. Бажано, щоб у ньому були підтверджені актуальність теми для підприємства, самостійність автора дослідження, практична значущість аналітично-дослідного розділу та можливості і перспективи впровадження запропонованих рекомендацій.

На завершену дипломну роботу керівник дає стислу рецензію, у якій оцінює як якість виконання самої роботи, так і якість праці студента над нею та робить висновок про можливість допуску дипломної роботи до захисту на засіданні ЕК.

Зброшурований у твердій палітурці рукопис завершеної дипломної роботи, за наявності позитивної характеристики роботи, письмового відгуку наукового керівника, здобувач подає завідувачу кафедри, який приймає рішення про дозвіл до захисту й оформлює його.

Роботу передають деканові факультету для прийняття остаточного рішення про її допуск до внутрішнього та зовнішнього рецензування.

Зовнішніми рецензентами можуть бути провідні спеціалісти, які працюють на підприємствах, у наукових установах, викладачі інших вищих навчальних закладів. **Внутрішніми** рецензентами можуть бути провідні викладачі та науковці суміжної кафедри, які мають наукові ступені та вчені звання.

Рецензія подається в письмовому вигляді в довільній формі і має містити такі складові:

- висновки щодо актуальності обраної теми, практичної значущості виконаної дипломної роботи;
- характеристику повноти завдання щодо розкриття теми магістерської роботи, відповідності змісту роботи завданням;
- висновки щодо використання в роботі сучасних методів дослідження, методичних підходів до вдосконалення діяльності підприємства згідно з напрямом теми дипломної роботи, елементів наукової новизни;
- оцінку конкретних пропозицій, рекомендацій щодо вдосконалення управління певними аспектами діяльності, підвищення його ефективності;

- оцінку загальних вражень від дипломної роботи (оформлення, стиль і грамотність викладу тощо);
- інші питання на розсуд рецензента;
- висновок рецензента про відповідність якості виконаної дипломної роботи вимогам до таких робіт, про можливість допуску її до захисту; за бажанням можуть бути вказані зауваження (недоліки) та висловлена думка про оцінку роботи з використанням Європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС) (за шкалою «А», «В», «С», «Д», «Е», «FX», «F»), національної системи («відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно»), системи ВНЗ (за 100–бальною шкалою).

Рецензент має підписатися із зазначенням свого прізвища, ім'я та по батькові, місця роботи і посади, яку обіймає, і завірити підпис. Для підготовки здобувача до пояснень у зв'язку з можливими зауваженнями рецензента йому надають можливість ознайомитися з рецензією до захисту роботи на засіданні ЕК. Рецензія додається до конверта з іншими супровідними документами.

Завершальною процедурою допуску дипломної роботи до захисту є розгляд перерахованих супровідних матеріалів завідувачем кафедри. Допуск до захисту здійснюється шляхом відповідного запису завідувача кафедри у висновку кафедри про дипломну роботу. Якщо завідувач кафедри вважає за неможливе допустити дипломну роботу до захисту через її незадовільну якість, це питання має бути заслухано на засіданні кафедри за участю наукового керівника. Обговорення оформляють протоколом і подають на затвердження (поєднано) декану факультету і ректору університету.

Захист дипломної роботи відбувається на відкритому засіданні екзаменаційної комісії, графік роботи якої затверджує ректор університету.

На засідання ЕК до початку захисту подають такі документи:

- витяг із наказу ректора про затвердження персонального складу цієї комісії;
- список здобувачів академічної групи, які допущені до захисту дипломних робіт, за підписом ректора університету;
- довідку від деканату про виконання здобувачем навчального плану та про одержані ним оцінки з теоретичних дисциплін, навчальних та виробничих практик;
- дипломну роботу здобувача;
- письмовий відгук керівника дипломної роботи;

- зовнішню рецензію на дипломну роботу;
- інші матеріали, які характеризують наукову і практичну цінність виконаної дипломної роботи (довідки про впровадження пропозицій студента у практичну діяльність підприємства, видані статті (тези) здобувача з теми дипломної роботи і т. ін.).

Під час підготовки до захисту здобувач має погодити зі своїм науковим керівником складену ним стислу доповідь на основі дипломної роботи і підготовлені ілюстративні матеріали (10–12 сторінок із найважливішими ілюстративними матеріалами, оформленими у вигляді плакатів або ксерокопійованого роздаткового матеріалу, а також дискети, слайди, фотографії, макети, рекламні проспекти тощо).

Обсяг тексту доповіді має відповідати 10–12 хвилинам виступу. Доповідь повинна відобразити: обґрунтування актуальності теми, мету і завдання роботи, основні результати аналізу матеріалів діючого підприємства і творчі розробки автора, акцентувати елементи наукової новизни. Особливо слід наголосити на обґрунтованні пропозиції та рекомендації та оцінці їх ефективності.

Перед захистом здобувачу слід ретельно прочитати рецензію, особливу увагу звернути на висловлені рецензентом зауваження і по можливості усунути зазначені недоліки або дати аргументовану відповідь у доповіді.

Наочні матеріали мають послідовно ілюструвати доповідь здобувача і забезпечувати повноту висвітлення всіх положень, які підлягають захисту.

Процедура захисту протоколюється секретарем комісії. Здобувач стисло доповідає комісії сутність проведеного дослідження, дає оцінку отриманим результатам, ілюструючи доповідь посиланням на наочні матеріали.

Після доповіді здобувача голова ЕК (член комісії) зачитує рецензії на дипломну роботу і здобувач має змогу відповісти на всі зауваження рецензентів.

Під час захисту дипломної роботи члени ЕК, присутні на захисті викладачі, спеціалісти можуть задавати здобувачеві запитання щодо змісту роботи. Відповіді здобувача повинні бути конкретними, аргументованими і короткими.

Після відповіді здобувача на запитання оголошують відгук наукового керівника виконаної дипломної роботи.

Оцінювання рівня якості підготовки магістранта здійснюється членами ЕК на основі принципів об'єктивності, індивідуальності, комплексності, етичності, диференційованого та компетентнісного підходу з урахуванням набутої системи універсальних і спеціальних професійних компетенцій.

Автор дипломної роботи має продемонструвати вміння логічно й аргументовано викладати матеріал, коректно використовувати статистичні, математичні та інші методи, проводити власні дослідження; володіння навичками узагальнення, формулювання висновків; уміння працювати з інформаційними джерелами, ініціювати та обґрунтовувати інноваційні підходи до вирішення проблеми, що досліджується.

Критеріями оцінювання дипломної роботи є:

- чіткість, повнота і послідовність розкриття кожного питання плану і теми роботи в цілому;
- науковість стилю викладу;
- відсутність орфографічних і синтаксичних помилок;
- правильне оформлення роботи відповідно до стандартів.

Дипломна робота, у якій розкрито тему, прореферовано необхідні літературні джерела, проаналізовано відповідні інформаційні та статистичні бази даних, проведено дослідження, сформульовано висновки без необхідного їх обґрунтування допускається до захисту, але не може бути оцінена вище, ніж «задовільно».

Робота, у якій зроблено власне оцінювання використаних літературних джерел, самостійно проаналізовано підібраний матеріал, звітні дані підприємства (організації), на базі якого досліджувалася тема, проведено комплексні дослідження, зроблено висновки та сформульовано пропозиції, але вони не є достатньо аргументованими, може бути оцінена на «добре».

Робота, у якій зроблено власне оцінювання різних літературних джерел, використано сучасні методи дослідження, побудовано формалізовану модель проблеми, проведено комплексні дослідження, розрахунки і на їх основі аргументовано висновки та обґрунтовано пропозиції, а результати наукового дослідження опубліковані в наукових фахових виданнях та/або матеріалах наукових конференцій, мають практичне значення і рекомендовані до впровадження, може бути оцінена на «відмінно».

Рівень якості підготовки магістранта визначають за комплексною системою: поєднання Європейської кредитно-трансферної системи (СКТС) (за шкалою «А», «В», «С», «Д», «FX», «F») з національною (за шкалою «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно») та системою ВНЗ (за 100-бальною шкалою).

За результатами захисту дипломної роботи на закритому засіданні ЕК приймає рішення щодо оцінки захисту і роботи (враховуючи відгук керівника, рецензентів, зміст доповіді, відповіді на запитання), про присвоєння випускнику кваліфікації «Магістр (з відповідної спеціальності)» і про видачу йому диплома державного зразка.

Засідання ЕК оформлюють протоколом, до якого вносять оцінку за захист, записують запитання членів ЕК і присутніх на захисті, особисті думки членів ЕК, зазначають одержаний освітній рівень, а також назву державного документа про освіту (диплом), який видається випускникові ВНЗ.

Протокол підписують голова і члени ЕК, що брали участь у засіданні.

Екзаменаційна комісія після завершення роботи складає звіт, у якому відображаються: основні кількісні показники щодо рівня і якості успішності здобувачів за проведеними екзаменами і захистами; характеристика виконаних дипломних робіт щодо можливості впровадження конкретних пропозицій у практику діючих підприємств, щодо рівня застосування сучасних інформаційних і комп'ютерних технологій в аналітичних дослідженнях та ін.

Здобувач, який отримав на захисті дипломної роботи незадовільну оцінку, має бути відрахований із ВНЗ, і в цьому випадку йому видають академічну довідку встановленого зразка. За ним залишають право повторного допуску до складання державних екзаменів (якщо він одержав незадовільну оцінку на екзамені) або до захисту дипломної роботи протягом наступних трьох років. Повторно дипломну роботу виконують за наявності заяви здобувача про допуск до захисту, дозволу ректора і рішення випускової кафедри про затвердження теми й об'єкта дослідження, призначення наукового керівника. На вимогу кафедри тему дипломної роботи можна змінити або в межах тієї самої теми здобувач може суттєво оновити і доповнити матеріали роботи.

Якщо захист дипломної роботи не відбувся з поважних причин, про що здобувач повинен подати відповідні документи до ЕК, ректор

ВНЗ може подовжити термін його навчання до наступного терміну роботи ЕК із захисту дипломних робіт, але не більше ніж на один рік.

Незалежно від причин, повторний захист дипломних робіт, складання державних іспитів у той самий рік категорично заборонено.

Питання для самоперевірки засвоєних знань

1. Види кваліфікаційних робіт. Їх характеристика.
2. Етапи роботи над курсовою роботою (проектом).
3. Цілі та завдання курсової роботи (проекту).
4. Вибір теми курсової роботи (проекту)
5. Робота над текстом курсової роботи (проекту).
6. Вимоги до оформлення курсової роботи (проекту)
7. ІНДЗ як форма навчальної та науково-дослідної роботи.
8. Етапи роботи над дипломною роботою.
9. Організація виконання дипломної роботи
10. Робота над текстом дипломної роботи.
11. Оформлення курсової роботи (проекту).
12. Оформлення дипломної роботи.
13. Підготовка до захисту і захист курсових робіт (проектів).
14. Дипломна робота як кваліфікаційне дослідження.
15. Завдання дипломного проектування.
16. Вибір та уточнення теми дипломної роботи, підбір і вивчення літературних джерел.
17. Структура дипломної роботи.
18. Процедура підготовки і захисту дипломної роботи.
19. Зовнішнє і внутрішнє рецензування дипломної роботи.
20. Порядок повторного захисту дипломних робіт.

ТЕМА 5. ВИДИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ ЗДОБУВАЧІВ (СТУДЕНТІВ)

Навчально-дослідна робота студентів (НавДРС). Науково-дослідна робота студентів (НДРС). Конкурс дипломних робіт як форма участі в науково-дослідній роботі здобувачів вищої освіти. Конкурс студентських наукових робіт як форма участі в науково-дослідній роботі. Огляд-конкурс звітів про виконання програми практики як форма участі здобувачів у науково-дослідній роботі. Студентський науковий гурток як осередок науково-дослідної роботи.

5.1. Навчально-дослідна робота студентів (НавДРС)

Критерієм дієвості вищої школи є те, наскільки широко використовується її науковий потенціал, спрямований на вирішення найважливіших соціальних та економічних завдань, наскільки активно й успішно в науково-дослідній роботі бере участь студентська молодь.

Науково-дослідна робота студентів (НДРС) є обов'язковою, органічною, невід'ємною частиною підготовки фахівців в університеті і входить до основних завдань університету, що вирішуються на основі єдності навчального і наукового процесів.

Розвиток наукових досліджень у вищій школі безпосередньо впливає на якість навчального процесу, оскільки вони модифікують не лише вимоги до рівня знань студентів, а й сам процес навчання та його структуру, підвищуючи ступінь підготовки майбутніх фахівців, розширюючи їхній творчий і практичний кругозір.

Організація наукової діяльності у вищій школі передбачає поліпшення якості підготовки фахівців, здатних після закінчення вищого навчального закладу самостійно вирішувати серйозні наукові завдання, бути на рівні з передовими ідеями наукової теорії та практики. Тому саме тут важливо прищепити студентам смак до наукових досліджень, привчити їх уже на цьому етапі мислити самостійно.

Таким чином, використання результатів наукових досліджень у вищій школі не лише змінює зміст і смисл самих наукових дисциплін, а й підказує нові форми і методи проведення навчального процесу.

Результати науково-дослідної роботи відбиваються в нових курсах, лекціях і практичних (семінарських) заняттях. Як свідчить практика, захоплення науковими дослідженнями робить для студентів дисципліни, які вони вивчають, предметними, стимулюючи їх засвоєння. При цьому якість засвоєння теоретичного матеріалу

значно підвищується, що відбивається на скороченні часу, необхідного для опанування нової інформації. Такий взаємозв'язок дозволяє студентам успішно виконувати напружену навчальну програму, самостійно вивчати додаткову літературу й водночас робити перші кроки в науці.

Залучення студентів факультетів до наукової творчості, організація студентської науково-дослідної роботи – важлива складова підготовки висококваліфікованих фахівців. Тому кожен студент з перших днів свого навчання в університеті повинен активно розвивати свої творчі здібності, здобувати необхідні навички проведення самостійного наукового дослідження, оволодівати сучасними методами науково-дослідної роботи.

Науково-дослідна робота студентів (НДРС) – це своєрідний творчий процес, який потребує наявності цілої низки здібностей, умінь і навичок, а саме: творчого мислення, глибокого проникнення в суть фактів і явищ із використанням законів мислення. В Україні система організації НДРС створювалася на підґрунті інтенсивного розвитку у вищих навчальних закладах наукової роботи, розширення їхньої мережі, зміцнення творчих зв'язків із підприємствами, галузевими науково-дослідними інститутами, а також дослідними інститутами Національної академії наук України та зарубіжних країн.

Головною метою організації та розвитку системи НДРС є підвищення рівня наукової підготовки фахівців із вищою професійною освітою і виявлення талановитої молоді для подальшого навчання і поповнення педагогічних і наукових кадрів вищих навчальних закладів, науково-дослідних організацій і установ.

Основними завданнями НДРС є:

- забезпечення інтеграції навчальних занять і науково-дослідної роботи здобувачів;
- створення умов для розкриття і реалізації особистісних творчих здібностей студентської молоді;
- відбір талановитої молоді, яка виявила здібності та потяг до наукової та педагогічної діяльності;
- розширення масовості і підвищення результативності участі здобувачів у науковій діяльності шляхом залучення їх до досліджень із пріоритетних напрямів науки, що пов'язані з сучасними потребами суспільства і держави;
- розвиток наукових зв'язків ВНЗ як в Україні, так і в країнах близького і далекого зарубіжжя.

Науково-дослідна робота студентів – комплексна система, що має забезпечити безперервну участь студентів у науковій роботі протягом усього періоду навчання. Важливою ознакою комплексності є наступність її методів і форм від курсу до курсу, від кафедри до кафедри, від однієї навчальної дисципліни до іншої, від одних видів навчальних занять до інших. При цьому необхідно, щоб обсяг і складність набутих студентами у процесі наукової роботи знань, умінь, навичок зростали поступово.

Так, наприклад, на першому і другому курсах метою і основним змістом всієї роботи має бути формування у студентів у ході загальнонаукової підготовки перспективних навичок, умінь і набуття елементарних знань щодо виконання наукової роботи, навчання основ самостійної роботи, розвиток нестандартного мислення. Тут можуть бути корисними реферативна робота й елементи наукових досліджень у ході практичних робіт.

На третьому курсі, у ході загальної та спеціальної підготовки, під час виконання самостійних невеликих досліджень і завдань творчого характеру, відбувається формування спеціальних дослідницьких навичок, поглиблення знань методів, методик, технічних засобів виконання досліджень і обробки результатів. Ускладнюються завдання і форми наукових досліджень, збільшується їх обсяг. Робота набуває більш яскравого творчого характеру.

На четвертому курсі бакалаврату і першому-другому курсах магістратури відбувається подальше формування, закріплення і вдосконалення знань, вмінь і навичок, розвиток творчого мислення і підходу до вирішення конкретних завдань, вміння самостійно приймати і реалізовувати рішення. Використання отриманих знань на практиці проходить, головним чином, у процесі самостійної науково-дослідної роботи студентів за індивідуальними завданнями. Тому студентам слід мати у своєму активі участь у конференціях, конкурсах усіх рівнів.

Організація науково-дослідної роботи студентів здійснюється під керівництвом і контролем з боку ректорату, деканату, завідувачів кафедр. Найважливіша роль в її постановці належить науковому товариству студентів (НТС), що об'єднує студентів, які займаються науково-дослідною діяльністю. Основними завданнями НТС є організація спільно з кафедрами студентських наукових гуртків, використання різноманітних форм проведення наукової роботи студентів. У межах НТС проводять студентські наукові конференції,

конкурси, виставки студентських наукових робіт, студентів залучають до просвітницької діяльності.

Наукова діяльність студентів поділяється на навчально-дослідну роботу, тобто роботу, що включається до навчального процесу, та науково-дослідну роботу, яка виконується в позанавчальний час.

Головне завдання навчально-дослідної роботи студентів – поглиблення і творче освоєння навчального матеріалу, набуття студентами навичок самостійної теоретичної та експериментальної роботи, ознайомлення з сучасними методами наукових досліджень, технікою експерименту, реальними умовами роботи в наукових та виробничих колективах. НавДРС починається на першому курсі навчання з ознайомлення студентів із теоретичними засадами постановки, організації та виконання наукових досліджень, з методикою вивчення наукової літератури, планування і проведення експерименту, обробки наукових даних тощо.

Навчально-дослідна робота студентів передбачає:

- написання рефератів на основі добору і вивчення таких джерел наукової літератури, як окремі розділи монографій, наукові статті вітчизняних і зарубіжних авторів;

- виконання практичних і домашніх завдань, контрольних робіт, що містять елементи наукових досліджень і вимагають від студентів ознайомлення з достатньо широким колом літератури, використання комп'ютерної та іншої техніки;

- підготовку і захист курсових і дипломних робіт, пов'язаних із проблематикою наукових досліджень випускових кафедр, науково-дослідної частини університету;

- виконання конкретних завдань науково-дослідного характеру в період навчальної та виробничої практик; індивідуальних завдань, спрямованих на розробку і вирішення різних конкретних проблем.

Отже, НавДРС охоплює майже всі головні форми навчальної роботи й передбачає активну участь здобувачів у їх здійсненні, спрямовує здобувачів на творче вирішення актуальних наукових і виробничих завдань, а також передбачає активне включення здобувачів у діяльність тих установ, організацій, у яких вони будуть працювати після закінчення університету.

Участь у навчально-дослідній діяльності, включена до навчального процесу, є обов'язковою для кожного здобувача. Навчально-дослідну роботу планують і організують як загальнонаукові, так і випускові кафедри університету в процесі

вивчення загальних і професійноорієнтованих дисциплін. Вивчаючи ці дисципліни, здобувач у великих обсягах виконує практичні завдання, проходить теоретичну та виробничу підготовку, пише контрольні, курсові роботи (проекти), дипломну роботу.

Уже на першому курсі студенти ознайомлюються з основами методики науково-дослідної роботи (у курсі «Вступ до фаху»), а в подальшому вивчають окрему дисципліну «Методологія та організація наукових досліджень». Так, засвоюючи фундаментальні курси, здобувачі ознайомлюються з методологією, методикою й організацією наукових досліджень, а в міру подальшого вивчення навчальних дисциплін оволодівають методикою виконання науково-дослідної роботи за певним фахом. На молодших курсах здобувачі також пишуть реферати, теми яких вони можуть обирати самостійно із запропонованих кафедрами переліків тем. Працюючи над цими рефератами, вони вивчають спеціальну літературу, статті з фахових журналів. Ці реферати часто є основою виступів здобувачів із доповідями на семінарах, конференціях.

Починаючи з другого курсу і на наступних, завдання науково-дослідного характеру вводять до семінарських і практичних занять, до програми навчальної та виробничої практик, до контрольних і курсових робіт. Їх складність поступово зростає. Завдання, що виконуються в межах НавДРС, у першу чергу спрямовані на активну участь здобувачів у роботі за науковими темами, у розв'язанні проблем, над якими працюють випускові кафедри, а також факультет у цілому. При цьому особливу увагу приділяють залученню здобувачів до збирання, аналізу й узагальнення матеріалів, постановки й проведення наукових експериментів, підготовки наукових доповідей і повідомлень.

Широких можливостей для виконання як індивідуальних, так і колективних завдань науково-дослідного характеру здобувачі набувають під час виробничої практики. Тут вони можуть бути залучені до збирання й узагальнення матеріалів, пошуку архівних документів тощо.

5.2. Науково-дослідна робота студентів (НДРС)

Головними напрямками організації НДРС можуть бути такі:

- підвищення якості навчального процесу завдяки спільній участі здобувачів і викладачів у виконанні науково-дослідних робіт;

- участь здобувачів у проведенні прикладних, пошукових і фундаментальних наукових досліджень;
- підтримка і розвиток наукових шкіл ВНЗ, які забезпечують наступність поколінь;
- розвиток у здобувачів здатності до самостійних обґрунтованих наукових суджень і висновків;
- надання здобувачам можливостей у процесі навчання спробувати свої сили в різних напрямках сучасної науки.

Завданнями науково-дослідної роботи є:

- навчання здобувачів методики й засобів самостійного вирішення наукових завдань, навичок роботи в наукових колективах;
- ознайомлення з методами організації творчої роботи;
- сприяння успішному розв'язанню актуальних проблем науки та соціального розвитку суспільства.

НДРС, виступаючи продовженням і поглибленням навчально-дослідної роботи, надає здобувачеві можливість виявити творчу ініціативу, перевірити в ході виконання практичних і лабораторних робіт (на практиці) вивчений матеріал, учить збирати, систематизувати, аналізувати й узагальнювати його, самостійно вести науково-дослідну роботу.

Форми організації та проведення НДРС в університеті різні й передбачають:

- роботу здобувачів у наукових гуртках, які організовують загальнонаукові і спеціальні кафедри;
- участь здобувачів групами або в індивідуальному порядку в науково-дослідних темах кафедр факультету;
- лекторську роботу з розповсюдження знань у галузі науки та освіти;
- роботу на громадських засадах як викладачів різних професійних шкіл, що створюються при факультеті;
- участь здобувачів у наукових організаційно-масових і змагальних заходах різного рівня (кафедральних, факультетських, регіональних, всеукраїнських, міжнародних), що стимулюють розвиток як системи НДРС, так і творчість кожного студента. До них відносять: наукові семінари, конференції, симпозиуми, конкурси наукових і навчально-дослідних робіт студентів, олімпіади з дисциплін та спеціальностей.

Найбільш поширеною формою НДРС можуть бути студентські наукові гуртки і проблемні (наукові) семінари. Кожен із них являє со-

бою невеликий (12–15 осіб) творчий колектив студентської молоді, який працює над однією проблемою чи темою з певними фрагментами. Науковим гуртком керує професор або провідний викладач кафедри, а його помічником є староста гуртка, якого обирають студенти. Наукові гуртки і проблемні семінари працюють за планами, що складаються щорічно.

Зміст роботи наукових гуртків може включати такі різновиди:

- складання рефератів і анотацій на вітчизняну та зарубіжну наукову літературу; написання рецензій на статті та книги; підготовка оглядів літератури з певної проблеми або теми;
- підготовка наукових доповідей і повідомлень на основі збирання, вивчення й узагальнення документальних і літературних джерел, виявлення і аналіз архівних документів із теми дослідження;
- підготовка наочних посібників, збирання матеріалу для оформлення стендів у навчальних кабінетах;
- підготовка до публікації наукових статей, тез у збірниках наукових праць.

Якщо на першому–другому курсі навчання в університеті науково-дослідна робота студентів реалізується переважно у вигляді рефератів і доповідей, то на старших курсах й, особливо випускних, студентські наукові гуртки і проблемні групи зосереджують свою увагу на дослідженні сучасних актуальних наукових проблем.

Плідною є також така форма НДРС, як залучення студентів до виконання науково-дослідних робіт, що проводяться за планами кафедр і факультету в цілому. Це дозволяє здобувачам набувати, крім професійних знань, ще й навичок ділового, професійного спілкування в конкретному науковому колективі.

У межах НДРС на факультеті можуть створюватися лекторські бюро, школи молодого лектора тощо. У лекторському бюро здобувач оволодіває навичками усного публічного мовлення, виробляє мовленнєву культуру, учиться спілкуватися зі слухачами, установлюючи контакт з аудиторією, розуміти її потреби та інтереси.

Тематика лекцій, які готують студенти, може бути різноманітною і визначається загальнонауковими і спеціальними кафедрами факультету.

Ще однією формою НДРС є участь у конкурсах наукових студентських робіт, які організує Міністерство освіти і науки України, різні громадські організації, а також факультети. Кращі студентські

роботи відзначають і заохочують як морально, так і матеріально: дипломами, подяками, грошовими преміями.

Підсумки студентської науково-дослідної роботи за рік підбивають на щорічних «Днях науки». Упродовж «Днів науки» проходять спільні наукові конференції студентів і викладачів факультету, конкурси на найкращу студентську доповідь, на найкращу наукову роботу тощо.

Участь студентів у науково-дослідній роботі найбільш активно розвивається завдяки тому, що на кафедрах, на факультеті, в університеті існує атмосфера творчості, використовуються різноманітні форми й методи, а студенти виявляють інтерес до наукового пошуку, до дослідження актуальних наукових проблем, пов'язаних із характером і змістом їхньої майбутньої професійної діяльності.

5.3. Конкурс дипломних робіт як форма участі в науково-дослідній роботі здобувачів вищої освіти

Загальні положення

Всеукраїнський конкурс дипломних робіт здобувачів вищих навчальних закладів освіти (далі – Конкурс) проводиться з метою підвищення якості дипломних робіт, їх наукової та прикладної наповненості, активізації наукової та практичної роботи здобувачів під час підготовки дипломних робіт.

Конкурс проходить на базі одного з вищих навчальних закладів освіти, що проводить підготовку здобувачів другого (магістерського) рівня. На конкурс можуть бути подані захищені дипломні роботи студентів-випускників вищих навчальних закладів України III-IV рівнів акредитації незалежно від форм власності та підпорядкування, у т.ч. роботи іноземців.

Дипломні роботи, подані на Конкурс, мають бути захищені не раніше 1 березня попереднього року і відповідати вимогам галузевих стандартів.

Конкурс проводиться щорічно у два тури:

– перший тур – внутрішній етап у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації (січень – лютий);

– другий тур – всеукраїнський етап у вищому навчальному закладі III-IV рівнів акредитації, призначеному базовим.

Організація проведення конкурсу

Засновником Конкурсу є Міністерство освіти і науки України. Для організації та проведення першого туру Конкурсу у вищому навчальному закладі за наказом ректора створюється конкурсна комісія з представників цього ВНЗ (далі – Конкурсна комісія першого туру).

Для організації та проведення другого туру Конкурсу у базовому вищому навчальному закладі з проведення другого туру створюється конкурсна комісія (далі – Конкурсна комісія), до складу якої входять науково-педагогічні працівники ВНЗ, у якому проходить другий тур, представники інших вищих навчальних закладів, наукових установ, підприємств, громадських організацій тощо (за згодою).

Конкурсна комісія формується кожен рік за заявками, що поступили від представників вищих навчальних закладів на адресу базового вищого навчального закладу до 1 березня. Члени конкурсної комісії повинні бути співробітниками кафедр, які є випусковими за відповідною спеціальністю, і мати науковий ступінь кандидата або доктора наук.

Порядок проведення конкурсу

Конкурсні комісії першого туру обирають по три кращі дипломні роботи за кожним освітньо-кваліфікаційним рівнем та направляють їх до базового вищого навчального закладу до 1 березня (за поштовим штепелем) поштою або доставляють особисто.

На конкурс подають оригінали дипломних робіт або їх копії, завірені підписом уповноваженої особи та печаткою вищого навчального закладу. Базовий вищий навчальний заклад не здійснює організацію та фінансування повернення дипломних робіт та їх копій.

До дипломних робіт за кожним освітньо-кваліфікаційним рівнем додають супровідний лист із проханням прийняти дипломні роботи до участі в конкурсі, підписаний головою Конкурсної комісії першого туру. У супровідному листі обов'язково вказують назву дипломної роботи; освітньо-кваліфікаційний рівень, ПІБ автора дипломної роботи (повністю); ПІБ, учений ступінь та вчене звання керівника дипломної роботи (повністю); контактний телефон і ПІБ особи, що відповідає за проведення першого туру Конкурсу.

До кожної дипломної роботи додають анотацію, у якій зазначають актуальність, мету, завдання, предмет, об'єкт, наукову новизну, методи дослідження, практичну значущість. За наявності до

дипломних робіт додають копії публікацій, дипломів переможця різного рівня конкурсів наукових робіт і конференцій автора роботи, довідок про впровадження результатів дипломної роботи у виробництво або навчальний процес тощо.

Другий тур конкурсу проводиться у квітні у форматі засідання Конкурсної комісії. Засідання Конкурсної комісії вважають таким, що відбулося, якщо на ньому присутні дві третини її членів.

За результатами розгляду робіт, їх відкритого обговорення та оцінювання за визначеними критеріями конкурсна комісія приймає рішення щодо нагородження кращих дипломних робіт.

Таблиця 5.3.1

Критерії оцінки якості дипломних робіт

Критерій	Максимальна кількість балів		
	Бакалавр	Спеціаліст	Магістр
Актуальність теми дослідження	9	7	4
Постановка мети, завдань, визначення предмета і об'єкта дослідження	9	7	5
Повнота розгляду теоретичного матеріалу та наукових досліджень з обраної тематики	15	13	10
Розгляд нормативно-правових актів з обраної тематики	5	5	5
Застосування сучасних методів дослідження та обґрунтування позиції щодо їх обрання	5	5	5
Достатній обсяг статистичних даних	5	7	10
Повнота проведення аналізу діяльності підприємства з теми дослідження	13	11	10
Аналіз діяльності конкурентів і стану галузі, у якій функціонує підприємство	10	7	5
Наукова новизна роботи	5	10	15
Розрахунок економічного ефекту від упровадження пропозицій	5	7	8
Можливість використання пропозицій на практиці	5	5	5
Наявність упроваджень у виробництво та навчальний процес	3	3	3
Наявність замовлень від підприємства	3	3	3
Наявність дипломів переможця конкурсів студентських наукових робіт	3	5	6
Наявність публікацій	5	5	6
Усього балів	100	100	100

Дипломами переможців нагороджуються 30 % дипломних робіт від загальної кількості, що поступила на Конкурс, за кожним освітньо-кваліфікаційним рівнем, із них: дипломом I ступеня – 25 %, дипломом II ступеня – 35 %, дипломом III ступеня – 40 %.

Конкурсна комісія може відзначити заохочувальними грамотами в довільних номінаціях дипломні роботи, які не було нагороджено дипломами переможців.

Документація з проведення другого туру Конкурсу зберігається у базовому вищому навчальному закладі протягом трьох років. Дипломні роботи, що надійшли на конкурс, зберігаються протягом року. Результати Конкурсу розміщуються на сайті базового ВНЗ.

Апеляційна комісія

Для забезпечення об'єктивного проведення другого туру Конкурсу у базовому вищому навчальному закладі створюють апеляційну комісію, кількість і склад якої затверджують наказом ректора базового вищого навчального закладу. Членами апеляційної комісії призначають представників базового вищого навчального закладу, інших вищих навчальних закладів і наукових установ (за згодою).

Учасники Конкурсу можуть протягом трьох днів після оголошення результатів Конкурсу подати заяву в письмовій формі апеляційній комісії щодо необ'єктивності оцінювання дипломних робіт.

Апеляційна комісія протягом трьох робочих днів із дня надходження заяви ухвалює рішення, що фіксується в протоколі її засідання, та надає його заявнику.

Фінансування конкурсу

Витрати на проведення першого туру Конкурсу та на пересилання робіт до базового вищого навчального закладу здійснюються за рахунок вищих навчальних закладів.

Матеріально-технічне забезпечення другого туру Конкурсу, витрати на проведення засідання Конкурсної комісії здійснюються за рахунок базового вищого навчального закладу та інших джерел, не заборонених законодавством України.

Пересилання дипломів переможців та заохочувальних грамот здійснюється за рахунок вищих навчальних закладів.

5.4. Конкурс студентських наукових робіт як форма участі в науково-дослідній роботі

Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт із природничих, технічних та гуманітарних наук (далі – Конкурс) проводиться щорічно з метою активізації наукової роботи студентів як найважливішого фактора формування фахівців нового типу, залучення студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації до участі в наукових програмах, проектній, конструкторській та інших формах науково-дослідної діяльності.

Основними завданнями Конкурсу є:

- виявлення та розвиток обдарованих студентів, сприяння реалізації їх здібностей;
- стимулювання творчого самовдосконалення студентської молоді;
- формування творчого покоління молодих науковців та практиків для різних галузей суспільного життя;
- пропаганда досягнень науки, техніки та інноваційних технологій;
- активізація науково-дослідної роботи студентів;
- формування команд для участі в міжнародних олімпіадах, конкурсах, турнірах.

У Конкурсі можуть брати участь студенти вищих навчальних закладів України III-IV рівнів акредитації незалежно від форм власності та підпорядкування, у т.ч. іноземці, що навчаються в цих навчальних закладах.

Конкурс проводиться у два тури:

- перший тур – у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації;
- другий тур – у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації, визначених базовими.

Перелік галузей наук (спеціальностей, груп спеціальностей), з яких проводиться Конкурс, базові вищі навчальні заклади з проведення другого туру Конкурсу, склад організаційного комітету затверджуються наказом Міністерства освіти і науки України на три роки. Галузь науки (спеціальність), на яку протягом трьох років щорічно подавали менше двадцяти робіт, вилучають із переліку.

Під час проведення Конкурсу обробка персональних даних здійснюється відповідно до вимог Закону України «Про захист персональних даних».

Керівництво Конкурсом

Засновником Конкурсу є Міністерство освіти і науки України. Контроль за організацією, проведенням і дотриманням вимог цього Положення здійснює організаційний комітет. Організаційно-методичне забезпечення Конкурсу здійснює Інститут інноваційних технологій і змісту освіти.

Для організації та проведення першого туру Конкурсу у вищому навчальному закладі за наказом ректора створюють конкурсну комісію. У базовому вищому навчальному закладі з проведення другого туру створюють галузеву конкурсну комісію.

До складу галузевих конкурсних комісій входять науково-педагогічні працівники вищого навчального закладу, у якому проводиться другий тур, представники інших вищих навчальних закладів, наукових установ, підприємств, громадських організацій тощо (за згодою). Головою галузевої конкурсної комісії є ректор або проректор вищого навчального закладу.

Галузеві конкурсні комісії можуть створювати у своєму складі секції з окремих спеціальностей під керівництвом заступників голови галузевої конкурсної комісії за умови, що галузь науки включає декілька спеціальностей.

Вимоги до наукових робіт

На Конкурс подають самостійно підготовлені наукові роботи студентів (не більше двох авторів) з актуальних проблем у галузі природничих, технічних та гуманітарних наук, які є пошуковими за своїм характером, упроваджені у виробництво або застосовані в навчальному процесі, що не мають відзнак НАН України та органів державної влади.

Наукові роботи студентів, які є тематичним продовженням робіт, поданих на Конкурс у попередні роки, розглядають за умови наявності в них не більше 25 % наукового матеріалу з попередньої роботи.

Наукові роботи оформлюються відповідно до таких вимог:

- текст друкують шрифтом Times New Roman, міжрядковий інтервал 1.5, розмір 14 пт, аркуш формату А4;
- обсяг зброшурованої роботи не повинен перевищувати 30 сторінок без урахування додатків;
- робота повинна мати назву і план, список використаної літератури й анотацію, у якій зазначено актуальність, мету, завдання, використану методику дослідження та загальну характеристику

роботи;

- до наукової роботи додають копії патентів, наукових статей автора тощо (за наявності);

- креслення та ілюстрації, що додаються до роботи, повинні бути скомпоновані на аркуші формату А3 або А4;

- макети, натурні зразки на Конкурс не подають;

- наукові роботи виконують українською мовою.

У наукових роботах, що подають на другий тур, прізвища, ініціали автора (авторів) та наукового керівника, найменування вищого навчального закладу замінюють шифром (шифр – не більше двох слів). В окремому запечатаному пакеті під тим самим шифром подають відомості про автора (авторів), наукового керівника роботи.

Якщо наукову роботу подано на другий тур з порушенням вимог цього розділу, галузева конкурсна комісія повертає її конкурсній комісії (із зазначенням причини).

Порядок проведення Конкурсу та розгляду наукових робіт

Конкурс оголошують на початку кожного навчального року наказом Міністерства освіти і науки України. Перший тур Конкурсу проходить у жовтні – грудні. Студенти подають роботи на розгляд конкурсної комісії вищого навчального закладу, у якому вони навчаються.

Конкурсна комісія відбирає не більше трьох наукових робіт із кожної галузі науки (групи спеціальностей або спеціальності) та надсилає їх галузевим конкурсним комісіям у строк, визначений наказом Міністерства освіти і науки України.

Другий тур Конкурсу проводиться у два етапи:

- перший етап – заочний (рецензування робіт);

- другий етап – очний (науково-практична конференція).

Протягом першого етапу галузева конкурсна комісія розглядає подані наукові роботи і передає їх на рецензування. Рецензія повинна бути завірена печаткою навчального закладу, у якому працює рецензент. Наукові роботи не подають на рецензування до вищих навчальних закладів, у яких навчаються їх автори.

Галузева конкурсна комісія на своєму засіданні (за наявності не менше двох третин її складу) на підставі рецензій та відкритого обговорення наукових робіт більшістю голосів приймає рішення щодо визначення кращих наукових робіт. За рівної кількості голосів членів конкурсної комісії голос голови є вирішальним.

Авторам кращих наукових робіт галузева конкурсна комісія

надсилає запрошення для участі в підсумковій науково-практичній конференції (не пізніше ніж за два тижні до дати її проведення) для наукової доповіді та захисту роботи.

Інформацію про дату проведення науково-практичних конференцій галузеві конкурсні комісії подають до Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

Рішення про визначення претендентів на нагородження дипломами Міністерства освіти і науки України приймають галузеві конкурсні комісії після проведення науково-практичних конференцій.

Нагороджують 25 % студентів від загальної кількості авторів, на роботи яких є рецензії, з них: дипломом I ступеня – 20 %, дипломом II ступеня – 30 %, дипломом III ступеня – 50 %. Автор наукової роботи, який не брав участі в підсумковій науково-практичній конференції, не може бути претендентом на нагородження.

Галузева конкурсна комісія для заохочення студентів може видавати їм сертифікат учасника Конкурсу, а також нагороджувати дипломами базового вищого навчального закладу тощо.

Галузева конкурсна комісія надсилає до Інституту інноваційних технологій і змісту освіти звіт про проведення другого туру Конкурсу, у т.ч. протокол засідання галузевої конкурсної комісії і статистичну довідку.

Галузева конкурсна комісія веде реєстр студентських наукових робіт щоб виключити можливість повторного подання їх на Конкурс. Документація з проведення другого туру Конкурсу зберігається у базових ВНЗ протягом трьох років.

Відзначення переможців Конкурсу

Підсумки проведення Конкурсу та перелік переможців, відзначених дипломами I, II, III ступенів, затверджуються наказом Міністерства освіти і науки України.

Вищі навчальні заклади можуть нагороджувати студентів-переможців Конкурсу та їх наукових керівників спеціальними призами, подарунками, грошовими преміями. У разі втрати диплом не поновлюється.

Організаторів Конкурсу та наукових керівників, які щорічно готували п'ять і більше переможців, відзначають за підсумками трирічного проведення Конкурсу відповідно до вимог Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства освіти і науки України, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від

13.07.2007 № 605, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 06.08.2007 за № 899/14166.

Апеляційна комісія. Подання та розгляд апеляцій

Для забезпечення об'єктивного проведення другого туру Конкурсу у базовому вищому навчальному закладі створюють апеляційну комісію, кількість і склад якої затверджують наказом ректора базового вищого навчального закладу. Членами апеляційної комісії призначають представників Міністерства освіти і науки України, базового вищого навчального закладу, інших вищих навчальних закладів та наукових установ (за згодою).

Учасники Конкурсу можуть протягом десяти днів після оголошення результатів науково-практичної конференції подати заяву в письмовій формі апеляційній комісії щодо необ'єктивності оцінювання захисту ними наукової роботи.

Апеляційна комісія протягом трьох робочих днів із дня надходження заяви ухвалює рішення, що фіксується у протоколі її засідання, та надає його заявнику.

Фінансування Конкурсу

Витрати на проведення першого туру Конкурсу та пересилання робіт до базових вищих навчальних закладів здійснюються за рахунок вищих навчальних закладів.

Матеріально-технічне забезпечення другого туру Конкурсу, витрати на рецензування робіт і проведення підсумкової науково-практичної конференції здійснюються за рахунок базового вищого навчального закладу та інших джерел, не заборонених законодавством України.

5.5. Огляд-конкурс звітів про виконання програми практики як форма участі здобувачів у науково-дослідній роботі

Мета і завдання

Основною метою огляду-конкурсу звітів про виконання програм практик студентів є поліпшення якості підготовки висококваліфікованих фахівців.

Підвищення вимог до змісту виконання програми практики, уміння відображати в документах практики конкретні виробничі експериментальні ситуації, одержані навички, елементи самостійного аналізу, пропозиції, зауваження, осмислення та їх обґрунтування.

Використання можливостей навчально-виробничого процесу з безпосередньою участю здобувачів у ньому для вирішення конкретних наукових, технологічних, економічних та управлінських завдань за допомогою як наукового керівника практики від кафедри, так і керівника практики від виробництва.

Визначення рівня подання теоретичного матеріалу та науково-методичної роботи кафедр щодо організації підготовки та проведення виробничого навчання здобувачів, забезпечення виконання програми практики допоміжними розробками, схемами, методиками, завданнями та ін.

Виявлення найбільш змістовних звітів, згідно з вимогами методики підготовки звітів, оформлених і наповнених зібраними в ході практики допоміжними матеріалами (щоденники, знімки, схеми, рисунки, графіки, бланки, макети та ін.) для заключної оцінки виконання програми практики.

Умови огляду-конкурсу та час його проведення

Організаційною основою проведення огляду-конкурсу звітів є фаховий план, що визначає терміни проведення навчальних, навчально-виробничих, технологічних і виробничих практик із кожної спеціальності та спеціалізації.

Відповідно до програми практики основним документом про її виконання є звіт. Звіт подають керівнику практики разом зі щоденником не пізніше, ніж через десять днів після повернення з практики. Звіт і щоденник повинні бути завірені підписом керівника практики від господарства (підприємства, установи) і печаткою бази практики. Оцінка виконання програми практики ставиться за результатами захисту практики перед комісією з урахуванням змісту звіту, характеристики, висновку керівника і доповіді студента на захисті. Комісія також ухвалює рішення про відбір та участь звітів практикантів у факультетському огляді-конкурсі на кращий звіт про виконання програми практики. Комісію із захисту звітів призначає внутрішнім розпорядженням декан факультету.

Для проведення конкурсу за розпорядженням декана факультету створюється конкурсне журі, до складу якого входять декани або заступники деканів факультетів, учені та викладачі провідних кафедр, представники профспілкової та молодіжної громадськості. Переможців конкурсу визначають за максимальною кількістю балів, якими оцінюються параметри вимог до звітів-учасників конкурсу.

Конкурс звітів здобувачів, відібраних для участі в університетському огляд-конкурсі:

1) відповідність змісту звіту завданням програми навчальної, навчально-виробничої (технологічної) або виробничої практики;

2) висвітлення характеристики виробничих, природно-економічних і ґрунтово-кліматичних умов бази практики (господарства, підприємства, установи, кооперативу, фірми);

3) відображення загальних літературних повідомлень із теми досліджень, завдань курсового чи дипломного проектування за програмою практики (директивні джерела, національні програми, річні звіти, агрозвіти, бізнес-плани, статистичні звітні дані, матеріали обстежень, наукова література, довідники, нормативи, практичні настанови та рекомендації, висновки і пропозиції практиканта щодо якості організації практики та її поліпшення);

4) наявність і стан ілюстративного матеріалу у звіті та в щоденнику практики (фото, малюнки, графіки, діаграми, схеми, макети, гербарії та зразки, бланки, копії документів звітності первинного обліку, плівки, диски, касети та ін.). Бажано подати реферат із проблеми чи теми досліджень;

5) зовнішній вигляд, акуратність оформлення звіту та щоденника, наявність висновку кафедральної (міжкафедральної) комісії про зміст практики здобувача і рекомендації щодо участі звіту в огляді-конкурсі.

Нагородження переможців

Переможців факультетського та університетського огляду-конкурсу звітів нагороджують дипломами відповідних ступенів. Кращі звіти учасників університетського конкурсу направляють на університетську виставку та відзначають різноманітними заохоченнями.

5.6. Студентський науковий гурток як осередок науково-дослідної роботи

Студентський науковий гурток (СНГ) є осередком науково-дослідної роботи студентів (НДРС) за всіма напрямками наукового пошуку в системі комплексної підготовки висококваліфікованих фахівців.

Студентський науковий гурток створюють на кафедрі з метою розвитку і підвищення ефективності НДРС відповідно до затверджені керівництвом університету політики організації НДРС у вищому навчальному закладі шляхом залучення до самостійної наукової діяльності талановитої молоді, застосування ефективних методів, форм і прийомів організації відповідних наукових заходів.

СНГ діє на постійній основі у формі засідань, на яких студенти готують і доповідають результати своїх наукових досліджень, обговорюють доповіді і розглядають актуальні проблеми розвитку науки в певній галузі.

Керує студентським науковим гуртком його керівник із складу досвідчених викладачів кафедри. Керівника студентського наукового гуртка обирають на засіданні кафедри.

Засідання СНГ проходять згідно з планом, складеним керівником і затвердженим завідувачем кафедри на початку кожного навчального року з періодичністю один раз на місяць або частіше (за необхідності). План роботи наукового гуртка та основні напрямки його наукових досліджень розробляють відповідно до науково-дослідної тематики кафедри, але не обмежуються нею.

Засідання СНГ носять дискусійний, полемічний характер за активної управлінської участі керівника наукового гуртка.

Підсумки роботи СНГ оформляють протоколом, у якому зазначають: порядок денний, прізвища доповідачів і студентів, які брали участь в обговоренні наукових питань, кращі доповіді, висновки (пропозиції щодо подання наукової роботи на конкурс-огляд наукових робіт, рекомендації оголошених результатів до опублікування тощо). Наприкінці семестру та навчального року підбивають загальний підсумок роботи СНГ.

У своїй діяльності СНГ керується принципами рівноправності його членів, самоврядування, відкритості та прозорості діяльності, органічного зв'язку НДР з навчальним процесом.

СНГ на кафедрі діє відповідно до Законів України «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Концепції наукової, науково-технічної та інноваційної політики в системі вищої освіти України», нормативних документів Міністерства освіти і науки України, Статуту університету, «Положення про наукове студентське товариство» та «Положення про студентський науковий гурток».

Функціональні завдання

Відповідно до мети НДРС студентський науковий гурток виконує такі функції:

- 1) сприяє підвищенню творчої активності студентів, розвитку їхніх умінь і навичок у творчій науково-дослідній діяльності;
- 2) залучає студентів до активної НДР із проблемних питань сучасної аграрної науки, зокрема за програмою наукових досліджень кафедри;
- 3) веде пошук і впроваджує в навчальний процес нові форми організації НДРС для підвищення її ефективності;
- 4) допомагає студентам у реалізації їхніх внутрішніх потреб у самовираженні, повазі, розвитку творчих здібностей;
- 5) розвиває вміння студентів організовувати і проводити наукові заходи із залученням широкого кола фахівців у певній галузі;
- 6) допомагає студентам проводити науково-дослідну роботу і впроваджує її результати в навчальний процес та виробництво;
- 7) підбиває підсумки НДРС (визначає кращі наукові роботи студентів, обґрунтовує напрями вдосконалення організації гурткової роботи тощо);
- 8) надає студентам новітню інформацію із сучасних проблем аграрної науки (здійснює обмін інформацією між студентами за темами наукових досліджень).

Форми роботи наукового гуртка

Основними формами роботи наукового гуртка є:

- 1) засідання наукового гуртка;
 - 2) зустрічі з провідними вченими та фахівцями у сфері менеджменту;
 - 3) участь у наукових і методологічних семінарах, круглих столах, конференціях та конкурсах;
 - 4) співробітництво членів групи зі студентськими науковими гуртками кафедр університету та інших вищих навчальних закладів України;
 - 5) заслуховування звітів студентів за підсумками виконаних наукових досліджень;
 - 6) здійснення інших видів організаційно-наукової діяльності, що не суперечать меті створення студентського наукового гуртка.
- Чергові засідання наукових гуртків проходять один раз на місяць або більше (за необхідності). Рішення наукових гуртків

вважають прийнятими, якщо вони схвалені шляхом голосування (відкритого чи таємного) більшістю присутніх.

Керівництво науковим гуртком

Загальне керівництво діяльністю наукового гуртка здійснюють науковий керівник та його заступник.

Науковий керівник – викладач кафедри (який, по можливості, має науковий ступінь), якого призначають і звільняють від виконання повноважень за рішенням кафедри.

Заступник наукового керівника – студент, якого призначає і звільняє керівник наукового гуртка.

Науковий керівник та його заступник діють на підставі Положення, затвердженого кафедрою.

Науковий керівник здійснює такі функції:

- розробляє план діяльності наукового гуртка на навчальний рік і подає його на затвердження кафедри;
- координує науково-дослідну діяльність наукового гуртка;
- ставить на обговорення наукового гуртка основні питання його діяльності;
- здійснює допомогу в науковій роботі учасникам наукового гуртка;
- призначає та проводить не рідше одного разу на місяць засідання наукового гуртка;
- підбиває підсумки обговорення кожного засідання наукового гуртка;
- вирішує інші питання, пов'язані з діяльністю наукового гуртка.

Заступник керівника наукового гуртка зобов'язаний:

- інформувати студентів про роботу наукового гуртка й умови членства в ньому;
- виконувати організаційну роботу, необхідну для діяльності наукового гуртка;
- вести облік членів наукового гуртка;
- вести стенограму засідань наукового гуртка;
- подавати науковому керівнику пропозиції щодо поліпшення роботи наукового гуртка;
- здійснювати іншу роботу за дорученням наукового керівника.

Керівництво наукового гуртка зобов'язане подавати інформацію про його роботу на вимогу декана факультету, його заступників, завідувача кафедри, координатора науково-дослідної роботи студентів факультету.

Керівництво СНГ кафедри має право:

- подавати пропозиції завідувачу кафедри, відповідальному за НДРС по факультету, голові ради СНГ (студентське наукове товариство) з питань розвитку й удосконалення НДРС на рівні кафедри, факультету, університету;
- вносити на розгляд відповідального за НДРС по факультету пропозиції щодо порядку денного засідань ради СНГ і вдосконалення організації НДРС;
- брати участь у роботі ради СНГ університету під час обговорення питань організації НДРС та розроблення пропозицій із цих питань;
- за дорученням завідувача кафедри представляти інтереси кафедри з питань НДРС, брати участь у наукових заходах на факультетському рівні;
- перевіряти дотримання викладачами кафедри графіка засідань СНГ та інших наукових заходів;
- вимагати для перевірки й аналізу від викладачів кафедри необхідну оперативну-звітну інформацію з НДРС;
- мати доступ до базової інформації (у т.ч. в Інтернеті) для забезпечення відповідного рівня НДРС та організації наукових заходів і впровадження їх результатів у виробництво.

Керівник СНГ несе відповідальність за:

- своєчасність складання та виконання програми НДРС кафедри;
- якість виконання функціональних доручень відповідального за НДРС по факультету і завідувача кафедри;
- своєчасність підбиття підсумків роботи СНГ по кафедрі;
- якість оформлення і зберігання розпорядчої, планової, обліково-звітної та стендової наочної інформації про НДРС кафедри;
- збереження кафедральних матеріальних цінностей і обладнання для проведення науково-дослідних заходів;
- дотримання студентами та їх науковими керівниками правил техніки безпеки, протипожежного захисту під час проведення науково-дослідних заходів.

Членом наукового гуртка може бути кожен студент спеціальності, який успішно виконує навчальний план та виявляє бажання і схильність до науково-дослідної роботи. Прийом у члени гуртка та відрухування з його складу здійснюється за рішенням та

ініціативою керівників гуртка. У своїй діяльності члени гуртка керуються нормами наукової та професійної етики.

Права членів студентського наукового гуртка:

- добровільно вступати до СНГ кафедри та виходити з його складу;
- самостійно обирати напрям наукових досліджень;
- виступати з доповідями на засіданнях наукового гуртка;
- брати активну участь у дискусіях щодо теми засідання наукового гуртка і задавати питання доповідачам;
- отримати рекомендацію до видання тез чи наукової статті за рішенням наукового гуртка;
- брати участь у науково-дослідній роботі кафедри.

Обов'язки членів студентського наукового гуртка:

- брати участь у наукових семінарах, конференціях та інших наукових заходах відповідно до плану роботи СНГ;
- звітувати перед керівником студентського наукового гуртка про виконані дослідження за результатами навчального року;
- бути присутнім більш ніж на половині засідань наукового гуртка, що проходять протягом навчального року;
- виконувати доручення наукового керівника та його заступника з організаційних питань;
- поширювати інформацію про науковий гурток серед студентів факультету.

Науковий гурток може бути реорганізовано та ліквідовано за рішенням кафедри за поданням наукового керівника.

Питання для самоперевірки засвоєних знань

1. Сутність і зміст навчально-дослідної роботи здобувачів.
2. Розрізнення навчально-дослідної та науково-дослідної роботи студентів.
3. Напрями організації НДРС.
4. Форми організації та проведення НДРС в університеті.
5. Конкурс дипломних робіт: організація та порядок проведення.
6. Конкурс наукових робіт: організація та порядок проведення.
7. Мета, завдання та умови огляду-конкурсу звітів про виконання програми практики.
8. Зміст роботи наукових гуртків.
9. Форми роботи наукового гуртка.
10. Управління науковим гуртком.

ТЕМА 6. ПРАКТИЧНА ПІДГОТОВКА ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Загальні вимоги до практики та її види. Педагогічна практика: мета, завдання та зміст практики; організація проведення та підбиття підсумків практики. Виробнича практика: організація проходження виробничої практики; підбиття підсумків виробничої практики.

6.1. Загальні вимоги щодо практики та її види

Педагогічна і виробнича практика здобувачів вищої освіти – необхідний етап у підготовці майбутніх фахівців до викладацької та наукової діяльності. Головною умовою допуску до практики є успішне теоретичне оволодіння здобувачами знаннями з обраної спеціальності.

Протягом навчання в університеті здобувачі вивчають обов’язкові та вибіркові дисципліни з обраної спеціальності, беруть участь у семінарах, які розкривають зміст актуальних проблем певних дисциплін і надають систематичні педагогічні знання, крім того, прослуховують спецкурси з логіки, психології, риторики, методики використання технічних засобів навчання тощо. Основні навчальні посібники й методичні рекомендації щодо проведення практики студенти отримують і вивчають у процесі освоєння теоретичного матеріалу.

Навчальними планами факультетів, затвердженими Ученою радою, визначено порядок проходження здобувачами практики відповідно до освітніх рівнів підготовки «бакалавр» і «магістр».

Наприклад, здобувачі другого (магістерського) рівня можуть проходити такі види практики:

- переддипломну практику;
- виробничу практику.

6.2. Педагогічна практика

6.2.1. Мета, завдання та зміст практики

Проведення педагогічної практики має забезпечити закріплення суттєвих теоретичних знань і досягнення таких цілей:

1. Ознайомлення здобувачів вищої освіти безпосередньо в ході навчального процесу з основними формами, принципами і методами викладання фахових дисциплін, передовим педагогічним досвідом і його практичне опанування.

2. Набуття професійних якостей майбутнього викладача, які відповідають вимогам сучасного суспільства, а також формування особистих людських якостей фахівців.

3. Виховання в здобувачів творчого, дослідницького підходу до педагогічної, наукової та виховної діяльності.

4. Формування потреб у самоосвіті, самовихованні та підвищенні кваліфікації.

Зміст педагогічної практики складається з навчально-методичної, науково-дослідної й виховної роботи.

Навчально-методична робота становить суть педагогічної практики і включає:

- вивчення методичного досвіду й системи навчальної роботи кафедри і викладача, до яких на період практики прикріплюють практикантів;

- ознайомлення з плануванням та організацією навчальних занять;
- оволодіння методикою організації та контролю роботи здобувачів у навчальному процесі;

- опанування засобів і методів організації та контролю самостійної роботи здобувачів;

- оволодіння методикою підготовки до навчальних занять і методикою викладання навчального матеріалу шляхом відвідування лекцій викладачів, самостійного проведення навчальних занять під керівництвом та в присутності викладача;

- участь у розробці навчальних завдань і матеріалів для поглибленої самостійної роботи здобувачів, що входять у систему методичного забезпечення навчального процесу.

Педагогічна робота практиканта умовно поділяється на два основні види: пасивну й активну практику.

Пасивна практика: відвідування лекцій, семінарських занять і консультацій керівника практики від кафедри (далі – керівник); відвідування лекцій і семінарських занять, які проводять студенти-практиканти, а також участь у їх рецензуванні. У період пасивної педагогічної практики здобувачі під керівництвом викладача ознайомлюються з організацією навчально-виховного процесу, особливостями методичної роботи. Водночас практиканти отримують конкретні завдання щодо підготовки лекцій з відповідних дисциплін і методичні рекомендації для проведення семінарських занять.

Активна практика: самостійне проведення практикантами семінарських занять; читання лекцій з дисциплін, що викладаються

на кафедрі. Під час активної практики відбувається повне залучення здобувачів до навчального процесу, а саме: вони читають лекції, проводять семінарські заняття, консультації, за завданнями керівників ведуть навчально-методичну роботу.

Тексти лекцій обсягом 20–30 сторінок машинопису та методичні розробки семінарських занять подаються на перевірку керівникові практики, тільки після цього студента допускають до читання лекцій і проведення семінарських занять. На залікових лекціях присутні викладачі кафедри і студенти-практиканти.

Після закінчення лекції, семінарського заняття відбувається їх обговорення, у якому беруть участь усі присутні. Під час обговорення висловлюються зауваження теоретичного й методичного характеру, відзначають позитивні й негативні аспекти занять, звертають увагу на методику використання наочних та інших засобів активізації навчального процесу. Хід обговорення фіксують у протоколі. Протокол додають до матеріалів практики.

Науково-дослідна робота студентів під час практики включає:

- ознайомлення з науково-дослідною роботою кафедри;
- участь у підготовці та проведенні студентських наукових конференцій;
- підготовку доповідей на засіданні наукових гуртків;
- використання наукових принципів, методів і законів під час підготовки й читання лекцій і проведення семінарських занять.

Виховна робота здобувачів під час практики повинна включати ознайомлення з організацією та системою виховної роботи кафедри, профспілковою й виховною роботою у студентських групах. Вона передбачає участь практикантів у виховній роботі здобувачів тих груп, де проходить практика, шляхом проведення різних заходів, наприклад, таких, як дискусії щодо сучасних проблем суспільного життя тощо.

6.2.2. Організація проведення та підбиття підсумків практики

Забезпечення успішного проведення практики різних видів передбачає виконання таких заходів:

1. Кафедри мають не пізніше ніж за два місяці до початку проведення практики затвердити керівників для всіх практикантів. Водночас кафедра визначає факультети університету (або інші вищі навчальні заклади), де кожен здобувач повинен проходити практику.

Керівниками на факультеті призначають викладачів, які мають великий педагогічний досвід, високу кваліфікацію, уміють творчо передавати свою педагогічну майстерність здобувачам.

2. Керівник не пізніше ніж за два місяці до початку практики разом із практикантом розробляє індивідуальний план-графік проведення практики, визначає теми семінарських занять і лекцій для взаємовідвідування з точним зазначенням дати і часу. Схема індивідуального плану-графіка практики здобувача має складатися з чотирьох розділів:

- активна педагогічна практика;
- пасивна педагогічна практика;
- науково-дослідна робота;
- виховна робота.

Відповідальний за проведення практики на кафедрі подає індивідуальні плани-графіки заступнику декана факультету з навчальної роботи. Деканат готує проект наказу ректора університету про проходження педагогічної практики.

3. Перед початком практики проводиться установча конференція (інструктаж), у якій беруть участь декан факультету, завідувачі кафедр, керівники, заступники декана, практиканти і на якій конкретно обговорюють і вирішують питання її проведення.

4. Загальний контроль за проходженням практики здійснює завідувач практики по університету, а індивідуальний контроль за ходом виконання програми практики – викладач. Деканат, керівники практики здобувачів певної спеціальності та завідувачі кафедр контролюють проведення педагогічної практики, застосовуючи всі необхідні засоби оперативного вирішення виявлених недоліків.

5. Для здобувачів обов'язковим є ведення щоденника практиканта, у якому фіксують зміст і всі види робіт, які виконував здобувач протягом її проходження. Записи в ньому роблять щоденно і включають інформацію не лише про проведення та відвідування лекцій, а й про підготовку до них. Щоденник підписують здобувач і керівник практики від кафедри.

6. За підсумками практики здобувач готує звіт відповідно до встановленої форми та програми практики. Після проведення практикантами семінарських занять і читання лекцій проходить їх обговорення, у якому активну участь беруть усі, хто був на занятті. Керівник підбиває підсумки проведених занять, усебічно проаналізувавши, оцінює їх.

Рекомендації щодо якісного поліпшення організації та проведення педагогічної практики здобувачів можуть бути такі:

- 1) позитивні моменти, елементи організації та змісту практики;
- 2) негативні моменти, недоліки щодо організації та змісту практики;
- 3) побажання практиканта щодо поліпшення практики.

7. Після проходження практики керівник перевіряє щоденник, затверджує (попередньо) звіт і виставляє загальну оцінку. Кафедра обговорює звіти практикантів і, за наявності позитивних результатів, затверджує їх. Практикантам виставляють оцінку в заліковій книжці за педагогічну практику.

8. Підсумки педагогічної практики обговорюють на заключній конференції практикантів у присутності керівництва факультету, кафедр і викладачів, які брали участь у проведенні практики.

9. Завідувачі кафедр через два тижні після завершення практики подають відповідну інформацію керівнику практики по факультету. Останній готує загальний звіт про її проведення на факультеті й подає його на затвердження вченою радою факультету.

Наведені форми контролю та обліку достатньо повно і всебічно охоплюють роботу практикантів, забезпечуючи своєчасне та якісне виконання всіх поставлених завдань, і є одним із головних чинників під час визначення підсумкової оцінки результатів педагогічної діяльності здобувача.

Здобувачі, результати педагогічної практики яких визнано незадовільними, повинні пройти її повторно (за рішенням ученої ради факультету) без відриву від занять.

6.3. Виробнича практика

Виробнича практика для магістрантів – це процес активного, дієвого засвоєння виробничого досвіду шляхом виконання відповідних організаційних функцій і прийняття управлінських рішень на посадах, передбачених освітнім ступенем «магістр».

Мета виробничої практики – у системі виробничого середовища набути вмінь і навичок самостійно приймати організаційні науково-обґрунтовані рішення на основі пізнання об'єктивних законів і закономірностей виробництва, застосування наукових принципів менеджменту; опрацювати методологію процесу управління виробництвом з активною роллю магістранта.

Відповідно до загальної мети доцільно визначити *загальні напрями виробничої практики*:

- оволодіння студентами сучасними методами, формами організації управління підприємствами;
- оволодіння методами інтегративної оцінки факторів ризику та антикризового управління, розробки стратегій розвитку організацій і визначення критеріїв їх вибору;
- освоєння та вивчення основних засад проектів з огляду на юридичні, фінансові, економічні і техніко-технологічні вимоги та можливості, ознайомлення з вимогами та умовами вибору виконавців проектів на конкурсних засадах і з особливостями підготовки й укладання угод на матеріально-технічне забезпечення проектів;
- вивчення особливостей управлінської праці, її взаємодії з навколишнім середовищем; освоєння прогресивних методів наукової організації управлінської праці й активізації людського фактора у виробництві;
- набуття практичного досвіду з організації інформаційних систем та оперативного управління виробництвом.

Повне виконання програмних завдань допоможе здобувачам у формуванні на базі одержаних теоретичних знань професійних умінь і навичок для прийняття самостійних рішень під час конкретної роботи в реальних ринкових і виробничих умовах; сприятиме вихованню потреби систематично поновлювати свої знання і творчо їх застосовувати в практичній діяльності.

Зміст і послідовність виробничої практики визначаються програмою практики. Під час цієї практики здобувач зобов'язаний погодити з керівником і головними спеціалістами свої пропозиції стосовно вдосконалення виробництва, обґрунтувавши їх необхідними розрахунками, які будуть викладені у звіті у вигляді висновків і пропозицій.

6.3.1. Організація проходження виробничої практики

Визначення баз виробничої практики здійснює керівництво ВНЗ на основі договорів із підприємствами (установами, організаціями) незалежно від їх організаційно-правових форм і форм власності.

Здобувачі можуть самостійно, за погодженням із керівництвом вищого навчального закладу, підбирати для себе базу практики і пропонувати її для використання.

Загальна відповідальність за організацію та проведення практики покладається на керівника вищого навчального закладу.

Щоденна відповідальність за організацію, проведення і контроль практики – на керівника практики від господарства – бази практики, який консулює, інструктує й оцінює діяльність здобувача за визначений термін його перебування на підприємстві.

Навчально-методичне керівництво і виконання програми практики забезпечує випускова кафедра університету, а саме:

- ◆ забезпечує проведення всіх організаційних заходів перед від'їздом студентів на практику: інструктаж про порядок проходження практики та з техніки безпеки, надання студентам-практикантам необхідних документів (програми проходження виробничої практики, зразків оформлення щоденника, календарного плану, методичних рекомендацій тощо);

- ◆ повідомляє здобувачів про систему звітності з практики (подання календарного плану проходження практики, щоденника проходження виробничої практики із зауваженнями і пропозиціями, письмового звіту, характеристики виробничої та громадської діяльності за час проходження практики);

- ◆ у тісному контакті з керівником практики від підприємства забезпечує високу якість її проходження згідно з розробленою і затвердженою програмою.

Прибувши на підприємство, здобувач подає керівництву посвідчення про відрядження та програму виробничої практики.

На початку практики здобувач повинен отримати інструктаж з охорони праці в галузі, ознайомитися з правилами внутрішнього трудового розпорядку підприємства, порядком отримання документації та матеріалів.

За наявності вакантних місць здобувачі можуть бути зараховані на штатні посади, якщо робота на них відповідає вимогам програми практики. При цьому не менше 50 % часу відводиться на загально-професійну підготовку за програмою практики.

У разі зарахування здобувачів на штатні посади на час проходження практики на них розповсюджуються законодавство про працю та правила внутрішньогосподарського трудового розпорядку підприємства. На здобувачів, не зарахованих на штатні посади, також розповсюджуються правила внутрішнього трудового розпорядку підприємства.

Тривалість робочого часу здобувачів під час проходження виробничої практики регламентується Кодексом законів України про працю і складає не більше 40 годин на тиждень.

Безпосереднє керівництво практикою покладено на керівника підприємства або на головного спеціаліста. Після закінчення практики керівник дає письмову характеристику здобувача.

Під час практики здобувач виконує свої функції згідно з індивідуальним планом, розробленим разом із керівником практики відповідно до її програми, і завдання дипломного проектування. Завдання здобувачів другого (магістерського) рівня під час проходження виробничої практики є такими:

1. Ознайомитися зі структурою і змістом виробничого процесу підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, з особливостями роботи колективних і колегіальних органів управління, керівників і спеціалістів підприємств.

2. Вивчити організаційні форми виробничої взаємодії з виробничими колективами, навчитися творчо застосовувати знання і методи управління, засвоєні під час вивчення дисциплін професійно-орієнтованої підготовки.

3. Навчитися планувати, організовувати й аналізувати різноманітні виробничі процеси, використовувати найбільш ефективні методи управління, виховання і розвитку трудових колективів і окремих працівників;

4. Ознайомитися з виробничим досвідом адміністративно-управлінського персоналу організації, апробувати найбільш ефективні прийоми і методи управління, що застосовують у системі менеджменту.

5. Порівняти теоретичні здобутки сучасної економічної науки з реальним станом розвитку виробництва і визначити заходи щодо вдосконалення окремих підсистем управління на підприємстві.

6. На основі аналізу господарського механізму виробничого об'єкта і загальних проблемних питань розвитку національної економіки України підготувати звіт за підсумками проходження виробничої практики.

7. Зібрати аналітично-дослідний матеріал для виконання дипломної роботи відповідно до загальних вимог.

Магістрантам під час виробничої практики необхідно бути готовими до активної виробничої діяльності та виконання всіх функцій управлінського працівника.

Зміст виконаних завдань магістрант викладає в щоденнику, який під кінець практики разом із звітом подає на кафедру.

Під час проходженні виробничої практики практиканти зобов'язані:

- ✓ до початку практики одержати від керівників практики консультації щодо оформлення всіх необхідних документів;
- ✓ своєчасно прибути на підприємство - базу практики;
- ✓ у повному обсязі виконувати всі завдання, передбачені програмою практики і вказівками її керівників;
- ✓ вивчити і дотримуватися правил охорони праці, техніки безпеки;
- ✓ нести відповідальність за виконану роботу;
- ✓ брати участь у виробничій діяльності та громадському житті підприємства;
- ✓ своєчасно подати звіт з усіма супровідними документами і захистити його.

6.3.2. Підбиття підсумків виробничої практики

Після закінчення терміну практики здобувачі звітують про виконання програми та індивідуального завдання.

Загальна і характерна форма звітності здобувача – це подання письмового звіту, підписаного й оціненого безпосередньо керівником від бази практики. Письмовий звіт разом з іншими документами (щоденником, календарним планом, характеристикою) подається на рецензування керівникам практики від кафедри.

Звіт викладають на стандартних аркушах (формат А 4). У кінці звіту вказується дата його складання, ставиться підпис студента. Звіт підписують керівник практики від господарства і завіряє печаткою.

Після повернення до університету у визначений термін (згідно з наказом про проходження виробничої практики) звіт подають на випускову кафедру, реєструють у спеціальному журналі і подають на рецензування керівнику практики від кафедри.

Звіт про практику здобувач захищає (з диференційованою оцінкою) на засіданні комісії, призначеної завідувачем кафедри.

Здобувача, який не виконав програми виробничої практики без поважних причин, не надав або не захистив звіт про виробничу практику, відраховують із навчального закладу.

Після захисту магістрантами звітів проводять конкурс-огляд на кращий звіт про виробничу практику. Найкращі звіти рекомендує комісія на університетські.

Підсумки виробничої практики обговорюють на засіданні випускової кафедри, а також підбивають на засіданні вченої ради факультету.

Після закінчення практики здобувач подає на кафедру письмовий звіт, який повинен відображати такі розділи (орієнтовний зміст звіту наведено для здобувачів другого (магістерського) рівня спеціальності 073 «Менеджмент» і 074 (281) «Публічне управління та адміністрування»):

Вступ

1. Загальна організаційно-економічна характеристика господарства

2. Характеристика виробничої та організаційної структури підприємства

3. Характеристика структури управління підприємством у сучасних умовах господарювання

4. Управління формуванням і використанням персоналу на підприємстві

4. Заробітна плата в системі управління ефективністю праці та підприємства в цілому

5. Колективний договір як основний закон діяльності підприємства

7. Основні показники ефективності роботи управлінського персоналу на підприємстві

8. Показники ефективності діяльності досліджуваного підприємства

9. Перспективи розвитку підприємства

Висновки та пропозиції

Список використаних джерел

Додатки

До звіту здобувач додає:

➤ характеристику своєї виробничої та громадської діяльності, яку підписує керівник практики від господарства та завіряє печаткою;

➤ календарний план проходження практики;

➤ щоденник проходження практики із зауваженнями та пропозиціями здобувача;

➤ додатки, які повинні відображувати зв'язок наукових досліджень з організаційно-правовою, соціально-економічною і техніко-технологічною характеристиками об'єкта дослідження;

У розділі “Додатки” можуть бути представлені такі документи: баланс підприємства; звіт про фінансові результати; виробничо-фінансовий план (бізнес-план); статут (установчий договір); штатний розпис адміністративно-управлінського персоналу; а також приклади інших організаційно-правових, розпорядчих, нормативних та інформаційних документів відповідно до змісту програми стажування, у яких регламентується діяльність структурних підрозділів і окремих працівників, розкриваються аспекти процесу управління виробництвом.

Крім організаційно-розпорядчих, планово-звітних і нормативних документів, у додатках необхідно навести первинний матеріал емпіричних досліджень.

Після виконання всіх завдань у визначений наказом термін звіт подають науковим керівникам кафедри. Після реєстрації звіт перевіряють і визначають термін його захисту перед комісією або у формі доповіді на звітній науковій конференції.

Питання для самоперевірки засвоєних знань

1. Вимоги щодо практики та її види.
2. Мета, завдання та зміст педагогічної практики.
3. Організація підбиття підсумків із виробничої практики.
4. Форми контролю за педагогічною практикою.
5. Загальні вимоги до виробничої практики.
6. Основні види робіт під час виробничої практики.
7. Науково-дослідна робота здобувачів під час виробничої практики.
8. Виховна робота здобувачів під час практики.
9. Організація проходження виробничої практики.
10. Підсумкова атестація з виробничої практики.

ТЕМА 7. ПІДГОТОВКА НАУКОВИХ І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ

Загальні положення щодо підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів. Вимоги і методика написання фахового вступного реферату до аспірантури. Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступенів доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах).

7.1. Загальні положення щодо підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів

Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів в Україні здійснюється згідно з «Порядком підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах)», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 261 від 23 березня 2016 р. (далі – Порядок). Цей Порядок регламентує діяльність у галузі підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів і є обов'язковим для всіх вищих навчальних закладів і наукових установ України незалежно від їх підпорядкованості та форми власності. Формами підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів вищої кваліфікації є аспірантура і докторантура.

Правила прийому до вищого навчального закладу (наукової установи) діють протягом відповідного навчального року і визначають зокрема:

– порядок, перелік і строки подання документів для вступу до аспірантури та докторантури вищого навчального закладу (наукової установи);

– зміст, форму і строки вступних випробувань для конкурсного відбору вступників до аспірантури та докторантури за кожною спеціальністю або відповідною галуззю знань.

До докторантури приймають осіб, які мають науковий ступінь кандидата наук (доктора філософії), наукові здобутки та опубліковані праці з обраної наукової спеціальності і які на високому науковому рівні проводять фундаментальні, пошукові та прикладні наукові дослідження. Термін перебування в докторантурі на загальних умовах не перевищує двох років.

Вищі навчальні заклади, наукові установи розміщують у засобах масової інформації оголошення про конкурсний прийом до аспіран-

тури, не пізніше ніж за три місяці до початку прийому, із зазначенням наукових спеціальностей, термінів та умов прийому, переліку необхідних для вступу документів.

Для проведення прийому до аспірантури створюють приймальну комісію під головуванням керівника (заступника керівника) вищого навчального закладу, наукової установи. Рішення про допуск до складання вступних іспитів до аспірантури приймальна комісія ухвалює за результатами співбесіди, розгляду реферату і поданих наукових праць з урахуванням письмового висновку майбутнього наукового керівника, про що вступника до аспірантури повідомляють у тижневий термін.

Приймальна комісія може відмовити вступникові в допуску до складання вступних іспитів у зв'язку з неподанням у встановлений термін усіх або окремих документів.

Вступники складають іспити зі спеціальності (в обов'язі навчальної програми для магістра, яка відповідає обраній ними науковій спеціальності), філософії та однієї з іноземних мов на вибір – англійської, німецької, іспанської, італійської, французької – в обов'язі навчальних програм для вищих навчальних закладів IV рівня акредитації, затверджених МОН України. Результати вступних іспитів дійсні протягом календарного року.

Аспірант працює за індивідуальним планом роботи, не менше ніж два рази на рік звітує про його виконання на засіданні кафедри, відділу, лабораторії та щорічно атестується науковим керівником. За результатами атестації аспіранта переводять на наступний рік навчання або відраховують з аспірантури.

Аспіранти і докторанти мають право:

- користуватися навчально-виробничою, науковою, культурно-спортивною, оздоровчою базою вищих навчальних закладів, наукових установ;
- отримувати всі види відкритої наукової інформації та наукового консультування;
- брати участь у науковій діяльності кафедри, відділу, лабораторії;
- отримувати державні стипендії встановленого розміру в разі зарахування на навчання з відривом від виробництва за державним замовленням;
- переривати навчання з поважних причин із подальшим його продовженням. Тривалість і кількість переривань навчання, а також

поважність причин визначає вчена рада вищого навчального закладу, наукової установи;

- на щорічні канікули тривалістю до двох календарних місяців, які включаються до загального терміну навчання в разі зарахування на навчання з відривом від виробництва;

- брати участь у виборах до органів самоврядування вищого навчального закладу, наукової установи;

- на роботу за сумісництвом відповідно до законодавства України;

- на безпечні та нешкідливі умови навчання і праці;

- на забезпечення впорядкованим житлом, у разі зарахування на навчання з відривом від виробництва за державним замовленням, на час навчання за умови оплати вартості користування житлом самим аспірантом або докторантом (іногороднім);

- на працевлаштування згідно з типовою угодою в разі зарахування на навчання за державним замовленням або контрактом.

Тему дисертації, індивідуальний план роботи аспіранта після обговорення кафедрою, відділом, лабораторією затверджує вчена рада вищого навчального закладу (наукової установи) не пізніше двомісячного терміну після зарахування його до аспірантури.

Особам, зарахованим до аспірантури з відривом від виробництва, стипендію призначають із дня їх зарахування, а тим, які навчаються в аспірантурі за контрактом, – відповідно до умов контракту. Термін навчання в аспірантурі зараховується до науково-педагогічного стажу.

Аспіранти зобов'язані:

- дотримуватися вимог законодавства, моральних, етичних норм поведінки;

- глибоко оволодівати знаннями, практичними навичками, професійною майстерністю, підвищуючи загальний культурний рівень;

- опанувати методологію проведення наукових досліджень;

- виконувати індивідуальний план роботи над дисертацією;

- складати іспити і заліки відповідно до навчального плану зі спеціальності;

- звітувати про хід виконання дисертації на засіданні кафедри, відділу, лабораторії, ученої ради вищого навчального закладу (факультету), наукової установи;

- у встановлений термін захистити дисертацію або подати її в спеціалізовану вчену раду;

- дотримуватися статуту і правил внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу, наукової установи.

Обов'язки аспіранта, підготовка якого здійснюється за державним замовленням, і вищого навчального закладу (наукової установи) визначаються в типовій угоді, яка передбачає своєчасне закінчення роботи над дисертацією, працевлаштування після закінчення аспірантури, забезпечення відповідних умов праці, надання впорядкованого житла тощо та відповідальність сторін у разі невиконання умов типової угоди.

Підготовка аспірантів понад державне замовлення здійснюється на підставі контрактів, укладених між вищими навчальними закладами, науковими установами і вступниками до аспірантури (установами, організаціями та підприємствами, що направили їх на навчання), які передбачають повне відшкодування витрат на підготовку, зокрема виплату стипендії.

До терміну навчання в аспірантурі не входить період хвороби (тривалістю понад один місяць), перебування у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку, а також відсутність з інших поважних причин, передбачених законодавством України.

Аспірант може бути відрахований з аспірантури за грубе порушення правил внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу (наукової установи), за вчинення протиправних дій, а також за невиконання індивідуального плану роботи без поважних причин. Аспірант, який був зарахований до аспірантури за державним замовленням і відрахований через зазначені причини, відшкодовує вартість навчання згідно із законодавством України.

Аспіранти можуть бути направлені на стажування до провідних вітчизняних і закордонних наукових центрів.

Аспірант, який успішно захистив дисертацію до закінчення терміну навчання, вважається таким, що повністю виконав індивідуальний план роботи і припиняє навчання в аспірантурі з дня захисту дисертації.

Самостійна робота над дисертацією на здобуття наукового ступеня доктора філософії є однією з форм підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів. Здобувачами наукового ступеня доктора філософії, які працюють над дисертаціями поза аспірантурою, можуть бути особи, які мають вищу освіту і кваліфікацію магістра. Здобувачі прикріплюються до вищих

навчальних закладів, наукових установ, що мають аспірантуру з відповідних спеціальностей, з метою підготовки і захисту кандидатської дисертації, а також для поглибленого теоретичного вивчення спеціальних дисциплін на термін чотири роки. Здобувачі працюють над дисертаціями за індивідуальними планами роботи, щорічно звітують на засіданні кафедри, відділу, лабораторії та атестуються науковими керівниками.

7.2. Вимоги і методика написання фахового вступного реферату до аспірантури

Відповідно до вимог вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації вступники до аспірантури мають написати вступний реферат з обраної наукової спеціальності. Мета реферату – довести, що вступник володіє необхідними теоретичними і практичними знаннями з обраного напрямку наукової діяльності.

Вступник до аспірантури повинен мати достатній рівень знань та навичок, необхідних для початку власних наукових досліджень, тому при написанні наукового реферату йому необхідно:

- довести високий рівень своїх знань з обраної наукової спеціальності;
- продемонструвати схильність до самостійного аналізу фундаментальних та прикладних наукових проблем;
- сформулювати й обґрунтувати вихідні наукові положення та ідеї, що будуть покладені в основу майбутнього дослідження.

Реферат повинен бути творчою самостійною науково-дослідною роботою. Виклад матеріалу не має обмежуватися лише описовим підходом до розкриття обраної теми, але також відображає авторську аналітичну оцінку стану досліджуваної проблеми і власний погляд на можливі варіанти її вирішення.

Авторові реферату потрібно виявити чітке розуміння проблеми, знання дискусійних питань, пов'язаних із нею, уміння добирати і систематизувати фактичний матеріал, робити обґрунтовані висновки, прогнозувати перспективи свого подальшого дослідження.

Тему реферату вступник обирає самостійно (за погодженням із майбутнім науковим керівником).

Реферат рецензує майбутній науковий керівник (за призначенням завідувача кафедри) і оцінює за чотирибальною системою, а оцінка впливає як на допуск до вступних іспитів, так і на

зарахування до аспірантури. Реферат з обраної наукової спеціальності разом з іншими документами, передбаченими правилами прийому до аспірантури, вступник подає до приймальної комісії.

Реферат повинен мати чітку структуру:

- титульний аркуш;
- зміст;
- перелік умовних позначень і скорочень (за необхідності);
- вступ;
- основна частина;
- висновки;
- список використаних джерел;
- додатки (за необхідності).

Зміст подають після титульного аркуша. Він містить найменування та номери початкових сторінок усіх розділів, підрозділів та пунктів (якщо вони мають заголовок), зокрема вступу, основної частини, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

Перелік умовних позначень і скорочень подають за необхідності в тих випадках, коли в рефераті вжито специфічну термінологію, а також використано маловідомі скорочення, нові символи, позначення і т.ін. Цей перелік складають у вигляді окремого списку, який розміщують перед вступом. Перелік треба друкувати двома колонками, у яких зліва за абеткою наводять, наприклад, скорочення, а справа – їх детальне розшифрування.

У вступі має бути охарактеризовано актуальність теми, мету і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, здійснено огляд літератури в контексті поставленого дослідницького завдання.

Основна частина є головною в рефераті, оскільки розкриває суть роботи. Вона може складатися з розділів і підрозділів. Головне – це виклад відомостей про предмет дослідження, необхідних і достатніх для розкриття суті роботи (опис теорії, методів, характеристика об'єкта і принципів його дії, що дають уяву про його будову тощо) та її результатів. В основній частині вступник до аспірантури висвітлює стратегію і тактику, методика і технологію дослідження, узагальнює результати, а також подає результати власних досліджень із коротким зазначенням того нового, що автор вносить або пропонує для розробки теми.

Висновки – це синтез накопиченої в основній частині наукової інформації, послідовний і чіткий виклад головних результатів до-

слідження. У висновках наводять оцінку одержаних результатів (наукову, практичну, соціальну цінність). Ця частина повинна містити висновки автора як по суті проблеми, яка розглядається в рефераті, так і щодо тих питань, які будуть у подальшому досліджуватись у майбутній дисертаційній роботі.

Список використаної літератури і джерел має включати джерела, використані під час написання реферату. Бібліографічний опис складають згідно з вимогами державного стандарту ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис: загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1– 2003)». Порядок розташування описів може бути як абетковим, так і в порядку згадуваних джерел (на вибір вступника).

Додатки не є обов'язковим елементом реферату і не входять до основного його обсягу, хоча підвищують рівень довіри до реферату. Їх формують тоді, коли теоретичний або емпіричний матеріал надто великий. Тому основну його частину подають у додатках, а «резюме» з нього – в основному тексті реферату із зазначенням відповідних посилань.

Реферат слід оформити належним чином. Обсяг реферату – до 25–30 сторінок (без списку використаних джерел і додатків). Друкують реферат машинописним способом або за допомогою комп'ютера на одній стороні аркуша білого паперу формату А4 (210x297 мм) через два міжрядкових інтервали до 30 рядків на сторінці. Друкуючи з використанням комп'ютера, застосовують текстовий редактор Word (шрифт Times New Roman) розміру 14 з полуторним міжрядковим інтервалом.

Реферат необхідно друкувати, залишаючи такі береги: лівий – не менше 30 мм, правий – не менше 10, верхній – не менше 20, нижній – не менше 20 мм. Вписувати в текст реферату окремі іноземні слова, формули, умовні позначення можна чорнилом, тушшю, пастою тільки чорного кольору, при цьому щільність вписаного тексту має бути максимально наближеною до щільності основного тексту.

Підготовка, написання та оформлення вступного реферату дають можливість автору розкрити, свою готовність до проведення наукового дослідження, написання та захисту дисертації з обраної спеціальності, а приймальній комісії – зробити висновок, щодо готовності претендента.

7.3. Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступенів доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах)

Підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії здійснюється:

- в аспірантурі вищого навчального закладу (наукової установи) за очною (денною, вечірньою) або заочною формою навчання;
- поза аспірантурою (для осіб, які професійно провадять наукову, науково-технічну або науково-педагогічну діяльність за основним місцем роботи у відповідному вищому навчальному закладі (науковій установі)).

Підготовка здобувачів ступеня доктора наук здійснюється:

- у докторантурі вищого навчального закладу (наукової установи) за очною (денною) формою навчання;
- шляхом самостійної підготовки до захисту.

Підготовка осіб в аспірантурі та докторантурі здійснюється:

- за рахунок коштів державного бюджету (за державним замовленням);
- за рахунок коштів юридичних чи фізичних осіб (на умовах контракту, зокрема за кошти грантів, які отримав вищий навчальний заклад (наукова установа) на проведення наукових досліджень, за якими передбачено підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії або доктора наук).

Для провадження освітньої діяльності на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти вищі навчальні заклади (наукові установи) зобов'язані отримати відповідну ліцензію.

На науковому рівні вищої освіти підготовка докторів наук вищими навчальними закладами (науковими установами) здійснюється без отримання ліцензії.

У разі підготовки докторів філософії за освітньо-науковою програмою, узгодженою між вищим навчальним закладом і науковою установою, виконання навчального плану здійснюється вищим навчальним закладом, а забезпечення проведення наукових досліджень згідно з індивідуальним планом наукової роботи – науковою установою або вищим навчальним закладом разом із науковою установою. У такому разі під час ліцензування освітньої діяльності вищого навчального закладу (наукової установи) на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти за відповідною спеціальністю та під час акредитації відповідної освітньо-наукової

програми враховують показники спільного наукового потенціалу вищого навчального закладу і відповідної наукової установи (зокрема показники кадрового, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення).

Науково-методичне забезпечення та організацію діяльності аспірантури і докторантури вищих навчальних закладів (наукових установ) здійснюють їх учені (наукові, науково-технічні, технічні) ради (далі – учені ради).

У вищих навчальних закладах (наукових установах) для координації діяльності структурних підрозділів, які здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти ступенів доктора філософії та доктора наук, створюють відділ аспірантури і докторантури.

Для врегулювання відносин між аспірантом або докторантом і вищим навчальним закладом (науковою установою) укладають договір.

Вступ до аспірантури і докторантури відбувається на конкурсній основі відповідно до Порядку, Умов прийому на навчання до вищих навчальних закладів, затверджених МОН, та правил прийому до відповідного вищого навчального закладу (наукової установи).

Правила прийому до вищого навчального закладу, зокрема прийому до аспірантури і докторантури, затверджує вчена рада вищого навчального закладу на основі Умов прийому на навчання до вищих навчальних закладів та в установлені строки оприлюднює їх на офіційному веб-сайті ВНЗ.

Відповідно до Умов прийому на навчання до вищих навчальних закладів вчена рада наукової установи, яка здійснює підготовку докторів філософії (згідно з отриманою ліцензією на провадження відповідної освітньої діяльності) та/або докторів наук, затверджує Правила прийому до наукової установи, які регулюють вступ на відповідні рівні вищої освіти, та в установлені строки оприлюднює їх на офіційному веб-сайті наукової установи.

Правила прийому до вищого навчального закладу (наукової установи) діють протягом відповідного навчального року і визначають зокрема:

– порядок, перелік і строки подання документів для вступу до аспірантури і докторантури вищого навчального закладу (наукової установи);

– зміст, форму і строки вступних випробувань для конкурсного відбору вступників до аспірантури і докторантури з кожної спеціальності або відповідної галузі знань.

Нормативний строк підготовки доктора філософії в аспірантурі становить чотири роки, а підготовки доктора наук у докторантурі – два роки.

Підготовка в аспірантурі чи докторантурі передбачає виконання особою відповідної освітньо-наукової або наукової програми вищого навчального закладу (наукової установи) з певної спеціальності та проведення власного наукового дослідження. Невід’ємною складовою освітньо-наукової програми аспірантури та наукової програми докторантури є підготовка та публікація наукових статей.

Аспіранти і докторанти проводять наукові дослідження згідно з індивідуальним планом наукової роботи, у якому визначено зміст, строки виконання та обсяг наукових робіт, а також заплановано строк захисту дисертації протягом терміну підготовки в аспірантурі та докторантурі.

Індивідуальний план наукової роботи погоджується здобувачем з його науковим керівником (консультантом) і затверджується вченою радою вищого навчального закладу (наукової установи) або вченою радою відповідного структурного підрозділу протягом двох місяців із дня зарахування здобувача до вищого навчального закладу (наукової установи).

Індивідуальний план наукової роботи є обов’язковим до виконання здобувачем відповідного ступеня і використовується для оцінювання успішності запланованої наукової роботи.

Порушення строків виконання індивідуального плану наукової роботи без поважних причин, передбачених законодавством, може бути підставою для ухвалення вченою радою вищого навчального закладу (наукової установи) рішення про відрахування аспіранта або докторанта.

Особа, яка раніше навчалася в аспірантурі чи докторантурі за державним замовленням і не захистилася або була відрахована з неї достроково, має право на повторний вступ до аспірантури чи докторантури за державним замовленням лише за умови відшкодування коштів, витрачених на її підготовку, у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку.

Підготовка в аспірантурі та докторантурі завершується захистом наукових досягнень аспіранта або докторанта в спеціалізованій

ученій раді. Здобувачі мають право на вибір спеціалізованої вченої ради.

Аспірант або докторант, який захистився до закінчення строку підготовки в аспірантурі або докторантурі, має право за власним вибором:

- отримати одноразову виплату в сумі залишку стипендії, передбаченої у бюджеті вищого навчального закладу (наукової установи) на відповідний календарний рік, та за власною заявою бути відрахованим з аспірантури (ад'юнктури) або докторантури;

- отримати за власною заявою оплачувану академічну відпустку на строк, що залишився до завершення нормативного строку підготовки в аспірантурі або докторантурі.

Якщо аспірант захистив дисертацію на другому чи третьому році підготовки в аспірантурі та був обраний за конкурсом на відповідну посаду наукового (науково-педагогічного) працівника у вищому навчальному закладі (науковій установі), то загальна сума залишку стипендії нараховується йому як щомісячна надбавка до заробітної плати.

Державні органи, до сфери управління яких належать вищі військові навчальні заклади (вищі навчальні заклади зі специфічними умовами навчання), військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів відповідно до закону мають право своїми актами встановлювати особливі вимоги до підготовки та реалізації прав і обов'язків здобувачів в аспірантурі та докторантурі. Такі особливі вимоги погоджуються з МОН.

Права та обов'язки аспірантів і докторантів

Аспіранти і докторанти користуються правами здобувачів вищої освіти, визначеними Законом України «Про вищу освіту». З метою належного проведення наукових досліджень аспіранти і докторанти мають право на:

- вільний доступ до всіх видів відкритої наукової інформації, наявної у вищих навчальних закладах (наукових установах), бібліотеках і державних архівах України;

- отримання методичного і змістовного наукового консультування щодо власного дослідження від наукового керівника (консультанта), для аспірантів – на чіткий розподіл обов'язків між науковими керівниками в разі призначення вченою радою вищого навчального закладу (наукової установи) двох керівників;

– безпечні та нешкідливі умови для проведення наукових досліджень, забезпечення належно обладнаним місцем для наукової роботи;

– академічну мобільність, що реалізується відповідно до Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 579 від 12 серпня 2015 р. (Офіційний вісник України, 2015 р., № 66, ст. 2183);

– академічну відпустку, зокрема за станом здоров'я, у зв'язку з вагітністю та пологами, у зв'язку з доглядом за дитиною до досягнення нею трирічного віку, згідно із законодавством.

Аспіранти і докторанти зобов'язані виконувати всі обов'язки здобувачів вищої освіти, визначені Законом України «Про вищу освіту». Для забезпечення належного проведення наукових досліджень аспіранти і докторанти також зобов'язані:

– дотримуватися морально-етичних норм і стандартів поведінки дослідників у відповідній галузі (професії), установлених вищим навчальним закладом (науковою установою);

– виконувати індивідуальний план наукової роботи і систематично звітувати про хід його виконання на засіданні кафедри, відділу, лабораторії чи іншого підрозділу вищого навчального закладу (наукової установи), який уповноважений для цього його вченою радою;

– захистити в установленій строк свої наукові досягнення у вигляді дисертації (для аспірантів); у вигляді дисертації або опублікованої монографії, або за сукупністю опублікованих у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях статей (для докторантів) у спеціалізованій ученій раді.

Покладення вищим навчальним закладом (науковою установою) на аспіранта чи докторанта обов'язків, не пов'язаних з виконанням відповідної освітньо-наукової (наукової) програми та підготовкою дисертації (монографії, статей), заборонено.

Аспіранти і докторанти мають право брати участь у конкурсах на отримання грантової підтримки наукових досліджень і стипендій, заснованих на честь видатних діячів науки, освіти, культури, громадських діячів, а також заснованих Президентом України, Кабінетом Міністрів України, державними чи недержавними органами, підприємствами, установами чи організаціями.

Порядок та умови вступу до аспірантури

Основною формою підготовки здобувачів ступеня доктора філософії на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти є аспірантура.

До аспірантури на конкурсній основі приймають осіб, які здобули вищу освіту ступеня магістра. До вступних випробувань допускають осіб, які вчасно подали всі необхідні для вступу документи згідно з правилами прийому до вищого навчального закладу (наукової установи). Приймальна комісія може відмовити особі в допуску до проходження вступних випробувань до аспірантури виключно у зв'язку з неподанням в установлений строк документів, визначених правилами прийому.

Перелік документів, необхідних для вступу до аспірантури, повинен включати:

- заяву вступника;
- копію диплома магістра (спеціаліста) із зазначенням здобутої спеціальності (кваліфікації).

Для вступу до аспірантури за спеціальностями медичного або ветеринарного спрямування вступник подає диплом магістра із зазначенням відповідної спеціальності медичного або ветеринарного спрямування.

У правилах прийому до вищого навчального закладу (наукової установи) може бути визначено додатковий перелік документів, обов'язкових для допуску до вступних випробувань.

Особу, яка подає для вступу до аспірантури диплом, виданий іноземним вищим навчальним закладом, допускаєть до вступних випробувань нарівні з іншими особами. Зарахування такого вступника здійснюють у разі успішного складання ним вступних випробувань і прийняття вченою радою відповідного вищого навчального закладу (установи) рішення про визнання його диплома.

Прийом на навчання до аспірантури вищих духовних навчальних закладів здійснюється з урахуванням положень їх статутів (положень про них), зареєстрованих у встановленому законодавством порядку.

Вступні випробування до аспірантури вищого навчального закладу (наукової установи) складаються з:

- вступного іспиту зі спеціальності (в обсязі програми рівня вищої освіти магістра з відповідної спеціальності);

– вступного іспиту з іноземної мови (за вибором ученої ради вищого навчального закладу (наукової установи) в обсязі, який відповідає рівню B2 Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти). Вступник, який підтвердив рівень знань, зокрема англійської мови, дійсним сертифікатом тестів TOEFL або International English Language Testing System, або сертифікатом Cambridge English Language Assessment, звільняється від складання вступного іспиту з іноземної мови. Під час визначення результатів конкурсу зазначені сертифікати прирівнюються до результатів вступного випробування з іноземної мови з найвищим балом;

– інших форм вступних випробувань (іспити, співбесіди, презентації дослідницьких пропозицій чи досягнень).

Вагу бала з кожного вступного випробування під час підрахування результатів конкурсу визначають у правилах прийому до вищого навчального закладу (наукової установи).

Відповідно до правил прийому до вищого навчального закладу (наукової установи) особам, які вступають до аспірантури з іншої галузі знань (спеціальності) ніж та, що зазначена в їх дипломі магістра (спеціаліста), можуть бути призначені додаткові вступні випробування.

Результати вступних випробувань до аспірантури дійсні для вступу до відповідного вищого навчального закладу (наукової установи) протягом одного календарного року.

Вступні випробування до аспірантури проводять предметні комісії, до складу яких входять, як правило, три – п'ять осіб, призначені керівником вищого навчального закладу (наукової установи).

До складу предметних комісій включають докторів філософії та докторів наук, які проводять наукові дослідження за відповідною спеціальністю і відповідають за виконання відповідної освітньо-наукової програми.

До складу предметних комісій можуть бути призначені також представники інших вищих навчальних закладів (наукових установ), з якими укладено договори про проведення спільної наукової діяльності та/або про спільне керівництво дослідженнями аспірантів, спільне виконання освітньо-наукової програми або з якими здійснюється підготовка докторів філософії за спільною освітньо-науковою програмою, узгодженою між вищим навчальним закладом і науковою установою.

За результатами проведення вступних випробувань до аспірантури приймальна комісія ухвалює рішення щодо кожного вступника за процедурою, визначеною правилами прийому до вищого навчального закладу (наукової установи).

Рішення приймальної комісії про зарахування до аспірантури затверджується наказом керівника вищого навчального закладу (наукової установи), та оприлюднюється в установленому порядку.

Аспіранту, одночасно з його зарахуванням, відповідним наказом керівника вищого навчального закладу (наукової установи) призначається науковий керівник із числа наукових або науково-педагогічних працівників, які мають науковий ступінь.

Науковий керівник аспіранта здійснює наукове керівництво роботою над дисертацією, надає консультації щодо змісту і методології наукових досліджень аспіранта, контролює виконання індивідуального плану наукової роботи та індивідуального навчального плану аспіранта і відповідає перед ученою радою вищого навчального закладу (наукової установи) за належне та своєчасне виконання обов'язків наукового керівника.

Науковий керівник, який є доктором наук, може здійснювати одночасне наукове керівництво (консультування), як правило, не більше п'яти здобувачів наукових ступенів, включаючи тих, що здобувають науковий ступінь доктора наук.

Науковий керівник, який має ступінь доктора філософії, може здійснювати одночасне наукове керівництво роботою над дисертаціями, як правило, не більше трьох здобувачів наукового ступеня доктора філософії.

На здійснення наукового керівництва роботою над дисертацією одного аспіранта науковому керівникові відводять щороку 50 академічних годин навчального навантаження. Учена рада вищого навчального закладу (наукової установи), ураховуючи потреби аспіранта й ефективність роботи наукового керівника з підготовки докторів філософії, може відвести більшу кількість годин навчального навантаження керівникові з їх оплатою за рахунок коштів спеціального фонду вищого навчального закладу (наукової установи).

Рішенням ученої ради аспірантові може бути призначено два наукових керівники з відповідним розподілом між ними годин навчального навантаження та обов'язків.

Підготовка здобувачів вищої освіти ступеня
доктора філософії в аспірантурі)

Підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії в аспірантурі здійснюється за освітньо-науковою програмою та навчальним планом, що затверджує вчена рада вищого навчального закладу (наукової установи) для кожної спеціальності.

Протягом строку навчання в аспірантурі аспірант зобов'язаний виконати всі вимоги освітньо-наукової програми, зокрема здобути теоретичні знання, уміння, навички та інші компетентності, достатні для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідно-інноваційної діяльності, оволодіти методологією наукової та педагогічної діяльності, а також провести власне наукове дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та/або практичне значення, та захистити дисертацію.

Освітньо-наукова програма та навчальний план аспірантури складаються з освітньої та наукової частин.

Навчальний план аспірантури повинен містити інформацію про перелік та обсяг навчальних дисциплін (30-60 кредитів Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи (далі – ЄКТС), послідовність їх вивчення, форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми поточного і підсумкового контролю.

Освітньо-наукова програма та навчальний план аспірантури є основою для формування аспірантом індивідуального навчального плану та індивідуального плану наукової роботи, які погоджуються з науковим керівником і затверджуються вченою радою вищого навчального закладу (наукової установи) протягом двох місяців з дня зарахування особи до аспірантури.

Індивідуальний навчальний план повинен містити перелік дисциплін за вибором аспіранта в обсязі, що становить не менш ніж 25 % загальної кількості кредитів ЄКТС. При цьому аспіранти мають право вибирати навчальні дисципліни, що пропонуються для інших рівнів вищої освіти і які пов'язані з тематикою дисертаційного дослідження, за погодженням із науковим керівником та керівником відповідного факультету.

Засвоєння аспірантами навчальних дисциплін може відбуватися на базі вищого навчального закладу (наукової установи), до якого зарахований аспірант, а також у рамках реалізації права на

академічну мобільність – на базі інших вищих навчальних закладів (наукових установ).

Аспірант має право змінювати свій індивідуальний навчальний план за погодженням із науковим керівником у порядку, який затверджує вчена рада.

Усі аспіранти, незалежно від форми навчання, зобов'язані відвідувати аудиторні заняття і проходити всі форми поточного та підсумкового контролю, передбачені індивідуальним навчальним планом аспіранта й освітньо-науковою програмою аспірантури вищого навчального закладу (наукової установи).

Освітньо-наукова програма аспірантури вищого навчального закладу (наукової установи) має включати не менше чотирьох складових, що забезпечують набуття аспірантом таких компетентностей відповідно до Національної рамки кваліфікацій:

– здобуття глибинних знань із спеціальності (групи спеціальностей), за якою (якими) аспірант проводить дослідження, зокрема засвоєння основних концепцій, розуміння теоретичних і практичних проблем, історії розвитку та сучасного стану наукових знань з обраної спеціальності, оволодіння термінологією з досліджуваного наукового напрямку (орієнтовний обсяг такої освітньої складової становить не менш ніж 12 кредитів ЄКТС);

– оволодіння загальнонауковими (філософськими) компетентностями, спрямованими на формування системного наукового світогляду, професійної етики та загального культурного кругозору (орієнтовний обсяг такої освітньої складової становить чотири – шість кредитів ЄКТС);

– набуття універсальних навичок дослідника, зокрема усної та письмової презентації результатів власного наукового дослідження українською мовою; застосування сучасних інформаційних технологій у науковій діяльності, організації та проведенні навчальних занять; управління науковими проектами та/або складання пропозицій щодо фінансування наукових досліджень, реєстрації прав інтелектуальної власності (орієнтовний обсяг такої освітньої складової становить не менш ніж шість кредитів ЄКТС);

– здобуття мовних компетентностей, достатніх для представлення та обговорення результатів наукової роботи іноземною мовою (англійською або іншою відповідно до специфіки спеціальності) в усній та письмовій формі, а також для повного розуміння іншомовних наукових текстів із відповідної спеціальності

(рекомендований обсяг такої навчальної складової становить шість – вісім кредитів ЄКТС).

Аспірант, який підтвердив рівень знань іноземної мови, зокрема англійської, дійсним сертифікатом тестів TOEFL або International English Language Testing System, або сертифікатом Cambridge English Language Assessment, на рівні C1 Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти, має право:

- на зарахування відповідних кредитів, передбачених освітньо-науковою програмою аспірантури, як таких, що виконані в повному обсязі;

- на використання обсягу навчального навантаження, передбаченого для набуття мовних компетентностей, для здобуття інших компетентностей (за погодженням із науковим керівником).

Учена рада вищого навчального закладу (наукової установи) може прийняти рішення про визнання набутих аспірантом в інших вищих навчальних закладах (наукових установах) компетентностей з однієї чи декількох навчальних дисциплін (зарахувати кредити ЄКТС), обов'язкове здобуття яких передбачено освітньо-науковою програмою аспірантури.

Наукова складова освітньо-наукової програми передбачає проведення власного наукового дослідження під керівництвом одного або двох наукових керівників та оформлення його результатів у вигляді дисертації.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії є самостійним розгорнутим дослідженням, що пропонує розв'язання актуального наукового завдання в певній галузі знань або на межі кількох галузей, результати якого становлять оригінальний внесок у суму знань відповідної галузі (галузей) та оприлюднені у відповідних публікаціях.

Наукова складова освітньо-наукової програми оформляється у вигляді індивідуального плану наукової роботи аспіранта і є невід'ємною частиною навчального плану аспірантури.

Атестація здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії здійснюється постійно діючою або спеціалізованою вченою радою, створеною для проведення разового захисту, на підставі публічного захисту наукових досягнень у формі дисертації.

Стан готовності дисертації аспіранта до захисту визначається науковим керівником (або консенсусним рішенням двох керівників).

Обов'язковою умовою допуску до захисту є успішне виконання аспірантом його індивідуального навчального плану.

Здобувачі вищої освіти ступеня доктора філософії захищають дисертації, як правило, у постійно діючій спеціалізованій ученій раді з відповідної спеціальності, яка функціонує у вищому навчальному закладі (науковій установі), де здійснювалася підготовка аспіранта. Учена рада вищого навчального закладу (наукової установи) має право подати до Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти документи для акредитації спеціалізованої вченої ради, створеної для проведення разового захисту, або звернутися з клопотанням до іншого вищого навчального закладу (наукової установи), де функціонує постійно діюча спеціалізована вчена рада з відповідної спеціальності.

Підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії за державним замовленням здійснюється виключно в аспірантурі заочною (денною, вечірньою) формою навчання.

Державне замовлення на підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії в аспірантурі зі спеціальностей розподіляється на конкурсній основі між вищими навчальними закладами та науковими установами. До участі в конкурсі на розміщення державного замовлення допускають лише вищі навчальні заклади та наукові установи, які на час проведення конкурсу мають ліцензію на провадження освітньої діяльності на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти з відповідної спеціальності.

Кількість аспірантів, підготовка яких здійснюється поза державним замовленням, і вартість такої підготовки визначаються вченою радою вищого навчального закладу (наукової установи) з урахуванням ліцензійного обсягу та можливостей забезпечення кваліфікованого наукового керівництва і задоволення освітніх потреб аспірантів з відповідної спеціальності.

*Здобуття вищої освіти ступеня доктора філософії
поза аспірантурою*

Особи, які професійно провадять наукову, науково-технічну або науково-педагогічну діяльність за основним місцем роботи, мають право здобувати вищу освіту ступеня доктора філософії поза аспірантурою у відповідному вищому навчальному закладі (науковій установі) без переривання трудової діяльності або під час перебування у творчій відпустці.

Такі особи прикріплюються на строк до п'яти років до вищого навчального закладу (наукової установи), що має ліцензію на провадження освітньої діяльності на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти з відповідної спеціальності.

Здобуття вищої освіти ступеня доктора філософії поза аспірантурою передбачає повне та успішне виконання відповідної освітньо-наукової програми і навчального плану аспірантури зазначеного вищого навчального закладу (наукової установи) згідно із затвердженими в установленому порядку індивідуальним навчальним планом та індивідуальним планом наукової роботи прикріпленої особи та публічний захист дисертації в спеціалізованій ученій раді.

Правила та процедура прикріплення до вищого навчального закладу (наукової установи) визначає вчена рада вищого навчального закладу (наукової установи).

Навчання на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти осіб, які прикріплені до вищого навчального закладу (наукової установи) для реалізації свого права на здобуття вищої освіти ступеня доктора філософії поза аспірантурою, а також їх наукове керівництво здійснюються за кошти відповідного вищого навчального закладу (наукової установи).

Особи, прикріплені до вищого навчального закладу (наукової установи) для здобуття вищої освіти ступеня доктора філософії поза аспірантурою, мають всі права й обов'язки, визначені «Порядком підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах)», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 261 від 23 березня 2016 року.

У разі звільнення з роботи особа втрачає право здобувати вищу освіту ступеня доктора філософії поза аспірантурою у відповідному вищому навчальному закладі (науковій установі) та має право:

– продовжити свою підготовку для здобуття ступеня доктора філософії поза аспірантурою у вищому навчальному закладі (науковій установі), до якого особа зарахована на посаду науково-педагогічного чи наукового працівника (за умови прийняття відповідного рішення таким вищим навчальним закладом (науковою установою));

– вступити до аспірантури вищого навчального закладу (наукової установи) для здобуття відповідного ступеня заочно (денною,

вечірньою) або заочною (дистанційною) формою навчання і зарахування їй відповідних кредитів ЄКТС, здобутих поза аспірантурою.

Підготовка здобувачів ступеня доктора наук у докторантурі

З метою завершення роботи над науковими дослідженнями та оформлення їх результатів та/або для підготовки публікацій до захисту для здобуття ступеня доктора наук особа має право вступити до докторантури вищого навчального закладу (наукової установи).

Протягом строку перебування в докторантурі докторант зобов'язаний захистити результати своїх наукових досягнень у вигляді дисертації або опублікованої монографії, або наукової доповіді за сукупністю статей, опублікованих у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН, у спеціалізованій ученій раді.

Здобувач ступеня доктора наук у дисертації (монографії, сукупності наукових робіт) повинен подати узагальнення самостійних досліджень стосовно актуальної наукової проблеми (групи проблем) у межах однієї або кількох галузей знань, результати яких забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення, є достовірними та пройшли широку апробацію.

Перебування в докторантурі не є обов'язковою умовою для подання наукових досягнень до спеціалізованої ученої ради та подальшого їх публічного захисту для здобуття ступеня доктора наук.

Докторантура відкривається за рішенням вченої ради вищого навчального закладу (наукової установи), що затверджується наказом керівника вищого навчального закладу (наукової установи), за умов наявності трьох штатних працівників – докторів наук із відповідної або суміжної спеціальності. Наявність підстав для відкриття докторантури перевіряє державний замовник під час проведення конкурсу на розміщення державного замовлення.

Прийом до докторантури або надання творчої відпустки здійснюється з урахуванням наукових, науково-технічних досягнень з обраної спеціальності відповідно до встановлених вимог.

До докторантури приймають осіб, які мають ступінь доктора філософії, наукові здобутки та опубліковані праці з обраної спеціальності (зокрема публікації в міжнародних реферативних журналах, індексованих у наукометричних базах, згідно з вимогами до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають наукові ступені) і

наукові результати, що потребують завершення або оформлення у вигляді дисертації, монографії чи наукової доповіді за сукупністю статей.

Для вступу до докторантури вступник не раніше ніж за два місяці до вступу подає кафедрі, відділу, лабораторії чи іншому структурному підрозділу вищого навчального закладу (наукової установи) розгорнуту пропозицію, у якій міститься план дослідної роботи та/або інформація про обсяг наукової роботи, необхідної для підготовки результатів проведених досліджень до захисту. Протягом місяця з дня надходження документів від усіх вступників відповідний структурний підрозділ заслуховує їх наукові доповіді і шляхом голосування визначає можливість зарахування кожного вступника до докторантури та подає висновки на розгляд ученої ради вищого навчального закладу (наукової установи).

Строк подання та перелік документів, необхідних для вступу до докторантури, визначають у правилах прийому до вищого навчального закладу (наукової установи). Перелік повинен включати:

- письмову характеристику наукової діяльності вступника, складену доктором наук, який є штатним науково-педагогічним або науковим працівником відповідного вищого навчального закладу (наукової установи), із згодою бути науковим консультантом у разі його вступу до докторантури;

- копію диплома доктора філософії або кандидата наук.

Прийом до докторантури вищого духовного навчального закладу здійснюється з урахуванням положень його статуту (положення про нього), зареєстрованого в установленому законодавством порядку.

Учена рада вищого навчального закладу (наукової установи) в місячний строк розглядає висновки кафедри, відділу, лабораторії щодо кожного вступника і приймає рішення про його зарахування до докторантури. Відповідно до наданої характеристики наукової діяльності вступника призначає докторанту наукового консультанта з числа штатних науково-педагогічних або наукових працівників відповідного вищого навчального закладу (наукової установи) зі ступенем доктора наук із відповідної спеціальності. Рішення вченої ради затверджується й оформляється наказом керівника вищого навчального закладу (наукової установи).

На здійснення наукового консультування відводять 50 академічних годин навантаження на рік на одного докторанта.

Науковий консультант може здійснювати підготовку лише одного докторанта.

Державне замовлення на підготовку здобувача вищої освіти ступеня доктора наук у докторантурі зі спеціальностей розподіляють на конкурсній основі між вищими навчальними закладами та науковими установами, у яких діють спеціалізовані вчені ради з відповідних спеціальностей.

Інформація про розподіл державного замовлення оприлюднюється на офіційному веб-сайті МОН та веб-сайтах вищих навчальних закладів (установ), що отримали державне замовлення на підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора наук.

Атестація докторанта здійснюється постійно діючою спеціалізованою вченою радою з відповідної спеціальності, що функціонує у вищому навчальному закладі (науковій установі), до якого зарахований докторант. Якщо у вищому навчальному закладі (науковій установі), до якого зарахований докторант, не функціонує спеціалізована вчена рада з відповідної спеціальності, атестацію докторанта може здійснювати постійно діюча спеціалізована вчена рада з відповідної спеціальності іншого вищого навчального закладу (наукової установи) за клопотанням вищого навчального закладу (наукової установи), що здійснював підготовку здобувача вищої освіти ступеня доктора наук, або за заявою докторанта.

Питання для самоперевірки засвоєних знань

1. Чим регламентується підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів?
2. Вимоги до написання фахового вступного реферату до аспірантури.
3. Методика написання фахового вступного реферату до аспірантури.
4. Структура фахового вступного реферату до аспірантури.
5. Значення фахового вступного реферату до аспірантури.
6. Права та обов'язки аспірантів і докторантів.
7. Порядок та умови вступу до аспірантури.
8. Підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії в аспірантурі.
9. Здобуття вищої освіти ступеня доктора філософії поза аспірантурою.
10. Підготовка здобувачів ступеня доктора наук у докторантурі.

ТЕМА 8. ПІДГОТОВКА І ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Дисертаційні роботи та їх види. Загальна методика виконання дисертаційного дослідження: вибір і затвердження теми дисертації; пошук, накопичення та обробка наукової інформації з теми дисертаційного дослідження; написання огляду літератури до дисертації; виклад змісту і структура дисертації (вступ, основний зміст дисертаційної роботи, висновки, список використаних джерел, додатки). Оформлення дисертаційної роботи. Автореферат дисертації: методика написання та оформлення. Попередня експертиза дисертації: попередній розгляд дисертацій, виконаних у Харківському НАУ ім. В.В. Докучаєва; попередній розгляд дисертацій, виконаних в інших установах і організаціях. Подання дисертації до спеціалізованої вченої ради. Публічний захист дисертації на засіданні спеціалізованої вченої ради. Оформлення атестаційної справи.

8.1. Дисертаційні роботи та їх види

Дисертація (лат. *dissertatio* – дослідження, міркування) – наукова кваліфікаційна праця, що пройшла попередню експертизу і подана до захисту на здобуття наукового ступеня в спеціалізованій вченій раді.

Дисертація на здобуття наукового ступеня, згідно з п. 9 «Порядку присудження наукових ступенів» (далі – Порядок), є кваліфікаційною науковою працею, виконаною особисто здобувачем у вигляді спеціально підготовленого рукопису або опублікованої монографії.

Підготовлена до захисту дисертація повинна містити висунуті здобувачем науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення, а також характеризуватися єдністю змісту і свідчити про особистий внесок здобувача в науку.

Дисертація, що має прикладне значення, додатково до основного тексту повинна містити відомості та документи, які підтверджують практичне використання отриманих здобувачем результатів упровадження у виробництво, достатню дослідно-виробничу перевірку, отримання нових кількісних і якісних показників, суттєві переваги запропонованих технологій, зразки продукції, матеріалів тощо, а дисертація, що має теоретичне значення, рекомендації щодо використання наукових висновків.

Дисертація як вид наукової роботи – це:

- кваліфікаційна наукова праця;
- праця, що містить нове вирішення актуальної наукової проблеми;

- наукові результати дослідження, що є суттєвими для розвитку певної галузі науки;

- праця, що дає підстави присудити її автору науковий ступінь.

Дисертацію готують одноосібно. Це завершена робота, яка має внутрішню єдність змісту, містить сукупність нових наукових результатів і положень, висунутих автором для прилюдного захисту. Нові рішення, запропоновані здобувачем, повинні бути аргументовані й критично оцінені порівняно з відомими положеннями.

Дисертацію виконують згідно з чинним законодавством України про мови. Оформлення дисертацій має відповідати вимогам до робіт, направлених до друку.

Розрізняють такі види дисертацій:

- 1) дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук;

- 2) дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук повинна містити наукові положення та науково обґрунтовані результати в певній галузі науки, що розв'язують важливу наукову або науково-прикладну проблему і щодо яких здобувач є суб'єктом авторського права (п. 10 Порядку). Дисертацію характеризують такі основні класифікаційні ознаки:

- розв'язання значної наукової або науково - прикладної проблеми яка має важливе народногосподарське та соціально - культурне значення;

- розробка теоретичних положень, сукупність яких можна кваліфікувати як нове вагоме досягнення в розвитку перспективного напрямку у відповідній галузі науки;

- усі наукові результати дисертації є новими, не захищеними раніше;

- дуже висока цінність результатів дисертації;

- тема входить до державної чи галузевої програми досліджень;

- можливість використання результатів дисертаційного дослідження на міжнародному, міжгалузевому чи галузевому рівнях;

- перспектива того, що результати і висновки докторської дисертації зможуть стати в майбутньому темами окремих кандидатських дисертацій.

Докторська дисертація може бути подана до спеціалізованої вченої ради для проведення захисту не раніше ніж через п'ять років після здобуття особою наукового ступеня кандидата наук (доктора філософії). Це дає змогу здобувачеві опублікувати статті в наукових

фахових виданнях України, підготувати й видати на їх основі наукову монографію, оприлюднити результати свого дослідження.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук може бути підготовлена як у формі рукопису, так і у формі індивідуальної наукової монографії.

Найпоширенішим є рукопис докторської дисертації. У цьому разі дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук є кваліфікаційною працею, обсяг основного тексту якої 11–13 авторських аркушів (для суспільних і гуманітарних наук – 15–17 авторських аркушів), оформлених відповідно до державного стандарту.

Докторську дисертацію може бути подано до захисту за однією або двома спеціальностями певної галузі науки, але за кожною спеціальністю вона має відповідати вимогам Порядку.

Захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук за опублікованою монографією передбачено за таких умов:

- 1) монографію опубліковано без співавторів;
- 2) монографія містить результати наукових досліджень автора, опубліковані раніше у фахових наукових виданнях України та інших країн (не менше 20 публікацій у галузі гуманітарних і суспільних наук, не менше 15 публікацій у галузі технічних і природничих наук);
- 3) обсяг основного змісту монографії становить не менше 15 обліково-видавничих аркушів (у галузі гуманітарних і суспільних наук) і не менше 10 обліково-видавничих аркушів у галузі природничих і технічних наук;
- 4) наявність рецензій не менш ніж двох докторів наук - фахівців зі спеціальності дисертації, про що має бути зазначено у вихідних даних монографії;
- 5) наявність рекомендації вченої ради наукової установи, організації або вищого навчального закладу про опублікування монографії, про що має бути зазначено в її вихідних даних;
- 6) тираж не менше 300 примірників;
- 7) наявність міжнародного реєстраційного номера ISBN;
- 8) повне дотримання вимог щодо редакційного оформлення монографії згідно з державними стандартами України;
- 9) наявність монографії у фондах бібліотек України, перелік яких затверджено МОН України, на час подання дисертації до захисту.

Докторську дисертацію виконує здобувач, який є кандидатом наук (доктором філософії), має значний науковий доробок і здатний

до плідної дослідної діяльності в майбутньому. Основним показником рівня здобувача є кількість і якість його попередніх публікацій як аналізу й синтезу етапів дослідження.

Слід запобігати як передчасному захисту, так і його затримці, ураховувати те, що в докторській дисертації не дозволено захищати положення й наукові результати, захищені здобувачем у кандидатській дисертації. Їх можна використовувати лише в оглядовій частині докторської дисертації. Якщо здобувач не дотримується п'ятирічного терміну, Департамент атестації кадрів вищої кваліфікації та ліцензування МОН України (далі – Департамент) обов'язково надсилає докторську дисертацію й атестаційну справу здобувача на додатковий висновок (колективну рецензію).

Відповідно до Порядку дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук є кваліфікаційною науковою працею, яка має містити опис проведених автором досліджень, що відповідають одній з таких вимог:

1) отримання нових, науково обґрунтованих результатів у певній галузі науки, які в сукупності розв'язують важливу наукову проблему;

2) здійснення нових науково обґрунтованих розробок у певній галузі науки, які забезпечують вирішення значної прикладної проблеми.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (кандидата наук) – це кваліфікаційна наукова праця, підготовлена автором особисто для прилюдного захисту і здобуття наукового ступеня кандидата наук. Кандидатська дисертація повинна містити результати проведених автором досліджень та отримані ним нові науково обґрунтовані результати, які в сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для певної галузі науки (п. 11 Порядку).

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук є кваліфікаційною працею, обсяг основного тексту якої 4,5–7 авторських аркушів (для суспільних і гуманітарних наук – 6,5–9 авторських аркушів), оформлених відповідно до державного стандарту.

Серед основних вимог, що Департамент висуває до кандидатських дисертацій, слід назвати такі:

1) актуальність тематики і доцільність роботи для розвитку відповідної галузі науки чи виробництва, особливо на користь України;

зв'язок вибраного напрямку досліджень із планами організації, де виконано роботу, а також із галузевими та/або державними планами та програмами;

2) відповідність теми дисертації спеціальності, з якої її захищають, паспорту спеціалізованої вченої ради;

3) наявність вирішення нової наукової проблеми чи завдання, не досліджуваних раніше або досліджуваних в інші часи, за інших умов. У цьому разі шляхом критичного аналізу і порівняння з відомими розв'язаннями проблеми (наукового завдання) обґрунтовують різницю у виборі напрямів дослідження;

4) чіткість формулювання мети й завдань дослідження. Висновки та рекомендації дисертації мають бути об'єднані провідною ідеєю і пов'язані з метою доказами. Стрижень дисертації – наукова концепція як синтез провідної ідеї з її обґрунтуванням і науковим результатом;

5) відповідність наукового результату основним критеріям оцінки дисертацій: наукова новизна і практична значущість отриманих результатів, вірогідність (достовірність) дослідження;

6) обґрунтованість самостійності дослідження, особистого внеску здобувача в здобуття нових науково обґрунтованих результатів;

7) наявність відомостей про апробацію результатів дисертації, кількість і обсяг публікацій, що відображають її основний зміст.

Основні наукові результати дисертації обов'язково повинні бути опубліковані автором у формі наукових монографій, посібників (для дисертацій із педагогічних наук) чи статей у наукових фахових виданнях України або інших країн, перелік яких затверджує МОН. Такі публікації може бути здійснено як самостійно, так і в співавторстві, їх повний список наводять в авторефераті дисертації. До опублікованих праць, які додатково відображають наукові результати дисертації, належать дипломи на відкриття; патенти й авторські свідоцтва на винаходи, державні стандарти, промислові зразки, алгоритми та програми, що пройшли експертизу на новизну; рукописи праць, депонованих в установах державної системи науково-технічної інформації та анотованих у наукових журналах; брошури, препринти; технологічні частини проектів на будівництво, розширення, реконструкцію і технічне переоснащення підприємств; інформаційні карти на нові матеріали, внесені до державного банку даних; друковані тези, доповіді та інші матеріали наукових конференцій, конгресів, симпозіумів, семінарів, шкіл тощо. Повноту

викладу матеріалів дисертації в опублікованих працях здобувача визначає спеціалізована вчена рада.

Мінімальну кількість і обсяг публікацій, які розкривають основний зміст дисертацій, визначає МОН. На сьогодні мінімальна кількість складає: для докторських дисертацій – одноосібна монографія і 20 статей у фахових виданнях, а для кандидатських дисертацій – 5 статей у фахових виданнях, що визнані МОН України.

Апробація матеріалів дисертації на наукових конференціях, конгресах, симпозіумах, семінарах, школах тощо обов'язкова.

Здобувача наукового ступеня доктора філософії допускають до захисту дисертації після складання іспитів і залків із дисциплін, передбачених освітньою програмою підготовки.

Наукові ступені в галузі медичних і ветеринарних наук можуть бути присуджені здобувачам, які мають відповідно повну вищу медичну та ветеринарну освіту. За окремими науковими спеціальностями, перелік яких визначає МОН, наукові ступені в галузі медичних та ветеринарних наук можуть бути присуджені здобувачам, які мають повну вищу біологічну освіту.

Кожна дисертація супроводжується окремим авторефератом, який відображає основні наукові результати дисертаційного дослідження. Вимоги до оформлення автореферату визначає МОН.

Дисертації після захисту в спеціалізованій ученій раді обов'язково надсилають для реєстрації в УкрІНТЕІ, де зберігаються їх електронні копії. Дисертації, що пройшли процедуру захисту, зберігаються в головній бібліотеці України – Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. Один примірник дисертації зберігається в бібліотеках наукових установ (ВНЗ), де відбувся захист.

8.2. Загальна методика виконання дисертаційної роботи

Будь-яке наукове дослідження від творчого задуму до остаточного оформлення наукової праці здійснюється досить індивідуально. Проте можна виявити етапи і деякі загальні методологічні підходи до його проведення, які відбивають хід і послідовність процесу роботи над дисертацією.

Перший етап – вибір теми, обґрунтування її актуальності та визначення рівня розробленості; вибір об'єкта, предмета; визначення мети і завдань дослідження.

Другий – накопичення необхідної наукової інформації; пошук літературних та інших джерел з теми дослідження, їх вивчення й аналіз; вибір напрямів дослідження з огляду на його мету.

Третій – відпрацювання гіпотези і теоретичних передумов дослідження, визначення наукового завдання.

Четвертий – вибір методів дослідження, які становлять інструмент у добуванні фактичного матеріалу і є необхідною умовою досягнення поставленої в дисертації мети.

П'ятий – обробка й аналіз результатів експериментального дослідження, яке проводилося згідно з розробленою програмою й методикою.

Шостий – написання тексту дисертації, оформлення вступу і висновків, опис використаних джерел і створення додатків.

Сьомий – підготовка автореферату дисертації.

Восьмий – обговорення результатів дисертаційного дослідження на засіданні кафедри; попередній розгляд дисертації в спеціалізованій ученій раді, у результаті чого дається попередня оцінка теоретичної та практичної значущості дисертації.

Дев'ятий – підготовка до захисту і захист дисертаційної роботи.

Послідовність написання дисертації може бути різною. Це залежить від теми дослідження та індивідуальних особливостей здобувача. Однак дослідник повинен ще на початку дослідження мати уявлення про всю систему підготовки тексту дисертації, яка включає низку взаємопов'язаних підсистем: формулювання теми, мети і завдань дослідження; накопичення наукової інформації; проведення теоретичного та експериментального дослідження; формулювання висновків і рекомендацій.

8.2.1. Вибір і затвердження теми дисертації

Важливим етапом у написанні дисертації є вибір проблеми дослідження і теми. Існує думка, що правильно вибрана і сформульована тема – це половина виконаного дослідження. Тому починають роботу над дисертацією лише за умови, коли мають чітке уявлення щодо її теми.

Розрізняють три різновиди тем: теми, що виникли внаслідок розвитку проблем, над якими працює певний науковий колектив; ініціативні; «на замовлення». Доцільніше обирати теми першої групи.

У виборі теми основними критеріями мають бути актуальність, новизна, перспективність, наявність теоретичної бази; можливість виконання теми в організації; перспектива отримання під час упровадження результатів соціального, технологічного або екологічного ефектів.

Вибираючи тему дисертаційного дослідження, слід виходити з того, що вона є складовою частиною більш широкої проблеми. Тема дисертації повинна бути тісно пов'язана з напрямками основних науково-дослідних робіт, що виконуються на факультетах, у навчальному закладі, установі. Здобувач може сам запропонувати тему дисертації, виходячи з її актуальності, відповідності фаху, зважаючи на власні наукові інтереси та сучасний стан розробки наукових досліджень з обраної проблеми.

Вибираючи тему дисертації, бажано зважати на загальний стаж роботи здобувача в обраній сфері знання, попередні напрацювання в науковому дослідженні, наявність складених кандидатських іспитів, існування власних наукових ідей, досвід виступів на наукових конференціях, нарадах фахівців із науковими доповідями чи повідомленнями, знання іноземних мов, комп'ютера тощо.

Вибір теми дисертації потребує індивідуального підходу, проте існують загальні правила, яких потрібно дотримуватися.

По-перше, бажано вибирати тему, до якої здобувач найкраще підготовлений, з якої вже щось ним написано, зібрано літературний чи фактичний матеріал тощо.

По-друге, під час вибору теми дисертації доцільно ставити завдання порівняно вузького плану, для того щоб тему можна було глибоко опрацювати.

По-третє, не слід вибирати тему, якщо відомо, що над нею вже працюють. У галузі достатньо тем, що потребують спеціального дослідження. Якщо таке сталося, то необхідно уточнити саме свій аспект її розгляду і дослідження. Крім того, дисертація має містити нове вирішення теми, а принципи розв'язання проблеми, зміст теоретичної та експериментальної частин також повинні бути відмінними від попередньої роботи.

Після вибору теми здобувачеві потрібно звернутися до наукового керівника за порадою. Думка наукового керівника має особливе значення для вибору теми. Його рекомендації дозволять обмежити поле діяльності здобувача, з'ясувати обраний напрям дослідження. Дуже важливо, щоб перед цим здобувач спробував

розробити план своєї теми, добре обміркував і чітко уявив хід її наукового розгляду, зважаючи на конкретні умови, у яких йому доведеться працювати. Це дасть змогу науковому керівникові зважити на здібності аспіранта (здобувача), його підготовленість до виконання роботи, а отже, зробити правильні висновки щодо того, яку надати допомогу.

Якщо молодий учений-початківець не може сам остаточно вибрати тему, він має право з дозволу наукового керівника звернутися за порадою до провідних учених, у будь-яку наукову установу регіону, країни або до викладачів свого університету, кафедри. Бажано не допускати нав'язування теми дисертації, яка суперечить прагненням здобувача. Однак компроміс теж можливий.

Вибрати тему дисертації допоможуть такі прийоми:

1) вивчення тематики наукових планів і програм організації (університету, факультету, кафедри), де виконують роботу; ознайомлення з напрямками наукових досліджень, планами, програмами, що мають галузеве (або загальнодержавне) значення;

2) перегляд каталогів (бюлетенів) захищених дисертацій та ознайомлення з уже виконаними на кафедрі чи в інших споріднених установах дисертаційними роботами;

3) виявлення того, що і ким написано з конкретної теми: монографії, статті, тези доповідей тощо;

4) ознайомлення з новітніми результатами досліджень у споріднених, суміжних галузях науки з огляду на те, що в суміжних науках можна віднайти нові, іноді несподівані рішення. Це дозволить виявити більш широке загальнотеоретичне коло проблем, на яких базується вирішення конкретної проблеми дослідження;

5) оцінка стану розробки методів дослідження відносно конкретної сфери суспільних наук. При цьому слід зважати на те, що наука розвивається завдяки вмілому запозиченню «чужих методів», продуманому упровадженню наявних методик для вирішення конкретної проблеми, уведенню до наукового обігу нових фактичних матеріалів;

6) перегляд відомих наукових рішень за допомогою нових методів або з нових теоретичних позицій, під новим кутом зору, на більш високому теоретичному рівні, із залученням нових, суттєвих фактів, виявлених дослідником. Через критичний аналіз поглядів попередників слід обґрунтовувати свій власний з урахуванням проблем сьогодення, особливо на користь Україні.

Суттєву допомогу у виборі теми надає ознайомлення з аналітичними оглядами і статтями в спеціальних періодичних виданнях, а також бесіди й консультації з фахівцями-практиками, під час яких можна визначити важливі, проте ще мало вивчені в теоретичному плані питання.

Вибравши тему, здобувач має усвідомити, у чому полягають суть запропонованої ідеї, актуальність теми, об'єкт і предмет дослідження, мета і завдання дисертації та основні напрями дослідження теми.

Вибір теми завершується формуванням назви дисертаційного дослідження. Для досягнення цілі пропонуємо використовувати «Алгоритм Valerі» й «Алгоритм Katrі», суть яких полягає в тому, що правильно сформульована (відповідно до рекомендованих вимог) тема дисертаційної роботи – окремими словами (у правильному їх граматичному й логічному поєднанні) відображає (повинна відображати) сім обов'язкових складових елементів (формула 1) [10]:

$$T = A + B + B + \Gamma + D + E + \text{Ж}, \quad (1)$$

де T – тема роботи;

A – мета роботи – головне завдання, яке необхідно запропонувати та обґрунтувати доцільність його практичного запровадження;

B – предмет дослідження й удосконалення – те, що в об'єкті дослідження підлягає глибшому вивченню та вдосконаленню і є видом чи елементом, або функцією обраного об'єкта дослідження;

B – об'єкт дослідження й удосконалення – визначається відповідно до назви спеціальності студента, магістранта;

\Gamma – суб'єкт дослідження – група підібраних підприємств чи організацій окремої галузі або сфери;

D – масштаби практичних досліджень – обраний для дослідження регіон;

E – мета роботи – очікуваний корисний результат (економічний, соціальний, екологічний тощо) від запровадження авторських пропозицій для власників суб'єкта дослідження та/або працівників, держави, населення тощо;

Ж – актуальність теми – умови, за яких актуальне, доцільне і результативне практичне застосування авторських пропозицій в обраному суб'єкті дослідження.

Формулу 1 пропонуємо називати «Алгоритм Valerі». Але оскільки під час формулювання тем робіт, виходячи з правил граматики й орфографії та логіки побудови речень іноді виникає

потреба зміни послідовності елемента А і елемента Б у формулі 1, також рекомендуємо використовувати формулу 2 (залежно від потреби), яку пропонуємо називати «Алгоритм Katri».

$$T = A + B + B + \Gamma + D + E + \text{Ж} \quad (2)$$

«Алгоритм Valeri» та «Алгоритм Katri» різняться місцем розташування об'єкта і предмета дослідження в темах відповідних робіт. Використання обох алгоритмів дає змогу не лише розширити кількість можливих і різних варіантів тем для вибору, а й підібрати з них найпотрібнішу та правильно її сформулювати відповідно до загальноприйнятих вимог.

Назва роботи повинна бути короткою (від п'яти до дев'яти слів), адекватно відбивати її зміст, відповідати суті вирішуваної наукової проблеми (завдання). Вона має вказувати на мету (предмет) дисертаційного дослідження та його завершеність. Іноді для більшої конкретизації до назви додають через двокрапку або в дужках невеликий (чотири–п'ять слів) підзаголовок, що відбиває певний аспект вивчення проблеми.

У назві не слід використовувати ускладнену термінологію псевдонаукового характеру. Треба уникати назв, що починаються зі слів «Дослідження питання...», «Дослідження деяких шляхів...», «Шляхи...», «Проблеми...», «Деякі питання...», «Матеріали до вивчення...», «До питання...», у яких не відбито достатньою мірою суть проблеми.

Назву дисертації згодом можна корегувати, особливо після завершення наукового дослідження. Вона підлягає самоперевірці з боку здобувача, а також аналізу опонентів, організації, де виконано роботу, експертної комісії спеціалізованої вченої ради.

Аналіз назви дисертації здійснюється за двома аспектами:

- на відповідність меті, завданням, науковим результатам і висновкам дисертації;
- на відповідність паспорту спеціальності.

Згідно з першою вимогою назва дисертації має обов'язково містити в концентрованому вигляді об'єкт і предмет дослідження, основний науковий результат або узагальнене визначення вирішуваної наукової проблеми, інколи зазначати галузь використання.

З кожної спеціальності існує так званий паспорт спеціальності, який розробляється спеціалізованою вченою радою і затверджується МОН України. У паспорті спеціальності вказуються її шифр і назва, а також галузі наук, за якими присуджуються наукові ступені (економічні, сільськогосподарські, філософські, історичні,

педагогічні). Завдання полягає в тому, щоб назва дисертації відповідала за змістом спеціальності й галузі науки. Остаточно назву дисертації формують у кінці роботи над нею.

Проведена здобувачем велика аналітична робота дозволяє розпочати складання пояснювальної записки до вибору теми дисертаційного дослідження. Пояснювальна записка – це розгорнутий план-проспект дисертації, який у стислому узагальненому вигляді відтворює основний зміст її складових: актуальність теми, мету і завдання дослідження, структуру дисертації.

Обсяг пояснювальної записки не повинен перевищувати одну сторінку машинописного тексту. Після узгодження пояснювальної записки з науковим керівником її подають на кафедру, до вченої ради установи.

Тему дисертації затверджують на засіданні кафедри та вченої ради відповідного факультету університету для кожного здобувача персонально. Назву дисертації в процесі її написання можна корегувати, щоб вона повною мірою відповідала змісту наукового дослідження.

Організацію та контроль за процесом підготовки до захисту дисертацій покладено на завідувачів кафедр. Безпосереднє керівництво виконанням дисертаційного дослідження здійснює науковий керівник із професорсько-викладацького складу тієї кафедри, на якій аспірант або пошукач проводить дослідження.

Важливим під час написання дисертації є планування роботи над нею. Починаючи роботу, здобувач має розподілити свій час, спланувати його і після вибору теми почати її розробку.

Розрізняють два види планів: індивідуальний план роботи здобувача над дисертацією, який регламентує послідовність і термін роботи над окремими етапами роботи; робочий план і план-проспект дисертації, у якому фіксують послідовність і зміст розділів і підрозділів дисертації.

Спільна робота дисертанта і його наукового керівника починається зі складання індивідуального плану навчання в аспірантурі.

Такий план є основним керівним документом, який визначає науковий напрям, спеціальність, спеціалізацію, зміст, обсяг, термін навчання здобувача в аспірантурі та форми його атестації. У ньому формують тему дисертації, виконання якої здійснюється за окремим, так званим робочим планом.

Завершується робота над складанням індивідуального плану здобувача заповненням спеціального бланка.

Науковий керівник допомагає аспіранту (здобувачу) скласти робочий план його роботи над дисертацією. В обов'язки керівника входить також робота над складанням календарного графіка роботи здобувача. Крім того, науковий керівник рекомендує необхідну літературу, довідкові, статистичні й архівні джерела з теми дослідження; систематично консультує здобувача з питань змісту й організації написання дисертаційного дослідження; дає згоду на подання дисертації до захисту.

Отже, керівник надає наукову і методичну допомогу, систематично контролює хід виконання роботи здобувачем, вносить відповідні корективи, дає рекомендації стосовно доцільності прийняття того чи іншого рішення, а також робить висновок про готовність роботи в цілому.

Реалізація робочого плану починається з розробки теми, тобто задуму наукового дослідження. Можливо, в основу такого задуму буде покладено лише припущення, викладене на основі інтуїції (на передбаченні чогось, що потребує попереднього вивчення). Навіть така постановка питання дозволить систематизувати і впорядкувати всю подальшу роботу.

Попередній робочий план тільки в загальних рисах дає характеристику об'єкта й предмета дослідження, проте із часом такий план може і повинен уточнюватись, хоч основна мета має залишатися незмінною.

Робочий план складається в довільній формі. Як правило, це план-рубрикатор, який містить перелік розміщених у певному порядку розділів, підрозділів, рубрик, пов'язаних внутрішньою логікою дослідної теми. Такий план, підготовлений на перших стадіях роботи, дає змогу в розгорнутому вигляді подати досліджувану проблему в різних варіантах. Кожну рубрику плану бажано писати на окремій картці. Це допоможе, механічно перегруповуючи картки, віднайти найбільш логічну і прийнятну для дослідження схему їх розміщення. Це можна робити також і в електронному вигляді.

На подальшому етапі роботи складають план-проспект, тобто план, що є реферативним викладом розташованих у логічному порядку питань, за якими в подальшому буде систематизовано весь зібраний фактичний матеріал. Необхідність такого плану – проспекту

визначається тим, що систематичним включенням до нього все нових і нових даних його можна довести до остаточної структурно – фактологічної схеми дисертаційної роботи.

Таким чином, на наступному етапі планування дисертаційного дослідження складають уточнений робочий план з усіма подробицями й конкретизованими завданнями.

Здобувачеві необхідно з'ясувати черговість і логічну послідовність намічених видів роботи. Черговість завдань визначають залежно від наявних можливостей і умов. Логічна послідовність тісно пов'язана із завданнями дослідження. Поки не вивчено матеріали першого розділу, недоцільно переходити до другого. Важливо починати роботу з найголовнішого, вирішального, на чому слід зосередити увагу. Це дозволить віднайти як оптимальні рішення, так і оптимальну послідовність у вирішенні першочергових і другорядних завдань.

Такий методологічний підхід сприяє визначенню стратегії й тактики наукового дослідження. Дослідник окреслює загальне центральне завдання, виявляє всі доступні засоби для виконання задуму та реалізації ідей, обирає необхідні методи і прийоми дій, встановлює найзручніший час для виконання кожної операції.

У творчому дослідженні план завжди має динамічний, рухомий характер і не повинен гальмувати розвиток ідей і здійснення задумів дослідника.

З урахуванням специфіки творчого процесу план здобувача має містити все, що можна заздалегідь передбачити. У науці можливі й випадкові відкриття, однак не слід будувати наукове дослідження, орієнтуючись лише на випадковість. Тверді знання та всебічне врахування можливих обставин під час вирішення складного наукового завдання відкривають дорогу науковому передбаченню, творчій діловій ініціативі й фантазії. Наукове дослідження може здійснюватись і без плану, проте тільки планове дослідження дозволяє надійно виявити, крок за кроком глибоко вивчити нові закономірності об'єктивної дійсності.

8.2.2. Пошук, накопичення та обробка наукової інформації з теми дисертації

Відповідальним етапом дисертаційної роботи є отримання й аналіз первинної та вторинної інформації з теми дослідження.

Первинна інформація – це вихідна інформація, яка є результатом безпосередніх експериментальних досліджень, вивчення практичного досвіду.

Вторинна інформація – це результат аналітико-синтетичної переробки первинної інформації.

Особливого значення первинна і вторинна інформація набувають під час написання дисертації, оскільки вона становить теоретичну та експериментальну основу в досягненні мети дослідження та вирішення його завдань. Вона є доказом обґрунтованості наукових положень дисертації, їх достовірності й новизни.

Достовірність – це достатня правильність, те, що не викликає сумнівів, доказ того, що отриманий результат (закон, закономірність, сукупність фактів тощо) є істинним, правдивим. Достовірність – це повторюваність результату за одних і тих самих умов для багатьох об'єктів.

Достовірність результатів і висновків дисертації обґрунтовуються експериментом, логічним доказом, аналізом літературних і архівних джерел, перевіркою на практиці. Розрізняють три групи методів доказу достовірності: аналітичні, експериментальні, підтвердження практикою.

Аналітичні методи належать до найважливіших методів наукового пізнання. Їх суть – доказ результату (закону, закономірності, формули, поняття) через логічні математичні перетворювання, аналіз статистичних даних, опублікованих і неопублікованих документів. Суть експериментальних методів перевірки достовірності полягає в проведенні наукових дослідів і порівнянні теоретичних та експериментальних результатів. При зіставленні наукового результату з практикою необхідною є відповідність виведених у теорії положень явищам, що спостерігаються в практичних ситуаціях.

Опис процесу дослідження – основна частина дисертаційної роботи, у якій подають огляд основних джерел із теми дослідження, висвітлюють методiku й техніку дослідження з використанням логічних законів і правил. Важливим є вибір методів дослідження, які є інструментом у добуванні фактичного матеріалу або первинної наукової інформації та необхідною умовою досягнення поставленої в дисертації мети.

Підсистема інформації про об'єкт (предмет) дослідження – це систематична діяльність із здобуття інформації, необхідної для

досягнення його мети й вирішення завдань. Вона включає відбір джерел з теми дослідження, їх аналіз, вибір методів, збирання даних, їх обробка й аналіз для отримання інформації (первинної та вторинної) з метою розв'язання конкретної проблеми.

На цьому етапі відбувається визначення проблеми – формування об'єкта (предмета) дослідження. Необхідно провести попередню розробку, тобто чітко визначити тему, використовуючи неформальний аналіз, потім – підсумкове дослідження, тобто структуроване збирання даних і аналіз для вирішення конкретного завдання.

Важливим є пошук вторинної документальної інформації з теми дисертації. Знання опублікованих (вторинних) джерел інформації – неодмінна умова забезпечення якості наукового дослідження. Воно дає змогу глибше осмислити науковий матеріал, що міститься в опублікованих працях інших учених, оскільки основні питання проблеми, як правило, викладено в більш ранніх дослідженнях.

Пошук, обробка та аналіз опублікованих джерел дозволяє виявити рівень вивченості конкретної теми, зробити огляд літератури з теми, створити список використаних джерел (приблизно 200–250 назв). Для складання списку джерел з обраної теми доцільно використовувати наявні в бібліотеках систематичні каталоги, у яких назви творів розташовано за галузями знань; абеткові та предметні каталоги; різноманітні бібліографічні й довідкові видання (посібники і покажчики з окремих тем і розділів), списки літератури, виноски і посилання в монографіях, підручниках, енциклопедіях, енциклопедичних словниках тощо. Слід знайти основні періодичні видання з обраної проблематики. Крім того, інформацію про статті, опубліковані протягом календарного року, можна знайти в останньому за рік номері періодичного видання.

Далі потрібно створити картотеку (або список) літературних джерел з теми. Добре складена картотека (список) навіть побіжного перегляду назв джерел допомагає охопити тему в цілому. На її основі можливо вже на самому початку дослідження уточнити структуру дисертації.

Вивчення теми доцільно розпочинати з ознайомлення з інформаційними виданнями, які містять оперативні систематизовані відомості про документи (опубліковані, неопубліковані), найсуттєвіші аспекти їх змісту. В інформаційних виданнях, на відміну від звичайних бібліографічних покажчиків, можна знайти не

лише відомості про твори друку, але й ідеї та факти, які в них наведено. Крім оперативності, їх відрізняє новизна інформації, повнота охоплення джерел і наявність довідкового апарату, що дозволяє оперативно знайти й систематизувати літературу.

8.2.3. Огляд літератури за темою дисертації

Наукові дослідження базуються на досягненнях науки. Не випадково кожна стаття, брошура, книга включає посилання на попередні дослідження. У дисертації також має бути наведено огляд літератури з теми.

У дисертаційному дослідженні аналіз наукової літератури виконує такі функції:

- 1) виявляє досягнення науки та недоліки, помилки;
- 2) сприяє визначенню основних поглядів фахівців на проблему з огляду на те, що вже зроблено в науці;
- 3) дозволяє визначити актуальність, рівень розробленості проблеми, яку вивчає дослідник;
- 4) надає матеріал для вибору аспектів і напрямів дослідження, його мети й завдань, а також теоретичних побудов;
- 5) забезпечує достовірність висновків і результатів пошуку здобувача, зв'язок його концепції із загальним розвитком теорії.

Під час попереднього вивчення літератури здобувач ознайомлюється зі станом науки в цілому і розробки конкретного напрямку зокрема, виписує ідеї, які можуть стати базовими, узагальнювальними щодо досліджуваної проблеми (що спільного, чим відрізняються підходи вчених), дає точне визначення понять.

Вивчення літератури з обраної теми слід починати з робіт загального характеру, щоб мати уявлення про основні питання, близькі до теми дослідження, а потім вести пошук іншої літератури.

Методика читання наукової літератури суттєво відрізняється від читання художньої літератури. Розрізняють два види читання: «швидко» й «повільне». Перше дає змогу досліднику відповісти на запитання, чи варто книгу або статтю уважно читати, друге – передбачає поглиблене вивчення джерел – від простого матеріалу до складного, від книг до статей, від вітчизняних джерел до зарубіжних. Кожну статтю чи монографію слід читати з олівцем у руці, робити нотатки. Якщо є власний примірник або ксерокопії журналу, книги, статті, то можна робити позначки на полях. Це суттєво полегшить подальший аналіз літератури.

Загальноновизнаним є поетапне вивчення наукових публікацій:

- загальне ознайомлення з працями в цілому за їх змістом (переліком розділів і підрозділів);
- побіжний перегляд усього змісту;
- читання за послідовністю розміщення матеріалу;
- вибіркове читання певної частини твору;
- виписування тієї частини матеріалу, що викликала інтерес;
- критична оцінка записаного, його редагування і «чистовий» запис як фрагмент тексту майбутньої дисертації (статті, монографії).

Існує ще один спосіб вивчення. Сторінку зошита ділять навпіл вертикальною лінією. З лівого боку роблять виписки з прочитаного, а з правого – власні зауваження, підкреслюючи слова чи речення, що мають особливо важливе значення. Потрібно подавати не лише бібліографічний опис джерел, але й шифри предметних рубрик, які відповідають певним розділам і підрозділам дисертації.

Цей метод легко реалізувати на персональному комп'ютері, для чого існують спеціальні програми. Матеріал у такому разі можна легко обробляти, редагувати, сортувати.

Вивчення літератури здійснюють не для запозичення матеріалу, а для обдумування знайденої інформації та розробки власної концепції. Працюючи над чужими текстами, необхідно записувати власні думки, ідеї, що виникли під час ознайомлення з працями вітчизняних і зарубіжних авторів.

Вивчаючи літературу з обраної теми, використовують не всю інформацію, що в ній міститься, а лише ту, що безпосередньо стосується теми дисертації. Отже, критерієм оцінки прочитаного є можливість його використання в дисертації.

Вивчаючи літературні джерела, потрібно чітко оформлювати нотатки, щоб у подальшому було легко ними користуватися. Слід подавати повний бібліографічний опис джерел, зазначаючи як загальний обсяг публікації, так і конкретну сторінку, на якій знаходиться цінний матеріал.

Аналізуючи літературу, необхідно відбирати не будь-які, а тільки наукові факти. *Науковий факт* – це елемент, що становить основу наукового знання, відбиває об'єктивні властивості процесів та явищ. На основі наукових фактів визначаються закономірності, будуються теорії й виводяться закони.

Наукові факти характеризуються такими властивостями, як новизна, точність, об'єктивність і достовірність. Новизна наукового

факту свідчить про принципово новий, до цього часу невідомий предмет, явище чи процес. Це не обов'язково наукове відкриття, але завжди нове знання про те, що досі було невідомим. Знання нових фактів розширює уявлення про реальну дійсність, збагачує можливості для її зміни, вдосконалення тощо.

У виборі фактів слід бути науково об'єктивним. Не можна відкидати факти лише тому, що важко їх пояснити або віднайти для них практичне застосування. Особливо важливі ті з них, які підтверджують основну ідею, концепцію дослідника. Необхідно уважно вивчати наукові факти і для того, щоб вчасно внести корективи у свою дослідницьку позицію.

Достовірність наукових фактів значною мірою залежить від достовірності першоджерел. Рівень достовірності наукових публікацій залежить від багатьох чинників, зокрема від цільового призначення та характеру інформації.

Якщо порівняти між собою різні види публікацій із соціальних дисциплін, то за зменшенням рівня достовірності їх можна розмістити в такій послідовності: наукові монографії, наукові збірники статей, наукові збірники матеріалів конференцій, наукові статті, інформаційні статті тощо.

Теоретична стаття в галузі суспільних наук більшою мірою, ніж науково-технічна, насичена роздумами, порівняннями, словесними доказами. Достовірність її змісту залежить від достовірності використаної вихідної інформації. Проте тут важливе значення має позиція автора, його світогляд, залежно від цього стаття разом з об'єктивними науковими даними може містити необґрунтовані тлумачення, помилкові положення, різноманітні неточності. Потрібно зважати на ці особливості статей, щоб установити істинність суджень автора і дати їм відповідну оцінку.

Про достовірність вихідної інформації можуть свідчити дані про те, наводяться результати завершеного чи незавершеного дослідження, а також науковий, професійний авторитет автора публікації, його належність до тієї чи іншої наукової школи. Слід відбирати найавторитетніші джерела, що містять останні дані, точно вказувати, звідки взято матеріал. Однак, маючи матеріали з літературних джерел, необхідно підходити до них критично, і не зважати на рівень авторитетності автора.

Особливою формою фактичного матеріалу є цитати, які органічно «вписуються» в текст дисертації під час аналізу позицій автора.

Їх використовують для того, щоб без перекручувань передати думку автора першоджерела, для ідентифікації та порівняння різних поглядів тощо. Виходячи з їх змісту, автор дисертації здійснює аналіз і синтез, будує систему обґрунтованих доказів. Цитати використовують і для підтвердження окремих суджень, які висловлює дослідник.

Під час цитування джерел слід дотримуватися таких правил:

- цитати мають бути точними;
- не можна перекручувати основний зміст поглядів автора;
- використання цитат повинно бути оптимальним, тобто визначатися потребами розробки теми дисертації;
- необхідно точно наводити джерело цитування;
- цитати мають органічно «вписуватися» в контекст дисертації.

Крім прямого цитування, часто використовують переказ тексту першоджерела. У такому разі текст переказу старанно звіряють з першоджерелом.

Результатом аналізу наукової літератури є огляд літератури з теми дисертаційної роботи. На основі аналізу літератури пишуть огляд літератури з теми, уточнюють тему, об'єкт і предмет дослідження.

Неетично наводити конкретні докази правильності тих чи інших поглядів основоположників наукової думки, класиків конкретної галузі науки, оскільки істинність їхніх наукових ідей уже доведено всією історією науки. У дослідженні може бути використано висловлювання тих чи інших засновників наукової школи як вихідні положення.

Можна зазначити, у зв'язку з чим у наші дні ті чи інші положення, думки класиків науки стали особливо актуальними або набули більш важливого значення. Якщо здобувач не згодний із позиціями попередників, то йому треба не тільки критикувати, але й подавати обґрунтовані докази правильності власних підходів.

Аналіз наукової літератури потребує певної культури дослідника. Перш за все, усі прізвища авторів, які дотримуються спільних поглядів із того чи іншого питання, указують в алфавітному порядку. Важко визначити, котрий з них зробив більший внесок у вивчення того чи іншого питання. Алфавітний порядок дозволяє встановити рівність ставлення дослідника до наукових концепцій учених, хоч дослідник може звернути увагу на те, що це питання вперше порушив такий учений, що найбільший внесок у певний аспект науки зробив саме цей дослідник і т. ін.

Найскладнішою є процедура систематизації наукової літератури під час її огляду й аналізу. Інколи навіть у дисертації, монографії можна прочитати примітивний аналіз літератури: коротко повідомляють, що в такій-то праці такий-то вчений виклав таку-то позицію, а другий – іншу. Хронологічний перелік того, хто і що сказав із того чи іншого приводу, не можна вважати науковим аналізом літератури. Недоцільним є також анутовування праць із теми без викладу власної позиції дослідника.

Короткий критичний аналіз літератури та порівняння позиції автора з відомими розв'язаннями проблеми (наукового завдання) наводять у вступі до дисертації з метою обґрунтування актуальності та доцільності роботи для розвитку відповідної галузі науки чи виробництва, особливо на користь Україні. Огляд літератури з теми подають також у першому розділі основної частини дисертації, визначаючи напрями дослідження. Якщо з проблеми було проведено багато важливих досліджень за тривалий час, науковий аналіз джерел має бути особливо глибоким і повним.

Огляд літератури з теми на завершальному етапі дослідження покликаний не лише пов'язати проведене дослідження із загальним станом науки, але й порівняти отримані результати з даними інших дослідників, свій погляд – з поглядами інших учених, визначити загальні тенденції в науці, підтвердити актуальність теми і достовірність фактології й теорії дослідника. Після завершення дослідження аналіз літератури, як правило, поглиблюється, оскільки з'являється можливість більш обґрунтованого пояснення помилкових поглядів тих чи інших авторів. Огляд джерел дозволяє визначити новий науковий напрям, який потребує дисертаційного дослідження.

Основні критерії правильності написання огляду:

- огляд пишуть не за авторами, а відповідно до завдань дослідження;
- огляд має виявити професійну компетентність здобувача, його особистий внесок у розробку теми порівняно з уже відомими дослідженнями;
- огляд написано правильно, якщо його можна опублікувати як самостійну статтю.

8.2.4. Виклад змісту і структура дисертації

МОН України розробив основні вимоги до дисертацій і авторефератів, яких мають дотримуватися здобувачі наукових ступенів.

Оскільки дисертація є кваліфікаційною працею, її оцінюють не лише за теоретичною, науковою цінністю, актуальністю теми і практичним значенням здобутих результатів, але й за рівнем виконання тих вимог, які МОН України ставить до змісту, структури дисертації та її оформлення.

Основні вимоги зводяться до короткого формулювання назви дисертації, її відповідності обраній спеціальності та суті вирішуваної наукової проблеми (мети). Назва повинна вказувати на мету дисертаційного дослідження та його завершеність.

Коротка назва наукової праці свідчить про те, що дослідження проведено з вичерпною повнотою. У дисертаціях, які висвітлюють вузькі теми, назва має бути більш конкретною, а тому більш розширеною.

У дисертації необхідно стисло, логічно й аргументовано викладати зміст і результати досліджень, уникати загальних слів, бездоказових тверджень, тавтології.

Дисертацію на здобуття наукового ступеня подають у вигляді спеціально підготовленого рукопису у твердій палітурці.

8.2.4.1. Структура дисертації

Як кваліфікаційна робота дисертація має суворо визначену структуру. Вона складається з елементів, що повинні розміщуватись у такій послідовності:

1. Титульний аркуш.
2. Зміст.
3. Перелік умовних позначень (за необхідності).
4. Вступ.
5. Основна частина.
6. Висновки.
7. Список використаних джерел.
8. Додатки (за необхідності).

Титульний аркуш є першою сторінкою дисертації і заповнюється за встановленими правилами.

Верхня частина титульного аркуша дисертації містить найменування наукової організації або вищого навчального закладу, де виконано дисертацію. Далі вказують прізвище, ім'я, по батькові автора (у називному відмінку); індекс УДК. У середньому полі розміщують назву дисертації; шифр і найменування спеціальності; науковий ступінь, на який претендує здобувач; ближче до правого краю титульного аркуша вказують науковий ступінь, учене звання,

прізвище, ім'я, по батькові наукового керівника; місто і рік її написання (без слова «рік»). На титульному аркуші обов'язково зазначають «На правах рукопису» та гриф обмеження розповсюдження (за необхідності).

Зміст подають на початку дисертації після титульного аркуша. Він містить найменування та номери початкових сторінок усіх розділів, підрозділів та пунктів (якщо вони мають заголовки), зокрема вступу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків тощо.

Заголовки змісту повинні точно повторювати заголовки в тексті. Скорочувати або давати їх за іншою редакцією, послідовністю і підпорядкованістю, порівняно із заголовками в тексті, не можна. Заголовки необхідно розмістити один за одним, а заголовок кожного наступного ступеня зміщують на три-п'ять знаків праворуч від заголовка попереднього.

Перелік умовних позначень, символів, скорочень і термінів подають за необхідності, коли в дисертації вжито специфічну термінологію, а також використано маловідомі скорочення, нові символи, позначення і т.ін. Цей перелік складають у вигляді окремого списку, який розміщують перед вступом.

Перелік треба друкувати двома колонками, у яких зліва за абеткою наводять, наприклад, скорочення, справа – їх детальне розшифрування.

Якщо в дисертації спеціальні терміни, скорочення, символи, позначення повторюються менше трьох разів, перелік не складають, а їх розшифрування наводять у тексті при першому згадуванні.

8.2.4.2. Вступ

Вступ до дисертації – відповідальна частина дисертаційного дослідження, оскільки він розкриває суть і стан наукової проблеми (завдання) та її значущість, підстави й вихідні дані для розробки теми, обґрунтування необхідності проведення дослідження.

Тут подають загальну характеристику дисертації за рекомендованою нижче послідовністю: актуальність обраної теми, зв'язок із науковими програмами, планами, темами, мета і завдання дослідження, наукова новизна одержаних результатів, їхнє практичне значення; особистий внесок дисертанта, апробація результатів дисертації, публікації автора з теми дослідження. Вступ не лише орієнтує читача в подальшому розкритті теми, але й містить усі необхідні його квалі-

фікаційні характеристики. Основні складові частини вступу до дисертації розглянемо детальніше.

Актуальність теми – обов’язкова вимога до кандидатської та докторської дисертацій, перший критерій, за яким здійснюється її експертиза офіційними опонентами, організацією, де виконано роботу, а також членами спеціалізованої вченої ради. Тому цілком природно, що вступ до дисертації має починатися з обґрунтування обраної теми. У цій частині вступу через критичний аналіз і порівняння з відомими рішеннями проблеми (наукового завдання) обґрунтовують актуальність і доцільність роботи для розвитку відповідної галузі науки чи виробництва, особливо на користь Україні. Висвітлення актуальності не повинно бути багатослівним. Достатньо кількома реченнями висловити головне – суть проблеми або наукового завдання.

Актуальність теми – це важливість, суттєве значення, відповідність теми дослідження сучасним потребам певної галузі науки та перспективам її розвитку, практичним завданням певної сфери діяльності. Вона характеризує співвідношення між тим, що з проблеми вже відомо і що досліджується здобувачем уперше, і свідчить про те, для якої галузі науки чи виробництва становлять цінність наукові результати дисертації.

Обґрунтування актуальності обраної теми дисертації як кваліфікаційної роботи визначає, чи спромігся автор обрати важливу для теорії та практики тему, як він розуміє й оцінює її щодо сучасної соціальної значущості. Актуальність теми характеризує наукову зрілість і професійну підготовленість здобувача. Вона має висвітлювати:

- соціальну значущість проблеми дослідження, розв’язання якої має важливе економічне та соціально-культурне значення в умовах України;
- суттєвість її значення для подальшого розвитку відповідної галузі науки, теорії чи практики;
- значення для створення нових напрямів певної галузі науки;
- вирішення окремих конкретних питань, які сприяють якісним змінам у науці чи виробництві;
- доцільність роботи, її відмінність порівняно з відомими розв’язаннями проблеми (наукового завдання).

Важливою складовою актуальності є формулювання проблемної ситуації, виклад її суті. У кандидатській дисертації, як правило, розв’язують лише одну наукову проблему. Проблема дослідження

визначає проблемну ситуацію, яка відбиває суперечність між типовим станом об'єкта дослідження і вимогами теорії та практики.

Проблема завжди виникає тоді, коли старе знання вже стає недостатнім, а нове знання ще не набуло розвиненої форми. Таким чином, проблема в науці – це суперечлива ситуація, що потребує свого розв'язання. Така ситуація створюється найчастіше в результаті відкриття нових фактів, які явно виходять за межі попередніх теоретичних уявлень, тобто коли жодна з теорій не спроможна пояснити нові факти.

Вибираючи тему дисертації, необхідно зважати на те, що праці, присвячені широким темам, часто бувають поверховими і недостатньо самостійними. Вузьку тему проробляють глибше й детальніше.

Обґрунтовуючи актуальність теми, зазначають стан її розробки. Для цього складають короткий огляд літератури, який підсумовує, що саме цю тему ще не вивчено (розкрито лише частково, не в тому аспекті) і тому вона потребує подальшої розробки. Якщо такого висновку здобувач не може дійти, він позбавляє себе можливості розробки даної теми.

Наступною частиною вступу є рубрика «Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами», де стисло викладають зв'язок теми дисертації з плановим дослідженням, що виконується на факультеті (кафедрі) університету або в науковій установі, а також із галузевими та/або державними планами та програмами.

Тут наводять назву конкретної програми, її шифр, державний реєстраційний номер теми дослідження, а також рівень упровадження результатів дисертаційного дослідження в галузі.

Після формулювання наукової проблеми й доведення того, що та частина цієї проблеми, яка є темою дисертаційної роботи, ще не була опрацьована та висвітлена в спеціальній літературі, формулюють мету роботи і завдання, які необхідно вирішити для досягнення поставленої мети.

Мета дослідження – це кінцевий результат, на досягнення якого спрямовано дослідження. Мета дисертації реалізується через вирішення відповідних їй конкретних завдань. Формулюючи мету, не треба вживати слова «дослідження...», «вивчення...», тому що вони вказують на засіб її досягнення, а не на саму мету. Між метою і кінцевим результатом дослідження має існувати тісний зв'язок.

Завдання дослідження подають у формі переліків: «вивчити...», «проаналізувати...», «встановити...», «з'ясувати...», «обґрунтувати...» та ін. Формулювати завдання слід зрозуміло, стисло, конкретно, оскільки опис їх вирішення становить зміст розділів і підрозділів дисертаційної роботи, а назви розділів дисертації мають відповідати конкретним завданням і результатам дослідження. Мета і завдання дослідження, а також головний результат повинні обов'язково бути досягнутими.

Про досягнення мети потрібно зазначити у висновках дисертації, про вирішення конкретних завдань дисертації – засвідчити у висновках до відповідних розділів дослідження.

Якщо мету й завдання дослідження сформульовано не точно, це свідчить про недостатнє осмислення дисертантом головного наукового результату, до якого він прагне. Крім того, опоненти не зможуть оцінити рівень досягнення ним мети дисертації.

Об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію й обране для вивчення, це та частина об'єктивної дійсності, яка існує незалежно від нашої свідомості й нашого уявлення про неї. У разі, коли ця частина об'єктивної дійсності стає темою дослідження, вона стає і предметом дослідження. *Предмет дослідження* міститься в межах об'єкта і являє собою теоретичне відтворення об'єктивної дійсності, тих суттєвих зв'язків і відношень, які підлягають безпосередньому вивченню в дисертації, є головними, визначальними для конкретного дослідження.

Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою, як загальне і часткове. В об'єкті виділяють той його аспект, який є предметом дослідження. Саме на нього і спрямовано всю увагу здобувача, саме предмет дисертаційного дослідження визначає тему дисертаційної роботи, яку вказано на титульному аркуші як її назву. Об'єкт та/або предмет дослідження обов'язково повинні мати новизну.

Між темою, об'єктом і предметом, метою і завданням дослідження існує нерозривний зв'язок, у своїй сукупності вони зумовлюють зміст положень, які здобувач виносить на захист, висновків і рекомендацій дисертації.

Тут можна простежити таку закономірність. Якщо для формулювання назви дисертації велике значення має об'єкт дослідження й кінцевий результат, то для встановлення мети

дослідження, крім цього, і такий елемент, як шлях досягнення кінцевого результату, який відсутній у формулюванні теми.

Методи дослідження подають у вигляді переліку, але перераховувати їх треба не відірвано від змісту роботи. Слід коротко і змістовно визначити, що саме досліджується тим чи іншим методом. Це дасть змогу пересвідчитися в логічності та прийнятності вибору саме цих методів.

Важливою кваліфікаційною ознакою дисертації є наукова новизна одержаних результатів. Дисертація повинна містити наукові результати. Науковий результат – це кінцевий підсумок, що завершує наукове дослідження. Він має відповідати вимогам наукової новизни, достовірності та практичної значущості.

Тут подають короткий виклад нових наукових положень, запропонованих здобувачем особисто. Необхідно показати відмінність одержаних результатів від відомих рішень, описати ступінь новизни (уперше, удосконалено, дістало подальший розвиток).

Науковий результат – це творчий продукт окремого розділу і дисертації в цілому. Суть наукового результату формулюють у коротких висновках до розділу, а також у загальних висновках до дисертації. Виклад суті результату має бути стислим, зрозумілим, конкретним, без загальних слів і термінів, що потребують додаткових пояснень.

Кожне наукове положення чітко формулюють, виокремлюючи його основну суть і зосереджуючи особливу увагу на рівні досягнутої при цьому новизни. Сформульоване наукове положення повинно читатися і сприйматися легко й однозначно (без нагромадження дрібних і таких, що затемнюють його суть, деталей та уточнень). У жодному випадку не можна вдаватися до викладу наукового положення у вигляді анотації, коли просто констатують, що в дисертації зроблено таке, а суті й новизни із написаного виявити неможливо. Подання наукових положень у вигляді анотацій є найбільш поширеною помилкою здобувачів під час викладу загальної характеристики роботи.

До цього пункту не можна включати опис нових прикладних (практичних) результатів, отриманих у вигляді способів, пристроїв, методик, схем, алгоритмів тощо. Слід завжди розмежовувати одержані наукові положення та нові прикладні результати, що впливають з теоретичного напрацювання дисертанта.

Усі наукові положення з урахуванням досягнутого рівня новизни є теоретичною основою (фундаментом) вирішеної в дисертації наукової проблеми (наукового завдання). Насамперед за це здобувачеві присуджують науковий ступінь.

Наукова новизна самої дисертації – це ознака, наявність якої дає автору право на використання поняття «вперше» в характеристиці здобутих результатів і проведеного дослідження в цілому.

Поняття «вперше» в науці означає факт відсутності подібних результатів до їхнього оприлюднення. Уперше може здійснюватися дослідження з оригінальної теми, яку раніше не досліджували, у тій чи іншій галузі наукового знання.

Для великої кількості наук наукова новизна визначається наявністю теоретичних положень, які вперше сформульовані й змістовно обґрунтовані; практичних рекомендацій, які впроваджені в практику і суттєво впливають на досягнення нових соціально-економічних результатів. Новими можуть бути лише ті положення дисертаційного дослідження, що сприяють подальшому розвитку науки в цілому або окремих її напрямів.

Теоретичне та практичне значення здобутих результатів – складова частина вступу, один із основних критеріїв оцінки дисертації як кваліфікаційної роботи.

Опонент оцінює науковий результат дисертанта з погляду значущості його праці для науки й практики та вказує можливі конкретні шляхи використання результатів дослідження. Тому практичне значення висновків дисертації має бути чітко сформульовано здобувачем.

Якщо окремі результати дисертації вже впроваджено, необхідно підтвердити це документально. Перспективи впровадження теж окреслюють із зазначенням масштабів і місця використання.

Упроваджувати можна як теоретичні, так і практичні результати дисертації, що мають самостійне значення, і обов'язково ті, що вказані у висновках дисертації. Потрібно завчасно продумати можливі форми використання результатів дисертації.

У дисертації, що має теоретичне значення, слід навести відомості про наукове використання результатів дослідження або рекомендації щодо цього, а в дисертації, що має прикладне значення, – відомості про практичне застосування одержаних результатів або рекомендації щодо цього. Відзначаючи практичну цінність здобутих

результатів, необхідно подати інформацію стосовно їх готовності до використання.

Слід подати стислі відомості про впровадження результатів дослідження із зазначенням організацій, у яких здійснено їх реалізацію.

У вступі до дисертації необхідним також є зазначення особистого внеску здобувача. Дисертація – це одноосібне наукове дослідження, яке відбиває особистий внесок науковця в розв’язання наукової проблеми, що дає підстави присудити його автору науковий ступінь. Здобувач повинен у концентрованому вигляді відбити свій особистий внесок у дослідження наукової проблеми у вступі до дисертації.

У разі використання в дисертації ідей або розробок, що належать співавторам, разом із якими було опубліковано наукові праці, здобувачеві необхідно зазначити цей факт у дисертації та в авторефераті, обов’язково виділивши свій внесок у ці праці або розробки. Крім того, цей факт має знайти відбиття в актах про впровадження результатів дослідження, якщо автор є учасником колективної науково-дослідної роботи.

Якщо автор дисертації недостатньо довів свій особистий внесок у досягнення наукових результатів, у сукупну цінність колективної роботи, то спеціалізована рада і МОН можуть вважати це науковою несумісністю.

Завершується вступ відомостями про *апробацію результатів дисертації*. У цій частині вступу зазначаєть на яких конгресах, наукових конференціях, симпозіумах, нарадах оприлюднено результати досліджень, включених у дисертацію.

Обов’язково подають відомості про публікації здобувача, зазначаючи, у скількох монографіях, статтях у наукових журналах, збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій опубліковано результати дисертації.

Слід указати, чи всі результати або висновки дисертації опубліковано або оприлюднено. Про це може свідчити відповідність назви конференції (конгресу, симпозіуму, семінару) темі дисертації або окремим її розділам. Пріоритет автора підтверджують дата проведення конференції, рік видання статті, дата читання лекцій із теми дослідження або обговорення дисертації на засіданні кафедри (відділу) тощо.

У кінці вступу бажано розкрити структуру дисертації, подати перелік її структурних елементів, обґрунтувати послідовність їх викладу, указати обсяг дисертації, тексту, списку використаних джерел, додатків.

Вступ остаточно оформлюють, як правило, після того, як дисертаційне дослідження завершено.

8.2.4.3. Основний зміст дисертаційної роботи

Основна частина дисертації – це головний її підрозділ, який розкриває зміст дослідження. Вона складається із розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів. Кожен розділ розпочинають з нової сторінки. Основному тексту кожного розділу може передувати передмова зі стислим оглядом публікацій і раніше проведених досліджень, описом обраного напряму та обґрунтуванням застосованих методів досліджень. У кінці кожного розділу формулюють висновки зі стислим викладом наведених у розділі наукових і практичних результатів, що дає змогу звільнити загальні висновки від другорядних подробиць.

У розділах основної частини подають: огляд літератури з теми та вибір напрямів досліджень; виклад загальної методики й основних методів досліджень; експериментальну частину та методику досліджень; відомості про проведені теоретичні та/або експериментальні дослідження; аналіз і узагальнення результатів досліджень.

Дисертація обов'язково повинна містити огляд літератури у формі окремого розділу чи підрозділу. В огляді літератури здобувач окреслює основні етапи розвитку наукової думки з досліджуваної ним проблеми. Стисло, критично висвітлюючи роботи попередників, здобувач має назвати ті питання, що залишилися невирішеними і, отже, визначити своє місце в розв'язанні проблеми. Доцільно закінчити цей розділ коротким резюме стосовно необхідності проведення досліджень у цій галузі.

Огляд літератури з теми має виявити глибоку обізнаність дисертанта зі спеціальною літературою, його вміння систематизувати джерела, критично їх оцінювати, виокремлювати суттєве, оцінювати зроблене іншими дослідниками, визначити головне в сучасному стані проблеми. Матеріали огляду слід систематизувати в певній логічній послідовності, тому перелік робіт та їх критичний аналіз не обов'язково подавати в хронологічному порядку. Загальний обсяг

огляду літератури не повинен перевищувати 20 % обсягу основної частини дисертації.

Оскільки дисертацію присвячують порівняно вузькій темі, то огляд робіт попередників потрібно робити з питань обраної теми, а не всієї проблеми в цілому. Усі більш-менш цінні публікації, що мають прямий стосунок до теми дисертації, необхідно назвати і критично оцінити.

Інколи здобувач, спираючись тільки на доступну йому літературу, стверджує, що він перший вивчив певну тему. Але пізніше це не підтверджується. Такі категоричні твердження можна робити лише після докладного вивчення літературних джерел і консультацій із науковим керівником.

У другому розділі, як правило, обґрунтовують вибір напряму дослідження, наводять методи вирішення завдань та їх порівняльні оцінки, загальну методику проведення дисертаційного дослідження. У теоретичних роботах розкривають гіпотези, що розглядають.

Обов'язковим елементом цього розділу роботи є вказівка на загальні методи і методику дослідження, які є концептуальною основою дисертації, інструментом у добуванні фактичного матеріалу, необхідною умовою досягнення поставленої в роботі мети. Загальні методи – це методологія дослідження, тобто основний, вихідний пункт, світоглядні концепції, теоретичні положення галузі, на які спирається автор дисертації. Методологічні положення становлять теоретичну базу дослідження й завжди перебувають поза його межами. Не рекомендовано брати як методологічну основу теоретичні підходи попередників, що досліджували тему. Методологічні положення наводять як постулат, який не підлягає доведенню або критиці.

У цьому розділі автор має виявити рівень володіння науковими (філософськими, загальнонауковими, спеціальними) методами, а також означити конкретні шляхи, способи досягнення наукового результату. Слід описати методи, використані під час наукового пошуку, основні етапи науково-дослідної роботи.

Крім того, наводять інші елементи наукового процесу. До них, зокрема, належать гіпотеза, вказівки, конкретний матеріал, на якому виконано роботу. Тут також дають характеристику основних джерел інформації (офіційних, наукових, літературних, бібліографічних), посилання на власні роботи здобувача, зазначають час виходу першої публікації автора.

Отже, у перших розділах дисертації докладно висвітлюють стратегію і тактику, методику і техніку дослідження, а також узагальнюють результати. Матеріали цього розділу повинні засвідчити достовірність здобутих результатів.

У наступних теоретичних розділах із вичерпною повнотою викладають результати власних досліджень автора з висвітленням того нового, що він вніс у розробку проблеми. Здобувач має дати оцінку повноті вирішення поставлених завдань, достовірності одержаних результатів (характеристик, параметрів), порівнюючи з аналогічними результатами вітчизняних і зарубіжних авторів, обґрунтувати необхідність додаткових досліджень, навести негативні результати, які зумовлюють необхідність припинення подальших досліджень.

Дисертація повинна містити нове вирішення актуального наукового завдання: нові факти, уточнення відомих раніше, проте недостатньо вивчених фактів, виявлені закономірності, авторські висновки, рекомендації. У теоретичній частині дисертації нові наукові факти об'єднують у систему, обґрунтовують концептуальні положення. Основна частина дисертації містить, як правило, три розділи і декілька підрозділів відповідно до тих завдань, які вирішує дослідник.

Зміст розділів основної частини дисертації має відповідати темі дисертації та повністю її розкривати. Текст розділів демонструє вміння дисертанта стисло, логічно й аргументовано викладати матеріал.

Кількість і послідовність розділів залежить від характеру дисертації. Якщо теоретичні питання є головними, їм присвячує перший розділ. При цьому в першому підрозділі подають матеріали з вирішення основного теоретичного завдання, у другому – додаткові теоретичні питання, що впливають з основного. У результаті виконання теоретичної частини дисертації має бути сформульовано завдання експериментального дослідження та очікуваний результат.

Кожен розділ завершується висновками, які містять стислий виклад кожного наукового результату: його суть, новизну й достовірність, практичне значення, джерело, у якому здобувач опублікував результат (тобто вказують номер публікації в списку літератури), обґрунтування пріоритету результату. Посилання на власні публікації автора дає змогу легко пересвідчитися у виконанні вимоги щодо обов'язкового висвітлення в друкованих працях основних результатів дисертації. Такі посилання зручно робити в коротких висновках до

розділів дисертації, приблизно в такій формі: («Основні результати розділу опубліковано в працях автора [...]»).

Висновки до розділів не повинні мати реферативний характер або форму викладу того, що зроблено, і мають базуватися на матеріалі розділу.

Приблизний обсяг висновків до розділів 1,5–2 сторінки. Висновки доцільно пронумерувати.

8.2.4.4. Висновки

Висновки до дисертації в цілому повинні містити головні наукові результати, отримані здобувачем особисто, показати його пріоритет у розв'язанні наукової проблеми, її значення для науки і практики.

Висновки – це синтез накопиченої в основній частині наукової інформації, тобто послідовний, логічний, чіткий виклад головних результатів дослідження.

У висновках формулюють найважливіші наукові та практичні положення з дослідженої наукової проблеми (завдання), її значення для науки та практики. Потім подають висновки та рекомендації щодо наукового та практичного використання здобутих результатів.

Висновки не повинні механічно підсумовуватися в кінці розділів, а мають містити те нове, суттєве, що становить підсумкові результати дослідження, які часто подають у вигляді певної кількості пронумерованих абзаців. Їхня послідовність визначається логікою побудови дисертаційного дослідження.

У першому пункті висновків стисло оцінюють стан питання. Далі розкривають методи розв'язання поставленої в дисертації наукової проблеми (завдання), порівнюючи їх з відомими.

Висновки передбачають узагальнену підсумкову оцінку проведеної роботи. При цьому важливо зазначити, у чому полягає її основний зміст, які важливі наукові результати отримано, які нові наукові завдання постають у зв'язку з проведеним дослідженням. Важливо вказати на новизну, теоретичну й практичну цінність дослідження, а також на те, які результати теоретичної та експериментальної частин дисертації і де було впроваджено. Інколи виникає необхідність зазначити шляхи продовження дослідження, конкретні завдання, які майбутнім дослідникам доведеться вирішувати в першу чергу.

Таким чином, висновки до дисертації є не звичайним переліком отриманих результатів проведеного дослідження, а їх підсумковим

синтезом, тобто формулюванням того нового, що внесено автором у вивчення і розв'язання проблеми. У висновках слід наголосити на тому, що мету дослідження досягнуто, а всі поставлені завдання вирішено. Висновки повинні бути новими й оригінальними в певній галузі. Приблизний обсяг висновків 4-5 сторінок тексту.

8.2.4.5. Список використаних джерел

Використані джерела можна розмішувати в порядку згадування в тексті за їх наскрізною нумерацією. Це один із можливих способів розміщення джерел, який рекомендовано МОН України для застосування. Водночас це не виключає можливість застосування інших способів, зокрема алфавітного – за алфавітом прізвищ авторів або назв творів.

Кількість використаних джерел МОН не лімітує. Це залежить від теми і завдань дисертації.

Під час складання списку використаних джерел слід зважати на певні правила. До списку входять:

- офіційні документи, які публікуються від імені державних або громадських організацій, установ і відомств і свідчать про актуальність досліджуваної теми;
- основні праці провідних фахівців у певній галузі;
- праці авторів, що відбивають усі погляди на розв'язання проблеми;
- публікації автора дисертації з теми дослідження, що підтверджують його особистий внесок у розробку;
- основні праці наукового керівника, опонентів, які засвідчують їх наукову компетентність у цій проблемі.

Не треба включати до списку ті роботи, на які немає посилань у тексті дисертації і які фактично не було використано, а також енциклопедичні словники, науково-популярні книжки, газети. У разі необхідності використання таких видань їх згадують у тексті дисертаційної роботи.

Недостатня кількість джерел свідчить про поверховість дисертації, надмірна – про її компілятивний характер. Оптимальну кількість джерел можна визначити шляхом зіставлення з обсягом дисертації: на одну сторінку тексту дисертації має припадати одне джерело. Тобто кількість джерел відповідає обсягу дисертації $\pm 25\%$.

Кожне літературне джерело списку повинне знайти відбиття в рукописі дисертації. Якщо автор робить посилання на будь-які запозичені факти або цитує праці інших авторів, то він обов'язково має

подати відомості про джерело. Це дасть змогу опонентам виокремити результат здобувача від запозиченого.

Використання чужих ідей, думок, концепцій, фактів без відповідних посилань на першоджерела зветься плагіатом. Якщо автора дисертації звинуватять у плагіаті, то роботу знімають із захисту в спеціалізованій ученій раді без права повторного захисту.

8.2.4.6. Додатки

Додатки не є обов'язковим елементом дисертації і не входять до основного обсягу роботи, який визначено МОН для дисертації. Проте додатки підвищують рівень довіри до результатів дисертації, свідчать про їхню достовірність.

Додатки обов'язково роблять тоді, коли теоретичний або емпіричний матеріал надто великий. Основну його частину подають у додатках, а «резюме» з нього – в основному тексті дисертації. При цьому роблять відповідне посилання.

За необхідності до додатків доцільно включати допоміжний матеріал для повноти сприйняття дисертації:

- зразки анкет, опитувальних листків, тестів;
- таблиці допоміжних даних;
- акти впровадження;
- проміжні математичні доведення, формули та розрахунки;
- ілюстрації допоміжного характеру тощо.

За формою це можуть бути текст, таблиця, схема, графік тощо.

8.3. Оформлення дисертаційної роботи

Дисертації як кваліфікаційні роботи на здобуття наукових ступенів доктора наук і доктора філософії (кандидата наук) повинні мати не лише високий рівень змісту, відповідну структуру, але й правильне оформлення. Тому водночас із написанням тексту дисертації на кожному етапі дослідження, а не лише на останньому, здійснюють пошук оптимальної форми наукової праці. Згідно з вимогами МОН України оформлення дисертації має відповідати вимогам до робіт, які направляють до друку. Крім того, в дисертації необхідно стисло, логічно й аргументовано викладати зміст і результати досліджень.

Особливі вимоги висувають до мови і стилю викладу матеріалу. Ради мають право повертати роботи неохайно оформлені, що містять граматичні помилки й грубі стилістичні огріхи.

Перш за все, слід привчитися до безособового стилю викладу, тобто замість «мною сказано» або «я отримав» використовувати зврати «в дисертації показано» або «в результаті можна отримати» та ін. Друга вимога полягає в максимальному стисненні матеріалу, виключенні з нього другорядного, надлишкового, несуттєвого, сумнівного. Здобувач повинен прагнути до скорочення обсягу дисертації, але без втрат для її змісту й зрозумілості викладу.

Під час друкування дисертації необхідно пам'ятати, що на одній сторінці має бути три–чотири абзаци. Текст дисертації треба старанно прочитати і перевірити його грамотність.

Дисертацію друкують машинописним способом або за допомогою комп'ютера на одній стороні аркуша білого паперу формату А4 (210x297 мм) через два міжрядкових інтервали до 30 рядків на сторінці.

Один авторський аркуш налічує 40 000 знаків і містить приблизно 24 сторінки дисертації. Друкуючи з використанням комп'ютера, застосовують текстовий редактор Word (шрифт Times New Roman) розміру 14 із полуторним міжрядковим інтервалом.

Усі примірники дисертації мають бути ідентичними. У разі використання здобувачем копіювальної техніки ідентичність примірників дисертації повинна бути засвідчена спеціалізованою вченою радою.

Текст дисертації необхідно друкувати, залишаючи такі береги: лівий – не менше 30 мм, правий – не менше 10, верхній – не менше 20, нижній – не менше 20 мм.

Шрифт друку повинен бути чітким, чорного кольору середньої жирності. Щільність тексту дисертації має бути однаковою.

Уписувати в текст дисертації окремі іноземні слова, формули, умовні позначення можна чорнилом, тушшю, пастою тільки чорного кольору, при цьому щільність уписаного тексту має бути максимально наближеною до щільності основного тексту.

Друкарські помилки, описки і графічні неточності, виявлені в процесі читання дисертації, можна виправити підчищенням або зафарбуванням білою фарбою й нанесенням на те саме місце або між рядками виправленого тексту (фрагменту, рисунка) машинописним способом.

Заголовки структурних частин дисертації «ЗМІСТ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «ВИСНОВКИ», «ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ»,

«СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ», «ДОДАТКИ» друкують великими літерами симетрично до тексту.

Заголовки підрозділів друкують маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу. Крапку в кінці заголовка не ставлять.

Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою. Заголовки пунктів друкують маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу в розряді в підбір до тексту. У кінці заголовка, надрукованого в підбір до тексту, ставлять крапку.

Відстань між заголовком (за винятком заголовка пункту) і текстом має дорівнювати трьом–чотирьом інтервалам.

Кожну структурну частину дисертації слід починати з нової сторінки.

Усі примірники дисертації повинні бути підписані автором на титульному аркуші.

До загального обсягу дисертації не входять додатки, список використаних джерел, таблиці та рисунки, але всі сторінки зазначених елементів дисертації підлягають суцільній нумерації за загальними правилами.

Номери сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, рисунків, таблиць, формул позначають арабськими цифрами без знака №.

Першою сторінкою дисертації є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації сторінок дисертації. На титульному аркуші номер сторінки не ставлять, на наступних сторінках номер проставляють у правому верхньому куті сторінки без крапки.

Зміст, перелік умовних позначень, вступ, висновки, список використаних джерел не нумерують. Номер розділу ставлять після слова «РОЗДІЛ», після номера крапку не ставлять, потім з нового рядка друкують його заголовок.

Підрозділи нумерують у межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номера розділу і порядкового номера підрозділу, між якими і після ставлять крапку, наприклад: «2.3.» (третій підрозділ другого розділу). Потім у тому самому рядку йде заголовок підрозділу.

Пункти нумерують у межах кожного підрозділу. Номер пункту складається з порядкових номерів розділу, підрозділу, пункту, між якими і після ставлять крапку, наприклад «1.3.2.» (другий пункт третього підрозділу першого розділу), потім у тому самому рядку йде

заголовок пункту, якщо він є. Підпункти нумерують у межах кожного пункту за такими самими правилами, як і пункти.

Ілюстрації (фотографії, креслення, схеми, графіки, карти) й таблиці необхідно подавати в дисертації безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації й таблиці, розміщені на окремих сторінках дисертації, включають до загальної нумерації сторінок.

Ілюстрації повинні супроводжуватися підписами, які розміщують після номера ілюстрації. За необхідності ілюстрацію доповнюють пояснювальними даними (підрисунковим текстом). Ілюстрації позначають скороченням «Рис.» і нумерують, наприклад: Рис. 4. На ці порядкові номери рисунків у тексті роблять посилання.

Цифровий матеріал, як правило, оформлюють у вигляді таблиць. Таблиці є способом стислого подання інформації: цифровий чи текстовий матеріал групують у стовпчики та рядки, відокремлені один від одного вертикальними й горизонтальними лініями.

Кожна таблиця повинна мати назву, яку розміщують над таблицею і друкують симетрично до тексту. Назву і слово «Таблиця» починають з великої літери. Назву не підкреслюють.

Використовуючи формули, необхідно дотримуватися певних правил. Найбільші, а також довгі та громіздкі формули, що мають у складі знаки суми, добутку, диференціювання, інтегрування, розміщують на окремих рядках. Це стосується також і всіх нумерованих формул. Для економії місця кілька коротких однотипних формул, відокремлених від тексту, можна подати в одному рядку, а не одну під одною. Невеликі нескладні формули, що не мають самостійного значення, уписують усередині рядків тексту.

Пояснення значень символів і числових коефіцієнтів слід наводити безпосередньо під формулою в тій послідовності, у якій їх наведено у формулі. Значення кожного символу та числового коефіцієнта треба подавати з нового рядка. Перший рядок пояснення починають зі слова «де» без двокрапки.

Рівняння та формули відокремлюють від тексту. Вище і нижче кожної формули залишають інтервал, що не менше одного рядка. Якщо рівняння не вміщується в один рядок, його переносять після знака рівності (=) або після знаків плюс (+), мінус (-), множення (x).

Нумерувати слід лише ті формули, на які є посилання в подальшому тексті. Інші нумерувати не рекомендовано. Порядкові номери

позначають арабськими цифрами в круглих дужках біля правого поля сторінки без крапок від формули до її но-мера.

Дисертацію як кваліфікаційну роботу оцінюють також за рівнем бібліографічного апарату, який є ключем до джерел, використаних автором під час її написання. *Бібліографічний апарат* – це посилання і список використаних джерел, які оформляють згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис: загальні вимоги та правила складання».

Додатки оформляють як продовження дисертації на наступних її сторінках або як окрему частину, розміщуючи їх за порядком посилань у тексті дисертації.

Якщо додатки оформлюють на наступних сторінках дисертації, то кожен такий додаток має починатися з нової сторінки. Додаток повинен мати заголовок, надрукований угорі малими літерами з першої великої симетрично до тексту. Посередині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкують слово «Додаток _» і велику літеру, що позначає додаток.

Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, І, Ї, Й, О, Ч, Ь, наприклад, Додаток А, Додаток Б та ін. Один додаток позначають як Додаток А.

Оформляючи додатки окремою частиною (книжкою), на титульному аркуші під назвою дисертації друкують великими літерами слово «ДОДАТКИ».

8.4. Автореферат дисертації: методика написання та оформлення

Кожна дисертація супроводжується окремим авторефератом. Автореферат дисертації – це стислий виклад змісту, головних ідей, структури та основних висновків дисертації.

Написання автореферату є заключним етапом виконання дисертаційної роботи перед поданням її до захисту. Призначення автореферату – широке ознайомлення наукових працівників з методикою дослідження, фактичними результатами й основними висновками дисертації.

Зміст автореферату повинен у стислій формі, але точно, відбивати зміст дисертації, надавати повне уявлення про найважливіші наукові та практичні результати, їх значення для науки і практики.

Автореферат друкують державною мовою. Його публікація дає змогу одержати до дня захисту відгуки від фахівців даної галузі.

Автореферат – документ, необхідний для захисту. Він не лише сповіщає про факт захисту дисертації, але й ґрунтовно розкриває зміст дисертації, завдяки чому може замінити її читання. У ньому не має бути наведено надмірних подробиць, а також інформації, яку не розкрито в дисертації.

Структурно автореферат складається із загальної характеристики роботи, основного змісту, висновків, списку публікацій.

Текст автореферату починається з розділу «ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ», який повинен відповідати вступу до дисертації.

Актуальність теми дослідження обґрунтовують із трьох позицій: відповідність суспільним потребам у розв’язанні проблеми, особливо на користь Україні; доцільність роботи для розвитку відповідної галузі науки; значущість для використання у практичній діяльності.

Далі стисло викладають підхід до проблеми в науковій літературі, основні наукові розробки з теми, а також питання, які вирішено і які потребують подальшого вирішення. Обґрунтовують необхідність проведення дослідження, визначають його провідну ідею.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наводять стислі відомості про зв’язок обраного напряму дослідження з планами організації, де виконано роботу, а також галузевими та/або державними планами та програмами. Обов’язково зазначають зв’язок теми дисертації з науково-дослідними темами кафедри, лабораторії, відділу.

Мета і завдання дослідження – це розробка теоретичної концепції, системи наукових знань про об’єкт і предмет дослідження, стисле формулювання суті наукового пошуку. Завдання дослідження підпорядковані меті дослідження.

Далі зазначають об’єкт дисертаційного дослідження, його предмет і теоретико-методологічну основу.

Об’єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію та є обраним для вивчення.

Предмет дослідження міститься в межах об’єкта.

Об’єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. В об’єкті

виділяють його частину, яка є предметом дослідження. Саме на нього спрямовано основну увагу здобувача, оскільки предмет дослідження визначає тему роботи, указану на титульному аркуші.

Методи дослідження. Перелік використаних методів дослідження необхідно подати не відірвано від змісту роботи, а коротко та змістовно визначаючи, що саме досліджували тим чи іншим методом. Це дасть змогу пересвідчитися в логічності та прийнятності вибору саме цих методів.

Наукова новизна одержаних результатів включає стислу характеристику нових наукових положень (рішень), запропонованих дисертантом особисто. Необхідно показати відмінність здобутих результатів від відомих раніше.

При цьому наводять пункти (чотири–п’ять або більше), що характеризують саме наукову новизну дослідження. Важливим є розташування пунктів новизни відповідно до завдань дослідження.

Практичне значення одержаних результатів – це відомості про шляхи та можливості наукового використання висновків і результатів дослідження, рекомендації щодо цього, про їх значущість для розвитку науки та перспективи для нових досліджень.

У дисертації, що має практичне значення, необхідно навести відомості про можливості практичного впровадження здобутих результатів або рекомендації щодо цього, про ступінь готовності до використання або їх масштаб.

Особистий внесок здобувача. Докладно викладають результати, здобуті науковцем особисто. Якщо в дисертації використано ідеї або розробки співавторів, здобувач повинен це зазначити в дисертації та в авторефераті, указавши на особистий внесок у ці розробки.

Апробація результатів дисертації. Подають відомості про те, де і коли здобувач виступав зі своїми ідеями на наукових з’їздах, конференціях, симпозіумах, нарадах, під час проведення спецсеминарів або читання авторських курсів тощо. Зазначають точну назву конференції, рік та місце її проведення. На завершення слід навести дані щодо апробації дисертації на практиці, у навчальному процесі тощо.

Публікації. Ця рубрика тісно пов’язана з попередньою і включає кількісні дані щодо публікацій з теми дисертації. Тут зазначають, у скількох монографіях, брошурах, статтях (зокрема фахових), матеріалах і тезах конференцій опубліковано матеріали дисертацій.

Структура й обсяг дисертації. Цією рубрикою завершується загальна характеристика роботи, яку подають в авторефераті. У ній

вказують на наявність вступу, певної кількості розділів (підрозділів), додатків.

Наводять дані про повний обсяг дисертації, а також обсяг ілюстрацій, таблиць, додатків (із зазначенням їх кількості), список використаних джерел (із зазначенням кількості найменувань).

Наступним розділом автореферату є «ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ». У ньому стисло викладають зміст основних розділів і підрозділів дисертації. Головна мета викладу – у мінімальному обсязі подати максимум корисної інформації. Такого скорочення тексту в процесі реферування досягають, як правило, шляхом скорочення подробиць, кількості прикладів, порівнянь тощо.

Цей розділ автореферату містить виклад змісту кожного розділу й підрозділу дисертації: які питання розглядали, які методи застосовували під час збирання фактичного матеріалу, чим відрізняється досліджуваний процес чи явище, які його особливості й тенденції розвитку.

В авторефераті слід стисло, логічно й аргументовано викласти зміст і результати дослідження, уникаючи загальних слів, бездоказових тверджень, тавтології.

Висновки. Особливу увагу в авторефераті потрібно звернути на виклад висновків. У них подають стисло інформацію щодо підсумків виконаної роботи, що має відповідати загальним висновкам дисертації. Висновки містять узагальнену підсумкову оцінку проведеної роботи. При цьому зазначають, чи досягнуто основну мету дисертаційного дослідження.

Висновки не повинні точно повторювати пункти новизни дисертації, тому до їх формулювання необхідно підійти особливо вдумливо й ретельно. Висновки мають відповідати меті і завданням дослідження.

Список опублікованих праць з теми дисертації. Подають згідно з вимогами державного стандарту «ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис : загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1–2003, IDТ)», з обов'язковим наведенням назв праць і прізвищ усіх співавторів. Опубліковані праці, що відбивають основні положення дисертації, мають бути розміщені в списку в такому порядку: монографії, брошури, статті в наукових фахових виданнях, авторські свідоцтва, патенти, препринти, депоновані та анотовані в наукових журналах статті, тези тощо. Тези

доповідей включають за умови, якщо вони служать установленню пріоритету або коли їхній зміст не викладено в інших публікаціях.

Якщо є роботи, написані в співавторстві, про це слід зазначити в кінці бібліографічного опису.

Анотації розміщують на останніх сторінках автореферату. Це анотації українською, англійською та російською мовами. Причому анотація англійською або російською мовою (на вибір здобувача) має бути розгорнутою, обсягом до двох сторінок машинописного тексту (до п'яти тисяч друкованих знаків), і містити інформацію про зміст і результати дисертаційної роботи. Дві інші анотації, обсягом до 0,5 сторінки (до 1200 друкованих знаків) машинописного тексту, повинні бути ідентичні за змістом, містити стисло інформацію про дисертацію.

Анотація повинна включати:

- прізвище та ініціали здобувача;
- назву дисертації;
- вид дисертації (рукопис, монографія) і науковий ступінь;
- спеціальність (шифр і назва);
- назву установи, де відбудеться захист;
- місто, рік;
- основні ідеї, результати й висновки;
- ключові слова.

Останні наводять після анотації в називному відмінку і друкують у рядок через кому. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення із тексту анотації, яке з погляду інформаційного пошуку несе смислове навантаження. Сукупність ключових слів повинна відображувати поза контекстом основний зміст наукової праці. Кількість ключових слів – не менше трьох і не більше десяти.

Примірники автореферату, які здобувач подає до спеціалізованої вченої ради разом з іншими документами і дисертацією, друкують за тими самими правилами, що встановлено для друкування дисертації з урахуванням певних особливостей.

На лицьовому боці обкладинки автореферату подають: назву організації, спеціалізована вчена рада якої прийняла дисертацію до захисту; індекс УДК; прізвище, ім'я, по батькові здобувача; назву дисертації; шифр і найменування спеціальності за номенклатурою спеціальностей наукових працівників; підзаголовок «автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук (доктора філософії) (галузь наук)»; місто, рік.

На зворотному боці обкладинки автореферату зазначають: організацію, у якій виконано дисертацію; науковий ступінь, учене звання, прізвище, ім'я по батькові, місце роботи і посаду, наукового керівника; наукові ступені, учені звання, прізвища та імена по батькові, місця роботи і посади офіційних опонентів; дату і час проведення захисту, шифр спеціалізованої вченої ради та адресу організації, при якій її створено; бібліотеку, у якій можна ознайомитися з дисертацією; дату розсилання автореферату; підпис ученого секретаря спеціалізованої вченої ради.

Автореферат не має титульного аркуша. Номери сторінок про- ставляють у центрі верхнього поля сторінки. Нумерація починається із цифри 1 на першій сторінці, де міститься загальна характеристика роботи. Структурні частини автореферату не нумерують. Їх назви друкують великими літерами симетрично до тексту.

Автореферат дисертації виготовляють друкарським способом або на копіювальних апаратах і видають у вигляді брошури тиражем 100 примірників.

Формат видання становить 145 x 215 мм (формат паперу і частка аркуша 60 x 90/16) з друкуванням тексту на обох боках аркуша.

Для авторефератів, які друкують із меншим міжрядковим інтервалом, співвідношення дещо інше. Автореферат (без урахування обкладинки й анотацій) обсягом 1,3–1,9 авторського аркуша повинен містити 21–30 сторінок, обсягом 0,7–0,9 авторського аркуша (для кандидатських дисертацій) – 11–16 сторінок друкованого тексту з рекомендованими параметрами.

На авторефераті має бути вказано вихідні дані друкарні або іншої установи, де надруковано автореферат, згідно з державним стандартом.

Відповідальність за наявність вихідних даних та за обов'язкове розсилання авторефератів несе спеціалізована вчена рада. Усі примірники автореферату автор підписує на обкладинці.

Електронний варіант автореферату подають до спеціалізованої вченої ради на дискетах діаметром 3,5 дюйми у вигляді текстового файлу, структура якого повністю відповідає друкованому варіанту автореферату. Під час підготовки електронного варіанта автореферату слід керуватися «Інструкцією про порядок підготовки та подання електронних варіантів матеріалів атестаційних справ».

8.5. Попередня експертиза дисертації

8.5.1. Попередній розгляд дисертацій, виконаних у Харківському НАУ ім. В.В. Докучаєва

Попередній розгляд дисертацій, виконаних у Харківському національному аграрному університеті імені В.В. Докучаєва здійснюється у два етапи.

Попередній розгляд відбувається на засіданні кафедри, на якій виконано дисертацію.

На другому етапі за рекомендацією кафедри розгляд дисертацій проходить на фаховому семінарі, персональний склад учасників якого визначається наказом по університету.

Попередній розгляд дисертації на кафедрі проводять за наявності:

- 1) дисертації (три примірники, незброшуровані);
- 2) автореферату дисертації (три примірники, незброшуровані);
- 3) необхідних публікацій з теми дисертації:

- на здобуття наукового ступеня доктора наук: не менше 20 публікацій у наукових (зокрема електронних) фахових виданнях України (наказ МОНмолодьспорту України № 1112 від 17.10.2012 р. «Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук»), з яких не менше чотирьох публікацій у наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, за яким підготовлено дисертацію. До таких публікацій можуть прирівнюватися публікації у виданнях України, внесених до міжнародних наукометричних баз (наказ МОНмолодьспорту України від № 1380 03.12.2012 р. «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 17.10.2012р. № 1112», що набув чинності з 01 вересня 2013 р.); не більше п'яти публікацій в електронних наукових фахових виданнях; у галузях природничих і технічних наук замість трьох статей можуть бути долучені три патенти на винахід (авторські свідоцтва), що пройшли кваліфікаційну експертизу і безпосередньо стосуються наукових результатів дисертації;

- на здобуття наукового ступеня кандидата наук (доктора філософії): не менше п'яти публікацій у наукових (зокрема електронних) фахових виданнях України та інших держав (наказ МОНмолодьспорту України № 1112 від 17.10.2012 р. «Про

опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук»), з яких не менше однієї статті в наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, за яким підготовлено дисертацію. До такої публікації може прирівнюватися публікація у виданнях України, внесених до міжнародних наукометричних баз (наказ МОНмолодьспорту України № 1380 від 03.12.2012 р. «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 17.10.2012 № 1112», що набув чинності з 01 вересня 2013 р.); одна зі статей може бути опублікована в електронному науковому фаховому виданні; у галузях природничих і технічних наук замість однієї статті може бути долучений один патент на винахід (авторське свідоцтво), що пройшов кваліфікаційну експертизу і безпосередньо стосується наукових результатів дисертації;

- у разі підготовки дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук на правах рукопису необхідною є наявність (для гуманітарних і суспільних наук) опублікованої без співавторів монографії обсягом не менше 10 обліково-видавничих аркушів, що містить власні результати наукових досліджень здобувача і відповідає вимогам до опублікованої монографії, яку подають на здобуття наукового ступеня доктора наук;

4) матеріалів апробації результатів дослідження (програми, тези, доповіді та інші матеріали наукових конференцій, конгресів, семінарів, з'їздів, симпозіумів тощо);

5) документів, що підтверджують упровадження результатів дослідження у виробництво;

6) посвідчення про складання кандидатських іспитів за формою, визначеною Положенням про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від № 309 01.03.1999 р.

Для попереднього рецензування дисертації завідувач кафедри призначає (видаючи розпорядження по кафедрі) трьох рецензентів кандидатської дисертації і трьох – докторської з членів кафедри або запрошених фахівців.

Засідання кафедри з розгляду дисертації вважають правочинним, якщо на ньому присутні не менше ніж дві третіх співробітників кафедри, на якій виконано дисертацію. Засідання кафедри проводить її завідувач або інший науково-педагогічний

працівник кафедри (переважно доктор наук), якщо завідувач кафедри є науковим керівником (консультантом) дисертації здобувача. У такому разі на початку засідання за пропозицією завідувача кафедри обирають голову засідання відкритим голосуванням простою більшістю голосів. Якщо потрібно, на засідання кафедри запрошують фахівців (докторів наук) за профілем дисертаційної роботи з інших кафедр чи установ. Рішення кафедри щодо дисертації здобувача наукового ступеня ухвалюють відкритим голосуванням. Якщо кафедра рекомендує дисертацію до попереднього розгляду на засіданні фахового семінару, готують висновок кафедри про дисертацію у вигляді витягу з протоколу відповідного засідання, який підписує завідувач кафедри (голова засідання) та секретар засідання.

Після попереднього розгляду дисертації на засіданні кафедри її розглядають на засіданні фахового семінару.

Дозвіл на попередній розгляд дисертації на засіданні фахового семінару надає ректор після погодження з науковим керівником, завідувачем кафедри та начальником відділу аспірантури (про відповідність оформлення дисертації, автореферату дисертації та іншої документації чинним вимогам).

Для попереднього розгляду дисертації (докторської або кандидатської) на засіданні фахового семінару потрібні такі документи:

- заява здобувача з проханням дозволити попередній розгляд із відповідними погодженнями (ректора, начальника відділу аспірантури, наукового керівника, завідувача кафедри);
- висновок кафедри (відділу/лабораторії) у вигляді витягу із протоколу засідання (рекомендація до захисту на засіданні науково-технічної ради) (один примірник);
- висновок комісії в кількості трьох осіб (створюється наказом ректора) про наявність і достовірність первинної документації з дисертації (один примірник);
- дисертація (три примірники, зброшуровані);
- автореферат дисертації (три примірники, зброшуровані);
- витяг із протоколу засідання вченої ради факультету (для здобувачів наукового ступеня доктора наук – ученої ради університету) про затвердження теми дисертації та наукового керівника (наукового консультанта) (один примірник);
- посвідчення про складені кандидатські іспити (для здобувачів наукового ступеня кандидата наук) (два примірники);

– копія диплома про повну вищу освіту (два примірники) (для здобувачів наукового ступеня доктора наук – диплом кандидата наук, атестат доцента в разі наявності вченого звання);

– ксерокопії публікацій, апробацій (один примірник);

– відгук наукового керівника (наукового консультанта) з оцінкою здобувача та його роботи під час підготовки дисертації, засвідчений печаткою за основним місцем роботи наукового керівника (наукового консультанта) (один примірник);

– примірник захищеної кандидатської дисертації та автореферат дисертації (для здобувачів наукового ступеня доктора наук).

Дисертація, автореферат дисертації та підготовлені документи подають голові та секретарю фахового семінару для ознайомлення і проведення попереднього розгляду (до попереднього розгляду на засіданні фаховому семінарі).

Для ознайомлення з докторською дисертацією ректор визначає трьох рецензентів (докторів наук зі спеціальності та галузі науки, за якою виконано дисертацію), з кандидатською дисертацією – трьох рецензентів (один із них може бути кандидатом наук зі спеціальності та галузі науки, за якою виконано дисертацію). Один із призначених рецензентів може бути членом кафедри, на якій виконано дисертацію. Озвучені на засіданні фахового семінару рецензії додають до протоколу.

На засіданні з розгляду докторської (кандидатської) дисертації повинні бути присутні не менше ніж дві третіх членів фахового семінару. У разі відсутності в складі фахового семінару фахівців за профілем дисертації обов'язковою є участь у засіданні чотирьох докторів наук зі спеціальності, за якою виконано дисертацію, – для здобувачів наукового ступеня доктора наук і трьох докторів наук зі спеціальності – для здобувачів наукового ступеня кандидата наук, яких можуть залучати з інших факультетів, із виробництва, науково-дослідних установ, а також з інших вищих навчальних закладів.

Присутні на засіданні члени фахового семінару реєструються (оформлюють реєстраційну картку). За організацію засідання відповідає ректор. Засідання веде голова фахового семінару, якщо його спеціальність і галузь науки за дипломом відповідають профілю дисертації, яку розглядають.

Якщо здобувач наукового ступеня – штатний працівник іншого, ніж напрям підготовки дисертації, структурного підрозділу університету, як виняток, на першому етапі можливе проведення попереднього розгляду його дисертації на розширеному засіданні кафедри із залученням докторів наук із відповідним шифром наукової спеціальності (чотирьох – під час розгляду докторської і трьох – під час розгляду кандидатської дисертацій). Таке засідання проводять за місцем виконання дисертації. Наступним етапом є розгляд дисертації на засіданні фахового семінару. Обговорення дисертації повинно мати принциповий, дискусійний характер.

Після розгляду дисертації проводять відкрите або таємне (за пропозицією хоча б одного з членів засідання) голосування. У голосуванні беруть участь члени фахового семінару. За результатами голосування ухвалюють одне з двох рішень:

- рекомендувати дисертацію до розгляду в спеціалізованій ученій раді (якщо за нього проголосувало більше половини від кількості присутніх на засіданні членів фахового семінару);
- не рекомендувати дисертацію до розгляду в спеціалізованій ученій раді.

За потреби на засіданні може бути ухвалено рішення щодо внесення редакційних змін до теми дисертації.

Якщо дисертацію рекомендують до розгляду в спеціалізованій ученій раді, то за результатами попереднього розгляду готують висновок університету про дисертацію у вигляді витягу з протоколу засідання фахового семінару, який подають до спеціалізованої вченої ради. Висновок підписують голова засідання (доктор наук зі спеціальності, за якою виконано дисертацію), секретар засідання і затверджує ректор. Висновок чинний протягом одного року з дати його затвердження до дня подання дисертації до розгляду у спеціалізовану вчену раду.

Висновок видають здобувачеві не пізніше ніж через два місяці після надходження для попередньої експертизи кандидатської та не пізніше ніж через три місяці – докторської дисертації.

Після попереднього розгляду дисертації документи за чинним переліком подають у спеціалізовану вчену раду.

Рада приймає до розгляду докторську дисертацію не раніше ніж через два місяці, а кандидатську – не раніше ніж через місяць із дня розсилання виготовлювачем публікацій, у яких відображено основні результати дисертації.

8.5.2. Попередній розгляд дисертацій, виконаних в інших установах і організаціях

Здобувачі наукових ступенів з інших установ, після перевірки й узгодження пакету документів за чинним переліком (додаток 2 до Положення про спеціалізовану вчену раду) у відділі аспірантури, пишуть заяву на ім'я голови спеціалізованої вченої ради з проханням прийняти дисертацію до розгляду. Після цього дисертацію і документи передають до відповідної спеціалізованої вченої ради в Харківському національному аграрному університеті імені В.В. Докучаєва. Спеціалізована вчена рада призначає експертну комісію (не менше трьох осіб) із членів ради (фахівців за профілем дисертації) для ознайомлення з матеріалами дисертації.

Після надходження дисертації до спеціалізованої вченої ради з інших установ експертна комісія спрямовує дисертацію для попереднього розгляду на розширене засідання профільної кафедри (згідно з п. 3.2 Положення про спеціалізовану вчену раду МОН України). Члени експертної комісії спеціалізованої вченої ради можуть бути запрошені на це засідання. Експертна комісія керується результатами попереднього розгляду дисертаційної роботи на відповідному засіданні для вирішення питання про прийняття дисертації до захисту і готує висновок експертної комісії (п. 3.1 Положення про спеціалізовану вчену раду МОН України).

У разі позитивного висновку комісії спеціалізована вчена рада приймає рішення про прийняття дисертації до захисту. Рішення ради вважають позитивним, якщо за нього в результаті відкритого голосування висловились більше ніж половина присутніх на засіданні членів ради. У разі негативного висновку комісії рада не приймає дисертацію до захисту і видає здобувачеві витяг із протоколу засідання спеціалізованої вченої ради з мотивуванням відмови в прийнятті дисертації до захисту і повертає всі подані документи.

Висновок про попередній розгляд дисертації разом з іншими документами, з яких у подальшому формують атестаційну справу, здобувач подає у відділ наукової атестації.

8.6. Подання дисертації до спеціалізованої вченої ради

Рада приймає дисертацію для попереднього розгляду за наявності документів відповідно до встановленого МОН переліком. До нього входять:

1. Заява на ім'я голови спеціалізованої вченої ради з проханням прийняти дисертацію до розгляду, у якій необхідно зазначити, чи вперше захищають цю дисертацію.

2. Засвідчена печаткою установи за основним місцем роботи або навчання ксерокопія першої сторінки паспорта здобувача (два примірники).

3. Особовий листок з обліку кадрів із відомостями, чинними на час подання дисертації до розгляду, засвідчений відділом кадрів за основним місцем роботи, з фотокарткою, засвідченою печаткою установи (два примірники).

4. Засвідчена нотаріально копія диплома про повну вищу освіту. Якщо документ про вищу освіту виданий навчальним закладом іноземної держави, то додатково подають нотаріально засвідчені: переклад документа українською мовою, копію довідки про визнання іноземного документа про освіту, виданої Міністерством освіти і науки України. Здобувачі наукового ступеня доктора наук подають засвідчену нотаріально копію диплома про науковий ступінь кандидата наук, виданий МОН України. Якщо документ про науковий ступінь видано компетентним органом іноземної держави, то додатково подають нотаріально засвідчений переклад документа українською мовою, а також копію довідки про визнання документа про науковий ступінь із метою продовження навчання, видану МОН України.

У разі зміни здобувачем прізвища додають нотаріально засвідчену копію документа про зміну прізвища. Зазначені документи подають у двох примірниках.

5. Засвідчене підписами і печаткою установи посвідчення про складені кандидатські іспити за формою, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України № 309 від 1 березня 1999 р. «Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів» (для здобувачів наукового ступеня кандидата наук), або засвідчене підписом і печаткою установи посвідчення за формою, яка діяла на час складання останнього кандидатського іспиту (до 01.01 2009 р.).

6. Засвідчена в установленому порядку копія наказу про зарахування до аспірантури (для здобувача наукового ступеня кандидата наук (доктора філософії), який навчався в аспірантурі)

7. Висновок установи, у якій виконано дисертацію, та установи, до якої був прикріплений здобувач (два примірники).

8. Відгук наукового керівника (наукового консультанта), засвідчений печаткою установи, у якій він працює.

9. Дисертація, оформлена згідно з вимогами, викладеними в «Основних вимогах до дисертацій та авторефератів дисертацій», у кількості примірників, необхідних для передавання на збереження до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, до бібліотеки установи, де створено спеціалізовану вчену раду, для відправки опонентам.

10. Автореферат дисертації, оформлений згідно з вимогами, викладеними в розділі 5 «Основних вимог до дисертацій та авторефератів дисертацій», у двох примірниках. Усі примірники автореферату автор підписує на обкладинці.

11. Перераховані в авторефераті монографії, брошури, описи авторських свідоцтв (копії), статті (копії), тексти депонованих і анованих у журналах рукописів наукових праць, тези доповідей (копії) – в одному примірнику. У разі подання копій наукових праць на них повинні бути зазначені точні та повні вихідні дані відповідних видань. Копії наукових праць подають на паперовому носії та засвідчують підписом ученого секретаря і печаткою установи.

12. Файл з текстом автореферату. Ім'я файлу aref.rtf (два примірники, на двох дискетах).

13. Файли з текстом дисертації на дискетах для передавання до Українського інституту науково-технічної та економічної інформації. Імена файлів dis 1.rtf, dis 2.rtf. (один комплект дискет, кількість яких залежить від обсягу дисертації).

14. Автореферат захищеної здобувачем кандидатської дисертації (для здобувачів наукового ступеня доктора наук).

15. Примірник захищеної кандидатської дисертації (для здобувачів наукового ступеня доктора наук)

Спеціалізована вчена рада приймає дисертацію до захисту впродовж таких термінів від дня подання здобувачем усіх необхідних документів: не пізніше двох місяців – для кандидатської і трьох – докторської.

Рада доручає комісії зі своїх членів (фахівців за профілем дисертації) скласти висновок про науковий рівень дисертації, її відповідність спеціальності та профілю ради, про кількість і обсяг публікацій, повноту викладу основних результатів у друкованих працях та особистий внесок здобувача. Комісія подає пропозиції

щодо призначення провідної установи, офіційних опонентів і розсилання автореферату дисертації.

Рада приймає дисертацію до захисту, призначає офіційних опонентів, дату захисту і дозволяє друкувати автореферат.

Для розгляду кандидатської дисертації призначають двох опонентів, із яких один має бути доктором науки, а другий – доктором або кандидатом наук, причому тільки один із них може бути членом ради, де відбувається захист, або співробітником установи, у якій створено цю спеціалізовану вчену раду. Для докторської дисертації призначають трьох офіційних опонентів.

Офіційний опонент на основі вивчення дисертації та праць, опублікованих із теми дисертації, подає до ради відгук, у якому встановлено актуальність обраної теми, ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх достовірність і новизну, повноту викладу в опублікованих працях, а також відповідність дисертації «Порядку присудження наукових ступенів».

Копії письмових відгуків опонентів видають здобувачу не пізніше ніж за 10 днів до захисту дисертації.

Рішення ради щодо прийняття дисертації до захисту вважають позитивним, якщо за нього в результаті відкритого голосування висловились проста більшість членів ради, що брали участь у засіданні.

Одразу після прийняття дисертації до захисту до МОН України подають повідомлення про захист дисертації на здобуття наукового ступеня. Воно містить такі дані: прізвище, ім'я, по батькові здобувача, назву дисертації, шифр і назву спеціальності, шифр спеціалізованої вченої ради, повну назву установи, де відбудеться захист, її адресу та підпорядкованість, прізвище, ініціали, наукові ступені, учені звання, місця роботи і посади наукового керівника та офіційних опонентів. Текст повідомлення надсилають до МОН України на бланку установи, при якій функціонує спецрада, підписаному її головою та затвердженому печаткою установи.

Захист кандидатської та докторської дисертацій може відбутися лише після опублікування відповідного повідомлення в газеті «Освіта України».

Після рішення спецради про прийняття дисертації до захисту здобувач готує автореферат до друку. Розсилати його можна після публікації інформації про захист у газеті «Освіта України».

Перелік установ, до яких обов'язково надсилають автореферати (див. нижче), а також додатковий список, надає вчений секретар спецради. Дата розсилання автореферату повинна бути підтверджена квитанцією або штампом поштового відділення.

ПЕРЕЛІК УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ, ДО ЯКИХ ОБОВ'ЯЗКОВО НАДСИЛАЮТЬ АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

1. Секретаріат Президента України (01220, Київ, вул. Банкова, 11)
2. Відділ з питань науки Кабінету Міністрів України (01008, Київ, вул. М. Грушевського, 12/2)
3. Міністерство освіти і науки України (01035, Київ, пр. Перемоги, 10)
4. Вища атестаційна комісія України (01001, Київ, Хрещатик, 34)
5. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (03039, Київ, Голосіївський проспект, 3)
6. Національна парламентська бібліотека України (01001, Київ, вул. М. Грушевського, 1)
7. Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (79000, Львів, вул. Стефаника, 2)
8. Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького (65026, Одеса, вул. Пастера, 13)
9. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка (61003, Харків, провулок Короленка, 18)
10. Волинський державний університет імені Лесі Українки (43025, Луцьк, проспект Волі, 13)
11. Дніпропетровський національний університет (49050, Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 72)
12. Донецький національний університет (83055, Донецьк, вул. Університетська, 24)
13. Запорізький державний університет (69600, Запоріжжя, вул. Жуковського, 66)
14. Київський національний університет імені Тараса Шевченка (01033, Київ, вул. Володимирська, 64)
15. Львівський національний університет імені Івана Франка (79002, Львів, вул. Університетська, 1)
16. Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова (65026, Одеса, вул. Дворянська, 2)
17. Таврійський національний університет імені В.І.Вернадського (95007, Сімферополь, вул. Вернадського, 4)
18. Сумський державний університет (40007, Суми, вул. Римського-

Корсакова, 2)

19. Ужгородський національний університет (88000, Ужгород, вул. Підгірна, 46)
20. Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля (91034, Луганськ, квартал Молодіжний, 20-А)
21. Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника (76025, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57)
22. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна (61077, Харків, площа Свободи, 4)
23. Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького (18031, Черкаси, бульвар Шевченка, 81)
24. Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (58012, Чернівці, вул. М. Коцюбинського, 2)
25. ФДУ «Російська державна бібліотека» (109019, Росія, Москва, ул. Воздвиженка, 3/5)
26. Державна установа «Національна бібліотека Беларусі» (220114, Республіка Беларусь, Минск, просп. Независимости, 116)
27. Національна бібліотека Узбекистану ім. Алішера Навої (700047, Республіка Узбекистан, Ташкент, ул. Хорезмская, 51)
28. Національна парламентська бібліотека Грузії ім. І. Чавчавадзе (0107, Грузія, Тбілісі, ул. Л. Гудіашвілі, 7)
29. Державна установа Національна бібліотека Республіки Казахстан (050013, Республіка Казахстан, Алматы, просп. Абая, 14)
30. Азербайджанська національна бібліотека ім. М.Ф.Ахундова (Азербайджанская Республіка, AZ 1000, Баку, ул. Хагани, 29)
31. Національна бібліотека Республіки Молдова (Республіка Молдова, МД-2012, Кишинэу, ул. 31 августа 1989 г., 78-А)
32. Національна бібліотека Киргизської Республіки (720040, Киргизстан, Бишкек, ул. Абрахманова, 208)
33. Національна бібліотека Республіки Таджикистан ім. Абулькасіма Фірдавсі (734711, Республіка Таджикистан, Душанбе, просп. Рудаки, 36)
34. Державна некомерційна організація «Національна бібліотека Вірменії» (375009, Республіка Армения, Єреван, ул. Теряна, 72)
35. Національна бібліотека Туркменістану ім. Сапармурата Туркменбаші (744000, Туркменистан, Ашхабад, площа Нейтралитета)
36. Книжкова палата України (02660, Київ, просп. Гагаріна, 27)
37. Державна науково-технічна бібліотека України (03680, МСП, Київ, вул. Антоновича, 180)
38. Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН (03680,

Київ, вул. Героїв Оборони, 10) – для біологічних, сільськогосподарських та ветеринарних наук

39. Національна наукова медична бібліотека (01033, Київ, вул. Л. Толстого, 7) – для біологічних, медичних та фармацевтичних наук

40. Державна науково-педагогічна бібліотека ім. В.О.Сухомлинського (04060, Київ, вул. М. Берлінського, 9) – для педагогічних та психологічних наук

41. Національна юридична бібліотека України (03039, Київ, Голосіївський проспект, 3) – для юридичних наук

42. Державна установа культури міста Москви «Бібліотека української літератури» (129272, Москва, ул. Трифоновская, 61/1) – для суспільних та гуманітарних наук

43. Наукові установи та організації, в яких функціонують спеціалізовані вчені ради за спеціальністю поданої до захисту дисертації.

8.7. Публічний захист дисертації на засіданні спеціалізованої вченої ради

На офіційному веб-сайті вищого навчального закладу (наукової установи), спеціалізована вчена рада якого прийняла дисертацію (опубліковану монографію) до захисту, у розділі, у якому міститься інформація про роботу ради, розміщують у режимі читання:

- примірник дисертації в електронному вигляді, крім дисертації, що містить державну таємницю або інформацію для службового користування, не пізніше ніж за 10 календарних днів до дати захисту дисертації, зазначеної в авторефераті дисертації, а в разі підготовки дисертації у вигляді опублікованої монографії – автореферат дисертації в електронному вигляді;

- відгуки офіційних опонентів в електронному вигляді, крім відгуків на дисертацію, що містить державну таємницю або інформацію для службового користування, не пізніше ніж за 10 календарних днів до дати захисту дисертації, зазначеної в авторефераті дисертації;

- автореферат дисертацій, крім автореферату дисертації, що містить державну таємницю або інформацію для службового користування, не пізніше ніж за 30 календарних днів до дати захисту дисертації, зазначеної в авторефераті дисертації;

Захист дисертації відбувається на засіданні спеціалізованої вченої ради прилюдно. Такий захист повинен мати характер наукової дискусії, у якій зобов'язані взяти участь усі присутні на захисті члени спецради – доктори наук зі спеціальності, за якою подано дисертацію. Засідання фіксують на фонограму. Розшифрована й засвідчена фонограма є стенограмою засідання ради. Вона зберігається в раді до остаточного рішення.

Засідання ради для захисту дисертації проходить державною мовою; за згодою не менше двох третин присутніх членів спецради та офіційних опонентів на прохання здобувача захист дисертації може відбуватися мовою, якою підготовлено дисертацію. Проте розшифрована фонограма та інші документи, що подають до Департаменту, мають бути державною мовою.

Офіційні опоненти зобов'язані бути присутніми на захисті дисертації. Захист дисертації може проходити за відсутності з поважної причини лише одного опонента за умови позитивного його відгуку. У такому разі на засіданні спецради повністю оголошують відгук відсутнього опонента і заслуховують виступ додаткового офіційного опонента, затвердженого головою ради до початку захисту дисертації. Прилюдний захист дисертації відбувається на засіданні спецради, яке вважають правочинним, якщо в його проведенні взяли участь щонайменше дві третини її складу та за умови обов'язкової участі щонайменше трьох докторів наук зі спеціальності дисертації.

Засідання спецради із захисту дисертації проходить за певною процедурою.

До відкриття засідання члени ради мають бути ознайомлені з проектом висновку щодо дисертації, підготовленого комісією ради.

Засідання спецради починається з того, що голова за даними реєстраційної картки присутності інформує членів ради про обов'язкові передумови правочинності зібрання і за наявності кворуму відкриває засідання. Також інформує членів ради про узгоджену зі здобувачем мову захисту дисертації.

Після цього оголошують порядок денний і захист дисертації. Голова оголошує назву дисертації, прізвище, ім'я та по батькові її автора. При цьому він називає прізвища наукового керівника (консультанта), офіційних опонентів.

Потім слово надають ученому секретареві, який доповідає про подані дисертантом документи та їх відповідність установленим

вимогам. Стисло викладає біографію дисертанта. Доповідає про впровадження результатів дисертаційного дослідження.

Якщо питань до вченого секретаря немає, слово для викладу основних положень дисертації надають здобувачеві наукового ступеня. Свій виступ він буде на основі читання (краще переказу) попередньо підготовлених тез доповіді, яка має засвідчити високий рівень теоретичної підготовки його автора, ерудицію та здатність доступно викласти основні наукові результати проведеного дослідження.

Ознайомлюючи членів спеціалізованої вченої ради і всіх присутніх у залі з текстом доповіді, здобувач повинен урахувати, що автореферат дисертації отримали всі члени спецради і частина запрошених, а зацікавлені фахівці також могли ознайомитися зі змістом дисертації та її авторефератом у бібліотеці за місцем захисту дисертації. Зважаючи на це, слід будувати виступ, зосереджуючи увагу в основному на нових теоретичних і практичних положеннях, а також результатах, здобутих особисто автором.

Після відповідей здобувача на запитання членів ради і присутніх слово надають науковому керівникові, який у виступі розкриває ставлення здобувача до роботи над дисертацією, його якості як науковця, громадянина.

Учений секретар оголошує висновок організації, де виконано дисертацію або до якої був прикріплений дисертант, відгуки на дисертацію й автореферат. Якщо таких відгуків надійшло багато, то роблять (за згоди членів ради) їх стислий огляд, зазначають зауваження, зазначені в кожному конкретному відгуку. Здобувач послідовно відповідає на всі зауваження і побажання, які містяться у відгуках.

Далі виступають офіційні опоненти. Вони можуть як зачитувати текст відгуку, так і виступати близько до тексту. Проте у виступі обов'язково необхідно висловити всі зауваження і побажання, які подано в письмовому відгуку.

Після виступу кожного опонента здобувачеві надають слово для відповіді. Подякувавши опонентові за згоду виступити на захисті та високу оцінку дисертації, здобувач відповідає на його зауваження.

Якщо з деякими зауваженнями опонента можна погодитися, то про це слід сказати у відповіді. Можна підкреслити ті побажання опонента, що відкривають перспективи подальшої роботи здобувача над темою дослідження. Відповіді повинні бути чіткими, стислими,

виваженими. Після кожного такого виступу здобувача голова пересвідчується, чи задоволений офіційний опонент відповіддю.

Після відповідей на запитання, зауваження і побажання членів ради, й офіційних опонентів можна вважати, що основну частину процедури захисту дисертації завершено. Друга частина засідання спеціалізованої ради – це дискусія щодо дисертації, яку захищають.

Під час публічного обговорення дисертації право виступу мають усі присутні на засіданні. Члени ради - доктори наук зі спеціальності, за якою підготовлено дисертацію, обов'язково беруть участь у дискусії. Вони можуть давати як позитивну, так і негативну оцінку дисертаційного дослідження з відповідною аргументацією. Після членів ради можуть виступити всі присутні на захисті.

Під час дискусії дають оцінку проведеної здобувачем теоретичної та експериментальної роботи, рівня його кваліфікації як ученого-дослідника, підкреслюють сильні та слабкі аспекти дисертації, висловлюють пропозиції та побажання щодо використання теоретичних і прикладних розробок автора.

Після закінчення дискусії здобувачеві надають заключне слово, у якому він може зробити висновки за результатами обговорення його дисертації та за необхідності відповісти на запитання, що виникли під час дискусії. Бажано висловити подяку всім, хто надав допомогу в написанні й захисті дисертації. Якими б гострими і різкими не були зауваження в процесі дискусії, здобувач зобов'язаний вести її на високому рівні, виявляти витримку і коректність.

Потім голова ради підбиває підсумки захисту і пропонує обрати лічильну комісію для проведення таємного голосування. Рішення ради вважають позитивним, якщо за нього проголосувало не менше трьох чвертей від кількості присутніх на засіданні членів ради.

Після затвердження протоколу лічильної комісії (протокол затверджують простою більшістю від кількості присутніх членів ради) рада обговорює проект і ухвалює власний висновок щодо дисертації.

У висновку має бути викладено найсуттєвіші наукові результати, які здобув дисертант особисто, оцінку їх достовірності та новизни, значення для теорії та практики і рекомендації щодо використання, а також зазначено, яким вимогам «Порядку присудження наукових ступенів» (із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 656 від 19.08.2015 р. і № 1159 від 30.12.2015 р.) відповідає дисертація. Текст висновку ухвалюють відкритим

голосуванням простою більшістю від кількості присутніх членів ради. Після цього голова ради повідомляє про те, що здобувачеві присуджено науковий ступінь кандидата (доктора) наук, і закриває засідання.

8.8. Оформлення атестаційної справи

Необхідно чітко дотримуватися терміну відправлення атестаційної справи до Департаменту атестації кадрів вищої кваліфікації та ліцензування МОН України (далі – Департамент), який становить один місяць.

Перелік документів атестаційної справи здобувача наукового ступеня, що подають до Департаменту:

1. Супровідний лист на бланку установи, підписаний головою спеціалізованої вченої ради (Додаток 8 до Положення про спеціалізовану вчену раду).

2. Ксерокопія першої сторінки паспорта здобувача.

3. Рішення спеціалізованої вченої ради щодо присудження наукового ступеня (Додаток 7 до Положення про спеціалізовану вчену раду).

4. Особовий листок з обліку кадрів (форма П-2ДС, затверджена наказом Міністерства статистики України № 343 (з0484-95) від 26.12.95 р., зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 28.12.95 р. за № 484/1020) із відомостями, чинними на час подання дисертації до розгляду, засвідчений відділом кадрів за основним місцем роботи, з фотокарткою, засвідченою печаткою установи.

5. Копії дипломів про повну вищу освіту і науковий ступінь кандидата наук. Якщо зазначені документи були видані в інших країнах, то додатково подають нотаріально засвідчені переклади документів українською мовою та копію довідки про визнання документа про науковий ступінь із метою продовження навчання.

У разі зміни здобувачем прізвища додають нотаріально завірнену копію документа про зміну прізвища.

6. Висновок установи, у якій викона дисертацію, та установи, до якої був прикріплений здобувач.

7. Висновок комісії спеціалізованої вченої ради щодо відповідності дисертації зазначеній спеціальності та профілю ради, повноти викладу основних результатів дисертації в друкованих працях та особистого внеску дисертанта, використання в дисертації

матеріалів і висновків кандидатської дисертації здобувача. Висновок підписують усі члени комісії.

8. Відгуки офіційних опонентів, засвідчені печатками установ, у яких вони працюють, із зазначенням дати їх надходження до ради.

9. Відомості про офіційних опонентів (додаток 10 до Положення про спеціалізовану вчену раду).

10. Реєстраційна картка присутності членів спеціалізованої вченої ради на засіданні й участі в таємному голосуванні (додаток 3 до Положення про спеціалізовану вчену раду).

11. Стенограма (ідентична за змістом із фонограмою) засідання спеціалізованої вченої ради, підписана головою спеціалізованої вченої ради і вченим секретарем спеціалізованої вченої ради та засвідчена печаткою установи, при якій функціонує рада, із зазначенням присутніх на засіданні постійних і введених додатково до її складу з дозволу Департаменту членів ради та їхніх спеціальностей. У стенограмі обов'язково фіксують доповідь здобувача, а також усі критичні зауваження, які містяться у відгуках на дисертацію та автореферат, висловлені під час дискусії щодо дисертації, та відповіді на них здобувача, висновок спеціалізованої вченої ради щодо дисертації.

12. Автореферат дисертації (пять примірників), підписаний на обкладинці автором.

13. Автореферат захищеної здобувачем дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук (для здобувачів наукового ступеня доктора наук).

14. Реєстраційно-облікова картка (додаток 11 до Положення про спеціалізовану вчену раду, інструктивний лист МОН від 29.04.2015 р. №14/1-232-15), графі якої заповнюють машинописом (два примірники).

15. Компакт-диски типу CD-R або CD-RW з файлами, що містять:

- рішення спеціалізованої вченої ради щодо присудження наукового ступеня. Ім'я файлу – file.xls;
- текст автореферату. Ім'я файлу – aref.doc;
- текст дисертації. Ім'я файлу – dis.doc;
- реєстраційно-облікову картку. Ім'я файлу – append9.doc;
- зауваження, які містяться у відгуках опонентів та інших відгуках на дисертацію та автореферат, а також зауваження, які

висловлювали члени спеціалізованої вченої ради та фахівці під час захисту. Ім'я файлу – notes.doc.

16. Два примірники облікової картки дисертації (форма 14), один з яких повинен бути з відміткою УкрІНТЕІ.

17. Опис документів, які є в справі (додаток 12 до Положення про спеціалізовану вчену раду).

Атестаційну справу брошурують у швидкозшивач із картону без зав'язок, на внутрішньому боці обкладинки якого наклеюють конверт, куди вкладають: автореферати; дискету; реєстраційно-облікові картки, облікові картки дисертації; поштові картки, поштові конверти.

До атестаційної справи обов'язково додають:

18. Перший примірник дисертації, переплетений і підписаний автором та засвідчений ученим секретарем спеціалізованої вченої ради щодо його ідентичності за змістом з іншими примірниками дисертації, поданими до ради.

Послідовність розміщення документів в атестаційній справі повинна відповідати їх нумерації в поданому переліку.

Атестаційні справи здобувачів наукового ступеня зберігають у раді протягом десяти років.

Питання для самоперевірки засвоєних знань

1. Підготовка до написання дисертації та накопичення наукової інформації.
2. Загальна схема дисертаційного дослідження.
3. Завдання дисертаційної роботи.
4. Пошук, накопичення та обробка наукової інформації.
5. Вимоги до змісту і структури дисертації.
6. Оформлення дисертаційної роботи.
7. Вимоги до автореферату дисертації.
8. Порядок захисту дисертації.
9. Складові публічного захисту дисертації.
10. Оформлення документів атестаційної справи.

Список використаних та рекомендованих джерел

Основна

1. Афанасьєв А.О. Основи наукових досліджень : навч. посібник / А.О. Афанасьєв, Є.В. Кузькін. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2005. – 96 с.
2. Грабченко А.І. Методи наукових досліджень : навч. посібник / А.І. Грабченко, В.О. Федорович, Я.М. Гаращенко. – Х. : НТУ «ХП», 2009. – 142 с.
3. Дороніна М.С. Технологія соціально-економічних наукових досліджень (схеми і приклади) : навч. посібник / М.С. Дороніна. – ВД «ІНЖЕК», 2007. – 120 с.
4. Жоль К.К. Методы научного познания и логика (для юристов) : учеб. пособие / К.К. Жоль. – К. : Атика, 2001. – 288 с.
5. Конверський А.Є. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посібник / за ред. А.Є. Конверського. – К. : Центр навч. л-ри, 2010. – 352 с.
6. Корягін М.В. Основи наукових досліджень: навч. посібник / М.В. Корягін, М.Ю. Чік. – К. : Алерта, 2014. – 622 с.
7. Краснобокий Ю.М. Словник-довідник науковця-початківця / Ю.М. Краснобокий. – К. : Наук. світ, 2000. – 83 с.
8. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посібник / О.В. Крушельницька. – К.: Кондор, 2006. – 192 с.
9. Мокін Б.І. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник / Б.І. Мокін, О.Б. Мокін. – Вінниця : ВНТУ, 2014. – 180 с.
10. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А.Є. Конверського. – К.: Центр навч. л-ри, 2010. – 352 с.
11. Оспіщев В.І. Технологія наукових досліджень в економіці: навч. посібник / В.І. Оспіщев, В.В. Кривошей – К. : Знання, 2013. – 255 с.
12. Палеха Ю.І. Основи науково-дослідної роботи : навч. посібник / Ю.І. Палеха, Н.О. Леміш. – К. : Вид-во «Ліра-К», 2013. – 336 с.
13. Тихомиров А.Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы : монографія / А.Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 384 с.

14. Циппеліус Р. Юридична методологія / Р. Циппеліус; [переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнута]. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.

15. Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В.М. Шейко, Н.М. Кушнарченко. – 7-ме вид., переробл. і доп. – К. : Знання, 2010. – 295 с.

Додаткова

1. Баскаков А.Я. Методология научного исследования : учеб. пособие / А.Я. Баскаков, Н.В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.

2. Білуха М.Т. Основи наукових досліджень : [підручник] – К. : Вища шк., 2001. – 271 с.

3. Білуха М.Т. Методологія наукових досліджень / М.Т. Білуха. – К. : АБУ, 2002. – 480 с.

4. Демківський А.В. Основи методології наукових досліджень: навч. посібник / А.В. Демківський, П.І. Безус. – К. : Акад. муніцип. упр., 2012. – 276 с.

5. Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація) : навч. посібник / за ред. А.А. Мазаракі. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т., 2010. – 280 с.

6. Єріна А.М. Методологія наукових досліджень / А.М. Єріна. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 212 с.

7. Клименюк О.В. Методологія та методи наукового дослідження: навч. посібн. / О.В. Клименюк. – К. : Міленіум, 2005. – 186 с.

8. Краус Н.М. Методологія та організація наукових досліджень : навч.-метод. посібник / Н.М. Краус ; Полт. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка, каф. екон. теорії та регіон. економіки. – Полтава : Оріяна, 2012. – 180 с.

9. Лудченко А.А. Основы научных исследований : учеб. пособие / А. А. Лудченко, Я. А. Лудченко, Т.А. Примак. – К. : Знання, КОО, 2000. – 114 с.

10. Малік М.Й. Методичні підходи до формування тем дипломних і магістерських робіт, кандидатських і докторських дисертацій / М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко, В.В. Лавринович, К.К. Пішеніна // Економіка АПК, 2011. – № 10. – С. 129–132.

11. Методологія наукових досліджень: навч. посібник / В.П. Волков, М.А. Подригало, О.П. Кравченко та ін. ; Харк. нац. автомоб.-дорож. ун-т та ін. – Луганськ : СНУ, 2009. – 351 с.

12. Методологические вопросы науковедения : сб. науч. трудов / В.И. Оноприенко, Б.А. Малицкий, Л.В. Рыжко и др.; ред. В.И. Оноприенко; Нац. акад. наук Украины, Центр исслед. науч.-техн. потенциала и истории науки им. Г.М. Доброва. – К. : УкрИНТЭИ, 2001. – 329 с.

13. Пушкар О.І. Основи наукових досліджень : конспект лекцій для студентів спеціальності 7.050109 усіх форм навчання / О.І. Пушкар, О.А. Єрмоленко. – Х. : Вид ХНЕУ, 2005. – 88 с.

14. Романчиков В.І. Основи наукових досліджень : навч. посібник / В.І. Романчиков. – К. : ІЗМН, 1997. – 248 с.

15. Стеченко Д.М. Методологія наукових досліджень : підручник / Д.М. Стеченко, О.С. Чмир. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 2007. – 317 с.

16. Фареник С. Логіка і методологія наукового дослідження / С. Фареник. – К. : Вид. УАДУ, 2000. – 340 с.

17. Чупріна Н.В. Методологія сучасних наукових досліджень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н.В. Чупріна; Київ. нац. ун-т технологій та дизайну. – К. : КНУТД, 2009. – 246 с.

18. Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідної діяльності : підручник / В.М. Шейко, Н.М. Кушнарєнко. – К. : Знання-прес, 2002. – 296 с.

19. Юринець В.Є. Методологія наукових досліджень : навч. посібн. / В.Є. Юринець; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ЛНУ, 2011. – 179 с.

Нормативно-правова база

1. Про оприлюднення дисертацій та відгуків офіційних опонентів: Наказ Міністерства освіти і науки України № 758 від 14 липня 2015 року.

2. Порядок присудження наукових ступенів (із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 656 від 19.08.2015 р. і № 1159 від 30.12.2015 р.): Постанова Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р.

3. Про затвердження Методики розрахунку орієнтовної середньої вартості підготовки одного кваліфікованого робітника, фахівця, аспіранта, докторанта: Постанова Кабінету Міністрів України № 346 від 20 травня 2013 р.

4. Про призначення офіційних опонентів: Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1/9-211 від 25 березня 2013 р.

5. Про теми дисертаційних робіт: Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1/9-116 від 14 лютого 2013 р.

6. Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук: Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1112 від 17 жовтня 2012 р.

7. Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України: Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1111 від 17 жовтня 2012 р.

8. Положення про спеціалізовану вчену раду (затверджено Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1059 від 14.09.2011 р.).

9. Про затвердження Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів: Постанова Кабінету Міністрів України № 309 від 01.03.1999 р.

10. Порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у вищих навчальних закладах (наукових установах), який затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 261 від 23 березня 2016 р.

Інформаційні ресурси

1. Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.kiev.ua>; <http://www.nau.kiev.ua>; <http://www.ukrpravo.kiev.com>; <http://www.liga.kiev.ua>.

2. Методологія науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inter-pedagogika.ru>.

3. Методологія науки – Fajr [Електронний ресурс]. – Режим доступу : sites.google.com/site/fajrru/Home/scientific.

4. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.

5. Національна парламентська бібліотека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nplu.kiev.ua>.

6. Сообщество профессионалов hr-portal [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hr-portal.ru>.

7. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korolenko.kharkov.com>.

8. Центр исследований и статистики науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.csrs.ru/>.

Словник термінів і основних понять

Абсолютне знання – це повне відтворення узагальнених уявлень про об'єкт, що забезпечує абсолютний збіг образу з об'єктом. Абсолютне знання не може бути відкинуто або змінено у майбутньому.

Абстрагування – метод наукового пізнання, суть якого полягає у виділенні кількох ознак або властивостей досліджуваного об'єкта при означеному розумовому відключенні інших властивостей, зв'язків і відношень предмета.

Автономія вищого навчального закладу – самостійність, незалежність і відповідальність вищого навчального закладу у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів у межах, встановлених цим Законом.

Автореферат дисертації – наукове видання у вигляді брошури авторського реферату проведеного дослідження, яке подано на здобуття наукового ступеня. В авторефераті не повинно бути відомостей, не викладених у тексті дисертації.

Авторський аркуш – одиниця обліку друкованого твору, що береться для обрахунку праці авторів, перекладачів, редакторів тощо.

Академічна мобільність – можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) на території України чи поза її межами.

Академічна свобода – самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова і творчості, поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень і використання їх результатів та реалізується з урахуванням обмежень, встановлених законом.

Акредитація освітньої програми – оцінювання освітньої програми та/або освітньої діяльності вищого навчального закладу за цією програмою на предмет: відповідності стандарту вищої освіти; спроможності виконати вимоги стандарту та досягти заявлених у програмі результатів навчання; досягнення заявлених у програмі результатів навчання.

Аксіологічний (ціннісний) підхід базується на понятті цінності і дає можливість з'ясувати якість і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольнити потреби окремої особистості і певного суспільства, а також ідеї та спонукання у вигляді норми та ідеалу.

Аксіоматичний метод – спосіб побудови наукової теорії, за яким деякі аксіоми (постулати) приймають без доказів і потім використовують для отримання подальших знань за певним логічним правилом.

Актуальність теми (лат. actualis – діяльний) – означає важливість, практичну значущість розглядуваної проблеми; визначається тим, як вирішення проблеми буде сприяти розвитку пріоритетних напрямів науки; зв'язок проблеми з комплексними програмами.

Аналіз – це спосіб наукового дослідження, за яким явище поділяють на складові.

Аналітичне дослідження – пов'язане з розкриттям причин, які викликали появу того чи іншого явища й зумовили його характер, динаміку змін, гостроту суперечностей тощо.

Аналогія – це метод, за яким одержують нові знання про об'єкти чи явища на основі того, що вони є подібні до інших.

Анотація – (лат. annotatio – зауваження) – це коротка характеристика книги, статті або рукопису, у якій викладають зміст першоджерела, перелік ключових питань і дають його оцінку.

Аргументування – це логічний процес, суть якого полягає в тому, щоб довести істинність власних суджень (того, що хочемо довести, тези доказу) за допомогою інших суджень (тобто аргументів, доказів).

Аспірантура – основна і добре зарекомендована форма підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів в Україні. Аспірантуру створюють при ВНЗ, науково-дослідних інститутах, які мають відповідний кадровий склад і необхідну наукову й матеріальну базу.

Атестація – це встановлення відповідності засвоєних здобувачами вищої освіти рівня та обсягу знань, умінь, інших компетентностей вимогам стандартів вищої освіти. Атестація здійснюється відкрито і гласно. Здобувачі вищої освіти та інші особи, присутні на атестації, у тому числі під час захисту дисертації, можуть вільно здійснювати аудіо- та/або відеофіксацію процесу атестації.

База знань – сукупність систематизованих основних відомостей, що належать до певної галузі знань і зберігаються в пам'яті ЕОМ.

Базове знання – це знання структурних зв'язків і закономірностей розвитку соціальних процесів та явищ. Воно стабільне в часі і трансформується в конкретні знання залежно від змісту вирішуваних завдань.

Бакалавр – це освітній ступінь, що здобувається на першому рівні вищої освіти та присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти освітньо-професійної програми, обсяг якої становить 180-240 кредитів ЄКТС. Обсяг освітньо-професійної програми для здобуття ступеня бакалавра на основі ступеня молодшого бакалавра визначається вищим навчальним закладом.

Бібліометрія – метод кількісного дослідження друкованих документів у вигляді матеріальних об'єктів або бібліографічних одиниць, а також заміників тих чи інших. Бібліометрія дає змогу простежити динаміку окремих об'єктів науки: публікації авторів, їх розподіл за країнами, рубриками наукових журналів, рівень цитування та ін.

Брошура – літературно оформлена праця науково-виробничого характеру, де всебічно висвітлено певне питання в науково-популярній формі; книжкове видання обсягом від 4 до 48 сторінок.

Видання – це документ, який пройшов редакційно-видавниче опрацювання, виготовлений друкуванням, тисненням або іншим способом, містить інформацію, призначену для поширення, і відповідає вимогам державних стандартів, інших нормативних документів щодо видавничого оформлення і поліграфічного виконання.

Вища освіта – сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у вищому навчальному закладі (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти.

Вищий навчальний заклад – окремих вид установи, яка є юридичною особою приватного або публічного права, діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних

рівнях вищої освіти, проводить наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечує організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей.

Вихідні відомості – сукупність даних, які характеризують видання і призначені для його оформлення, бібліографічної обробки, статистичного обліку й інформування читача.

Відносне знання – знання, яке в основному є правильним відображенням дійсності, але відрізняється деяким неповним збігом образу з об'єктом.

Візуальні або графічні методи – графи, схеми, діаграми, картограми тощо, які дають змогу отримати синтезоване уявлення про досліджуваний об'єкт і водночас наочно показати його складові, їхню питому вагу, причинно-наслідкові зв'язки, інтенсивність розподілу компонентів у заданому обсязі. Ці методи тісно пов'язані з комп'ютерними технологіями.

Вчена (наукова, науково-технічна, технічна) рада наукової установи – колегіальний дорадчий орган управління науковою і науково-технічною діяльністю наукової установи.

Вчений – фізична особа, яка провадить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження з метою здобуття наукових та (або) науково-технічних результатів.

Галузь знань – основна предметна область освіти і науки, що включає групу споріднених спеціальностей, за якими здійснюється професійна підготовка.

Гіпотеза – наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких явищ (процесів) або причин, які зумовлюють певний наслідок. Гіпотеза є складовою теорії як вихідний момент пошуку істини, що допомагає економити час, цілеспрямовано зібрати і згрупувати факти. Гіпотетичний метод пізнання передбачає розробку наукової гіпотези, наукового передбачення, які мають елементи новизни й оригінальності, на базі всіх основних методів.

Дедукція – метод дослідження, який полягає в тому, що конкретні положення виводять із загальних.

Джерелознавчі видання або документальні наукові видання – видання, що містять пам'ятки культури та історичні документи, які пройшли текстологічне опрацювання, мають коментарі, вступні статті, допоміжні покажчики та інші елементи науково-довідкового апарату видання.

Дипломна робота – це кваліфікаційне навчально-наукове дослідження здобувача, яке виконують на завершальному етапі навчання у вищому навчальному закладі. Дипломна робота має комплексний характер і пов'язана з використанням набутих здобувачем знань, умінь та навичок зі спеціальних дисциплін.

Дисертація на здобуття вченого ступеня – це кваліфікована наукова робота, виконана особисто аспірантом, пошукачем у вигляді спеціально підготовленого рукопису або опублікованої наукової монографії, у якій містяться науково обгрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення, що пропонує автор для публічного захисту.

Діалектика – метод пізнання природи, суспільства і мислення; є фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової та суперечної дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід дає змогу обгрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності.

Діяльнісний підхід – це методологічний принцип, основою якого є категорія предметної діяльності людини (групи людей, соціуму в цілому). Діяльність – форма активності, що характеризує здатність людини чи пов'язаних із нею систем бути причиною змін у бутті.

Докторантура – це вищий ступінь системи освіти, що створюють при вищих навчальних закладах, наукових установах і організаціях, які мають необхідну наукову і матеріальну базу, з метою підвищення ефективності дослідження актуальних проблем науки, техніки і культури, удосконалення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищого рівня кваліфікації – докторів наук.

Доктор філософії – це освітній і водночас перший науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра. Ступінь доктора філософії присуджується спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу або наукової установи в результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у спеціалізованій вченій раді.

Доктор наук – це другий науковий ступінь, що здобувається особою на науковому рівні вищої освіти на основі ступеня доктора філософії і передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі

розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані в наукових виданнях.

Докторська дисертація – це робота, у якій сформульовані і обґрунтовані наукові положення, що характеризують нові напрями у відповідній галузі науки, або зроблено теоретичні узагальнення і вирішено значні наукові проблеми, які мають важливе народногосподарське або соціальне значення.

Документ у науці – це матеріальний об'єкт з інформацією про факти, події, явища об'єктивної дійсності та розумової діяльності людей, яка закріплена створеним людиною способом передачі та зберігання в часі і просторі.

Доповідь – це письмовий виклад розгорнутої форми виступу, який не публікують, а повідомляють учасникам наукового зібрання для залучення їх до дискусії та обговорення викладеного матеріалу. Обсяг – 6–8 сторінок, що розраховано на 15–20 хвилин виступу. Коротка доповідь (на 5–7 хвилин) називається *повідомленням*.

Експеримент – це система операцій, впливу або спостережень, спрямованих на одержання інформації про об'єкт під час дослідницьких випробувань, які можуть проводитись в природних і штучних умовах при зміні характеру проходження процесу.

Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система (ЄКТС) – система трансферу і накопичення кредитів, що використовується в Європейському просторі вищої освіти з метою надання, визнання, підтвердження кваліфікацій та освітніх компонентів і сприяє академічній мобільності здобувачів вищої освіти. Система ґрунтується на визначенні навчального навантаження здобувача вищої освіти, необхідного для досягнення визначених результатів навчання, та обліковується у кредитах ЄКТС.

Завдання дослідження – це сукупність конкретних цільових установок, які спрямовані на аналіз і вирішення проблеми. Вони розкривають зміст предмета дослідження, визначають засоби досягнення поставленої мети і мають узгоджуватися з гіпотезами.

Загальнонаукові методи – це такі засоби і прийоми (або їх сукупність), які з тими чи іншими модифікаціями використовують в усіх чи майже в усіх науках з урахуванням особливостей конкретних об'єктів дослідження.

Закон виражає певний внутрішній суттєвий зв'язок явищ, процесів і особливостей матеріальних об'єктів, що зумовлює їх закономірний розвиток. Закон виключення третього стверджує, що з двох суперечливих суджень одне є помилковим, а друге істинним. Третього не дано. Він виражається формулою: «А є або Б, або не Б». Закон достатньої підстави формулюється таким чином: будь-яка слушна думка дає достатньо підстав.

Закон протиріччя – закон, згідно з яким не можуть бути одночасно істинними два висновки, один із яких щось стверджує, а другий заперечує те саме. Закон стверджує: «неправильно, що А і не А одночасно істинні».

Збірник наукових праць – збірник матеріалів досліджень, виконаних у наукових установах, навчальних закладах та наукових товариствах, присвячений певній проблемі, що розкривається з різних сторін різними авторами.

Здобувачі вищої освіти – особи, які навчаються у вищому навчальному закладі на певному рівні вищої освіти з метою здобуття відповідного ступеня і кваліфікації.

Знання – перевірений практикою результат пізнання дійсності, адекватне її відображення у свідомості людини; це ідеальне відтворення в мовній формі узагальнених уявлень про закономірні зв'язки об'єктивної реальності світу.

Ідеалізація – це уявне створення об'єктів і умов, які не існують в дійсності і не можуть бути практично створені. Вона дає змогу уявно надати гіпотетичних нереальних ознак реальним об'єктам, що дозволяє вирішити завдання в закінченому вигляді. Метод ідеалізації передбачає створення ідеальних моделей і порівняння ситуації, яку вивчають, з ідеальним варіантом.

Ідея – це продукт людського мислення, форма відображення дійсності, яка відрізняється від інших форм мислення тим, що в ній не тільки відображається об'єкт вивчення, а й міститься усвідомлення мети, перспективи пізнання і практичного перетворення дійсності.

Індукція – це метод, при якому за конкретними фактами і явищами встановлюють загальні принципи і закони; це перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину предметів класу роблять висновок стосовно класу в цілому. Дедукція та індукція – протилежні методи пізнання.

Інтерв'ю – це бесіда, яка проводиться за певним планом і передбачає безпосередній контакт інтерв'юера з респондентом.

Інтерв'ю, як правило, використовують, по-перше, на ранній стадії дослідження для уточнення проблеми і складання програми, по-друге, – під час опитування експертів, фахівців, які глибоко розуміються на тому чи іншому питанні.

Інтернет – це всесвітнє об'єднання регіональних і корпоративних мереж, що створюють єдиний інформаційний простір завдяки використанню стандартних протоколів передачі інформації.

Інформетрія вивчає математичні, статистичні методи і моделі та їх використання для кількісного аналізу структури й особливостей наукової інформації, закономірностей процесів наукової комунікації, включаючи виявлення самих цих закономірностей. Характерною особливістю інформетрії є те, що її основна мета – здобуття наукового знання безпосередньо з інформації.

Інформаційна діяльність – сукупність процесів одержання, збирання, аналітико-синтетичної переробки, зберігання, пошуку та розповсюдження інформації (а також інших допоміжних процесів, які забезпечують ці основні процеси), що використовується комунікаційними посередниками (соціальними інститутами або людьми, які виконують посередницькі функції між джерелом інформації (автором твору чи документом) та її споживачами). Для вчених, науковців інформаційна діяльність є невід'ємною складовою творчого процесу, одним із важливих обов'язкових елементів наукового дослідження.

Інформаційний підхід полягає в тому, що під час вивчення будь-якого об'єкта, процесу чи явища в природі чи суспільстві, перш за все виявляють найхарактерніші для нього інформаційні аспекти.

Істинні знання існують як система принципів, закономірностей, законів, основних понять, наукових фактів, теоретичних положень і висновків. Тільки істинне наукове знання є об'єктивним, правильно відображає дійсність, допомагає людині перетворити і спрогнозувати подальший її розвиток.

Історичний метод дозволяє досліджувати виникнення, формування і розвиток процесів і подій у часі.

Категорії – найбільш поширені поняття в науці.

Класифікація наук визначає місце кожної науки в загальній системі наукових знань, зв'язок усіх наук. Найпоширенішим є розподіл усіх наук на науки про природу, суспільство і мислення.

Книга – це досить велике обсягом неперіодичне видання, у якому сконцентровано накопичені людством знання і досвід із певної галузі науки; книжкове видання обсягом понад 48 сторінок.

Конкретнонаукова методологія – це сукупність ідей або специфічних методів певної науки, що є базою для розв’язання конкретної досліджуваної проблеми; це наукові концепції, на які спирається дослідник.

Контент-аналіз – метод, який допомагає дати інтерпретацію змісту інформації через кількісні показники. Суть методу полягає в знаходженні і виділенні в тексті певних смислових понять, одиниць аналізу, що становлять інтерес для дослідника, а також визначенні частоти їх застосування в документі залежно від змісту.

Концепція – це система поглядів, система опису певного предмета або явища стосовно його побудови, функціонування, що сприяє його розумінню, тлумаченню, вивченню головних ідей. Концепція має надзвичайне значення, оскільки є єдиним, визначальним задумом, головною ідеєю наукового дослідження.

Культурологічний підхід – завдяки широкій палітрі поняття культура та пізнавальним можливостям культурології – науки, що вивчає культуру як цілісність, дає можливість дослідити безліч природних, соціальних, екологічних, економічних, педагогічних, інформаційних та інших об’єктів і явищ як культурологічного феномена.

Курсова робота – це самостійне навчально-наукове дослідження здобувача, виконане з певного курсу або з окремих його розділів.

Магістр – це освітній ступінь, що здобувається на другому рівні вищої освіти та присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми. Ступінь магістра здобувається за освітньо-професійною або за освітньо-науковою програмою. Обсяг освітньо-професійної програми підготовки магістра становить 90-120 кредитів ЄКТС, обсяг освітньо-наукової програми – 120 кредитів ЄКТС. Освітньо-наукова програма магістра обов’язково включає дослідницьку (наукову) компоненту обсягом не менше 30 відсотків.

Матеріали наукової конференції – неперіодичний збірник підсумків конференції, доповідей, рекомендацій та рішень.

Метод (грец. *methodos*) – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя; це також сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання; це спосіб досягнення мети в теорії, що розробляється. Метод є об’єктивним,

оскільки дозволяє відображати дійсність та її взаємозв'язки, одночасно метод є суб'єктивним, тому що використовується певною людиною з її суб'єктивними властивостями.

Метод експертних оцінок використовують для отримання змінних емпіричних даних. Проводять опитування спеціальної групи експертів (п'ять–сім осіб) з метою визначення певних змінних величин, необхідних для оцінки досліджуваного питання. Експертів підбирають за ознакою їхнього формального професійного статусу – посади, наукового ступеня, стажу роботи тощо.

Методи – це впорядкована система, у якій визначено їх місце відповідно до конкретного етапу дослідження, використання технічних прийомів і проведення операцій з теоретичним і практичним матеріалом у визначеній послідовності.

Методика – це вчення про особливості застосування окремого методу чи системи методів; системна сукупність прийомів дослідження; це система правил використання методів, прийомів і техніки дослідження.

Методологія (грец. *methodos* – спосіб, метод, пізнання і *logos* – наука, знання) – учення про методи дослідження, про правила мислення при створенні теорії науки; сукупність методів, способів, прийомів та їх певна послідовність, прийнята для наукового дослідження; основа розробки кожного наукового дослідження; це наука про структуру, логічну організацію, засоби і методи діяльності взагалі; учення про систему наукових принципів і способів дослідної діяльності; це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища.

Методологія наукового дослідження розглядає найбільш суттєві особливості й ознаки методів дослідження, розкриває їх за спільністю і глибиною аналізу; схема, план вирішення поставлених завдань наукового дослідження.

Методологічна основа дослідження – основне, вихідне положення, на якому базується наукове дослідження. Методологічні основи науки завжди існують поза цією наукою, за її межами і не виводяться із самого дослідження.

Метод дослідження – це спосіб застосування старого знання для здобуття нового знання. Він є засобом отримання наукових фактів.

Методологія наукового пізнання – учення про принципи,

форми і способи науково-дослідної діяльності.

Мета дослідження – це очікуваний кінцевий результат, те, що має бути досягнуто в результаті проведення дослідження.

Мета наукового дослідження – визначення конкретного об'єкта і всебічне, достовірне вивчення його структури, характеристик, зв'язків на основі наукових принципів і методів пізнання, упровадження у виробництво корисних результатів.

Методичні розробки – це праця інструктивно-виробничого характеру, у якій викладено рекомендації з питань проведення певних видів робіт, спрямованих на вдосконалення організації, управління виробництвом, персоналом тощо.

Мета методології науки – вивчення й аналіз методів, засобів, прийомів, за допомогою яких отримують нові знання в науці як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях пізнання.

Мета науки – опис, пояснення і передбачення процесів та явищ об'єктивної дійсності, які є предметом її вивчення, для використання їх у практичній діяльності людства. Мета науки – пізнання законів розвитку природи і суспільства, їх вплив на природу на базі використання знань з метою отримання корисних для суспільства результатів.

Мислення – це один з основних елементів наукової праці, опосередковане й узагальнене відображення в мозку людини суттєвих властивостей, причинних і закономірних зв'язків між об'єктами і явищами.

Моделювання – метод дослідження об'єкта, процесу, явища на моделях. Модель у широкому розумінні – це матеріальне або розумове уявлення об'єкта дослідження у більш доступному і сприятливому для вивчення образі, ніж сам оригінал.

Монографія – це надрукована ґрунтовна наукова праця теоретичного характеру, у якій усебічно висвітлено певну проблему або окреме вузлове питання, що належить одному чи кільком авторам. У монографії використовують оригінальні результати власних досліджень і літературних джерел. Розрізняють два види монографій – наукові та практичні.

Навчальний посібник – це видання, яке відповідає окремим розділам програми навчальної дисципліни і може частково доповнювати підручник.

Наука – це сфера безперервного розвитку людської діяльності, основною ознакою і головною функцією якої є відкриття, вивчення й

теоретична систематизація об'єктивних законів про об'єктивну дійсність із метою їх практичного застосування.

Наукова діяльність – інтелектуальна творча робота, спрямована на здобуття і використання нових знань.

Наукова доповідь – літературно оформлена робота, яка ґрунтується на оригінальному матеріалі. Як правило, доповідь роблять в усній формі в такій послідовності: коротка оглядова частина та визначення завдання дослідження; метод вирішення або нове положення, яке пропонує доповідач; основні результати, їх пояснення і висновки. Обсяг доповіді – до 0,75 друкованого аркуша.

Наукова ідея – інтуїтивне пояснення явищ без проміжної аргументації, без осмислення всієї сукупності зв'язків, на основі яких роблять висновки.

Наукова інформація – це сукупність повних, точних відомостей про розвиток природи, суспільства і людини, зафіксованих у науковому документі. Первинна інформація – це вихідні дані, які є результатом конкретних експериментальних досліджень, вивчення практичного досвіду. Вторинна інформація – це результат аналітико-синтетичної переробки первинної інформації.

Наукова комунікація (НК) – обмін науковою інформацією (ідеями, знаннями, повідомленнями) між ученими і фахівцями. Основними елементами НК є: комунікант, комунікат, канал, реципієнт, зворотній зв'язок.

Наукова концепція – система поглядів, теоретичних положень, основних тверджень щодо об'єкта дослідження, які об'єднані певною ідеєю.

Наукова монографія – це науково-дослідна праця, предметом викладу якої є вичерпне узагальнення теоретичного матеріалу з наукової проблеми або теми з критичним його аналізом, визначенням вагомості, формулюванням нових наукових концепцій. Монографія фіксує науковий пріоритет, забезпечує суспільство первинною науковою інформацією, слугує висвітленню основного змісту і результатів дисертаційного дослідження.

Наукова стаття – основний вид оперативної публікації про нові дослідження з конкретної проблеми. Вона містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження, висвітлює конкретне окреме питання з теми дисертації, фіксує науковий пріоритет автора, робить матеріал надбанням фахівців. Її обсяг – 0,25 – 1,0 друкованого аркуша.

Наукова установа діє на підставі статуту (положення), що затверджують в установленому порядку.

Наукова школа – неформальний творчий колектив дослідників різних поколінь, об'єднаних загальною програмою і стилем дослідницької роботи, які діють під керівництвом визнаного лідера.

Наукове видання – видання результатів теоретичних та/або експериментальних досліджень, а також підготовлених науковцями до публікації пам'яток культури, історичних документів і літературних текстів. Воно призначене для фахівців і для наукової роботи.

Наукове дослідження – цілеспрямоване пізнання, результатом якого є система понять, законів і теорій; вивчення явищ і процесів, аналіз впливу на них різних чинників, а також вивчення взаємодії між явищами за допомогою наукових методів для отримання доведених і корисних для науки і практики рішень із максимальним ефектом. Наукові дослідження здійснюють у межах науково-дослідної діяльності.

Наукове пізнання – це дослідження, для якого характерні особливі цілі, завдання, методи отримання і перевірки нових знань із метою оволодіти силами природи, пізнати закони розвитку суспільства, впливати на хід історичних подій.

Науковець – це той, хто має стосунок до науки, виробляє нові знання, є фахівцем у певній галузі науки.

Науковий документ – це публікація результатів теоретичних та/або експериментальних досліджень, а також підготовка науковцями до публікації пам'яток культури, історичних документів і літературних текстів. Він відображає конкретну наукову ситуацію на всіх етапах наукового дослідження: від виникнення ідеї до створення, перевірки теорії та практичного її впровадження.

Наукові документи – це статті, дисертації, монографії, наукові звіти, довідники, огляди, реферати, анотації.

Науковий звіт включає короткий виклад плану і програми закінчених етапів наукових робіт, детальну характеристику використаних методів. У звіті повідомляють про хід виконаної роботи, отримані нові наукові результати, висновки досліджень і відзначають питання, що залишилися невирішеними; подають пропозиції. До наукового звіту включають необхідні матеріали (таблиці, фотографії та ін.) як наукову аргументацію.

Науковий колектив – це група талановитих, висококвалі-

фікованих людей, організаційно об'єднаних єдиною метою і діями.

Науковий працівник – вчений, який за основним місцем роботи та відповідно до трудового договору (контракту) професійно займається науковою, науково-технічною або науково-педагогічною діяльністю та має відповідну кваліфікацію, підтверджену результатами атестації.

Науковий результат – нове знання, одержане в процесі фундаментальних або прикладних наукових досліджень та зафіксоване на носіях наукової інформації у формі наукового звіту, наукової праці, наукової доповіді, наукового повідомлення про науково-дослідну роботу, монографічного дослідження, наукового відкриття.

Науковий факт – подія чи явище, яке є основою для висновку або підтвердження. Він є елементом, який у сукупності з іншими становить основу наукового знання, відбиває об'єктивні властивості явищ і процесів. На основі наукових фактів визначають закономірності явищ, будують теорії та виводять закони.

Науковий напрям – сфера наукових досліджень наукового колективу, спрямована на вивчення певних фундаментальних, теоретичних і експериментальних завдань у відповідній галузі науки. Науковий напрям – це наука або комплекс наук, у галузі яких проводять дослідження.

Наукові питання – це більш конкретні завдання наукового дослідження. Результати цих завдань мають не тільки теоретичне, але, в основному, практичне значення.

Науково-дослідна робота – це чітко організований комплекс дій, спрямований на отримання нових знань, які розкривають суть процесів, явищ у природі, суспільстві, з метою їх використання в практичній діяльності.

Науковий журнал – журнал, що містить статті та матеріали досліджень теоретичного або прикладного характеру, призначений переважно для фахівців певної галузі науки. За цільовим призначенням наукові журнали поділяють на: науково-теоретичні, науково-практичні та науково-методичні.

Науково-прикладний результат – нове конструктивне чи технологічне рішення, експериментальний зразок, закінчене випробування, що впроваджено або може бути впроваджено в суспільну практику. Науково-прикладний результат може мати форму звіту, ескізного проекту, конструкторської або технологічної

документації на науково-технічну продукцію, натурального зразка тощо.

Наукознавство – цілісна наука, яка вивчає закономірності розвитку науки, структуру і динаміку наукового знання та наукової діяльності, взаємодію науки з іншими соціальними інститутами та сферами матеріального і духовного життя суспільства.

Наукометрія – система вивчення наукового, конструктивного знання за допомогою кількісних методів.

Неформальна наукова комунікація – це комунікація, що встановлюється між комунікантом (відправником) і реципієнтом (отримувачем) шляхом особистих контактів, зустрічей, бесід, телефонних розмов, листування тощо.

Об'єкт дослідження – уся сукупність відношень різних аспектів теорії та практики науки, яка є джерелом необхідної для дослідника інформації. Об'єкт дослідження – це частина об'єктивної реальності, яка на певному етапі стає предметом практичної і теоретичної діяльності людини як соціальної істоти (суб'єкта). Об'єктом наукового дослідження є певна частина дійсності – досить конкретний предмет чи явище, на які спрямовано наукову діяльність дослідника з метою пізнання їх суті, закономірностей розвитку і можливостей використання в практичній діяльності.

Об'єкт наукового пізнання – це матеріальний світ і форми його відображення у свідомості людей.

Описове дослідження (або інформаційне) – більш складний вид конкретного вивчення явища чи предмета. Метою цього дослідження є отримання емпіричної інформації, що може дати відносно цілісне уявлення про досліджуване явище, його структурні компоненти, за допомогою яких можна перевірити висунуту гіпотезу, а в разі її підтвердження – зробити повний кількісний і якісний опис об'єкта.

Опитування – це метод отримання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на письмовому або усному зверненні до певної спільноти людей – респондентів – із запитаннями, зміст яких є проблемою дослідження на рівні емпіричних індикаторів; передбачає реєстрацію та статистичну обробку отриманих відповідей, а також їх теоретичну інтерпретацію.

Організаційна структура науки – це сукупність усіх органів влади та наукових установ держави. Вищим науковим органом у державі є Національна академія наук (НАН).

Освітня діяльність – діяльність вищих навчальних закладів, що провадиться з метою забезпечення здобуття вищої, післядипломної

освіти і задоволення інших освітніх потреб здобувачів вищої освіти та інших осіб.

Освітня (освітньо-професійна чи освітньо-наукова) програма – система освітніх компонентів на відповідному рівні вищої освіти в межах спеціальності, що визначає вимоги до рівня освіти осіб, які можуть розпочати навчання за цією програмою, перелік навчальних дисциплін і логічну послідовність їх вивчення, кількість кредитів ЄКТС, необхідних для виконання цієї програми, а також очікувані результати навчання (компетентності), якими повинен оволодіти здобувач відповідного ступеня вищої освіти.

Основний зміст науки – теорія як система знань, яка виступає у формі суспільної свідомості і досягнень інтелекту людини та суспільна роль практичного використання рекомендацій у виробництві як основи розвитку суспільства.

Парадокс у широкому розумінні – це твердження, яке різко відрізняється від загальноприйнятої думки, заперечення того, що є «безперечно правильним»; у вузькому розумінні – це два протилежні твердження, кожне з яких є переконливим доказом.

Парадигма – загальноприйняте положення науки.

Підручники і посібники – неперіодичні видання, у яких містяться систематизовані відомості наукового і прикладного характеру, викладені в доступній формі як для викладачів, так і для здобувачів; книги, у яких викладено основи знань із певного начального предмета на рівні сучасних досягнень науки і культури.

Пізнання – процес руху людської думки від незнання до знання. Пізнавальний, або когнітивний, принцип пов'язаний із загальнофілософською теорією пізнання і є методологічною базою для багатьох наук; особливо ефективний у вивченні динаміки науки та її співвідношення з суспільством, в обґрунтуванні провідного значення знання в поведінці індивіда.

Поняття – це думка, виражена в узагальненій формі, яка визначає суттєві та необхідні ознаки предметів і явищ та їхні взаємозв'язки. Якщо поняття увійшло до наукового обігу, його позначають одним словом або використовують сукупність слів - термінів. Поняття, як правило, завершує процес наукового дослідження, закріплює результати, отримані вченим особисто у своєму дослідженні.

Понятійний апарат науки – сукупність основних понять.

Порівняльно-історичний метод – сукупність пізнавальних

засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між досліджуваними явищами, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне і специфічне в їхньому розвитку.

Порівняння – один із найпоширеніших методів пізнання. Це процес установлення подібності або відмінності предметів і явищ дійсності, а також знаходження загального, притаманного двом або кільком об'єктам.

Практика – початок, вихідний пункт і одночасно природне завершення будь-якого процесу пізнання.

Предмет дослідження – це тільки ті суттєві зв'язки та відношення, які підлягають безпосередньому вивченню в роботі, є головними, визначальними для конкретного дослідження. Предмет дослідження є вужчим, ніж об'єкт; включає сукупність властивостей і відношень об'єкта, опосередкованих людиною (суб'єктом) у процесі дослідження з певною метою в конкретних умовах. Предметом наукового дослідження можуть бути причини виникнення процесу або явища, закономірності його розвитку, різноманітні властивості, якості тощо.

Предмет науки – наукове пояснення явищ природи і суспільства, зафіксоване людиною; отримання нових знань, використання їх у практичному освоєнні світу; пов'язані між собою форми розвитку матерії або особливості їх відображення у свідомості людини.

Препринт – наукове видання з матеріалами попереднього характеру, що публікують до виходу у світ видання, у якому вони мають бути вміщені.

Прикладні наукові дослідження – наукова та науково-технічна діяльність, спрямована на здобуття і використання знань для практичних цілей. Наукові дослідження здійснюють із метою одержання наукового результату.

Принципи – вихідні положення, правила, що виникли в результаті об'єктивно осмисленого досвіду. Принципи можуть виступати у формі постулатів – ствердження попередніх доказів деяких наукових теорій, які приймаються в ній як вихідні і стають основою для теоретичних узагальнень.

Проблема в науці – це суперечлива ситуація, яка найчастіше виникає в результаті відкриття нових фактів, які виходять за межі попередніх теоретичних уявлень.

Публікація (лат. publicatio – оголошую всенародно,

оприлюднюю) – доведення до загального відома за допомогою преси, радіомовлення або телебачення; уміщення в різних виданнях (газетах, журналах, книгах) роботи (робіт); текст, надрукований у будь-якому виданні.

Резюме (фр. resume – викладати коротко) – це анотація з елементами попереднього рецензування. Резюме, як і анотація, має акцентувати увагу на вузлових моментах роботи, що розглядають, а також відображати її композицію. Оскільки резюме носить оцінний характер, воно може бути позитивним і негативним.

Реферат (лат. referre – доповідати, повідомляти) – це коротка форма викладу змісту якого-небудь окремого твору або певної проблеми на основі узагальнення різноманітних джерел інформації. Він має, як правило, науково-інформаційне призначення.

Рецензія – (лат. recensio – огляд, обстеження) – це вид наукової, літературної та художньої критики; науково-критична стаття, яка містить розбір і критичну оцінку опублікованих статей, монографій, збірників праць тощо та дає аналіз досліджень і критичну оцінку їх викладу.

Розвідувальне дослідження – це дослідження-проба методичного характеру, яке проводиться для отримання додаткової інформації про предмет і об'єкт дослідження, уточнення і коригування гіпотез, завдань та інструментарію.

Синтез – дослідження явища в цілому, на основі об'єднання пов'язаних один з одним елементів в єдине ціле. Синтез дозволяє узагальнити поняття, закони і теорії.

Системний аналіз – це метод, в основі якого лежить поняття системи, під якою розуміють сукупність багатьох об'єктів, що характеризуються раніше визначеними властивостями з фіксованими між ними зв'язками. Це комплексне дослідження великих і складних об'єктів (систем) як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин.

Синергетичний підхід полягає в дослідженні процесів самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур. Він реалізується в дослідженні систем різної природи: фізичних, біологічних, соціальних, інформаційних, екологічних та ін.

Спеціалізація – складова спеціальності, що визначається вищим навчальним закладом та передбачає профільну спеціалізовану освітньо-професійну чи освітньо-наукову програму підготовки здобувачів вищої та післядипломної освіти.

Спеціальність – складова галузі знань, за якою здійснюється професійна підготовка.

Список використаної літератури складається на основі робочої картотеки і відображає обсяг використаних джерел і ступінь вивчення досліджуваної теми, є «візитною карткою» автора роботи, його професійним обличчям, свідчить про рівень володіння навичками роботи з науковою літературою.

Спостереження – систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта; спосіб пізнання об'єктивного світу на основі безпосереднього сприйняття предметів і явищ за допомогою чуттєвості.

Стаття – основна форма письмової інформації для фахівців, які працюють в одній або суміжних галузях науки.

Створення теорії – це найбільш висока форма узагальнення і систематизації знань. Вона є сукупністю основних ідей, понять, тлумачень у тій чи іншій галузі науки, об'єднаних в одну достовірну систему знань про об'єкт теорії.

Структурно-функціональний підхід полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їхньої ролі (функцій) у системі. Елементи і зв'язки між ними створюють структуру системи.

Суб'єкти наукової та науково-технічної діяльності – учені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, а також наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III – IV рівнів акредитації, громадські організації у сфері наукової та науково-технічної діяльності.

Судження – думка, у якій за допомогою зв'язку понять стверджується або заперечується щонебудь. Судження про предмет або явище можна отримати або через безпосереднє спостереження будь-якого факту, або опосередковано – за допомогою умовиводу.

Сходження від абстрактного до конкретного – це загальна форма руху наукового пізнання, закон відображення дійсності і мислення. Згідно з цим методом мислення бере свій початок від конкретного в дійсності до абстрактного в мисленні і від нього – до конкретного в мисленні.

Тези (грец. thesis – положення, твердження) – це коротко, точно, послідовно сформульовані основні ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення, статті або іншої наукової праці, публікація яких передбачає попереднє ознайомлення учасників конференцій,

семінарів, симпозіумів та інших наукових форумів із результатами проведеного дослідження. Її обсяг не перевищує 3–5 сторінок.

Тема – наукове завдання, яке охоплює певну частину наукового дослідження. Це завдання, яке формується на основі значної кількості досліджуваних питань.

Теоретичне дослідження з методологічного погляду належить до вищого рівня наукового знання. Воно розкриває і обґрунтовує більш глибокі та суттєві сторони явищ, які вивчаються.

Теорія пізнання – учення про закономірності процесу пізнання навколишнього світу, методи і форми цього процесу, про істину, критерії і умови її доведення. Процес пізнання проходить від живого спостереження до абстрактного мислення і від нього до практики.

Теорія – система узагальнених знань, пояснення тих чи інших сторін дійсності. Теорія є духовним, розумовим відображенням і відтворенням об'єктивної реальної дійсності.

Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту й обсягу понять, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, їх місця в понятійному апараті теорії, на основі якої проводять дослідження.

УДК (універсальна десятична класифікація) – це міжнародна універсальна система, яка дозволяє детально представити зміст документальних фондів, забезпечити оперативний пошук інформації, має можливість розвитку і вдосконалення.

Узагальнення – це прийоми здобуття нових знань шляхом розумового (уявного) переходу від конкретних висновків і заключень до більш загальних, які найбільшою мірою відображають суть дослідного процесу.

Умовивід – розумова операція, за допомогою якої з певної кількості заданих суджень виводиться інше судження, пов'язане з вихідним.

Філософська методологія – це використання в науковому дослідженні категорій, положень, принципів і законів певної філософської системи; вищий рівень методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів, сфер діяльності.

Формалізація – це метод вивчення різних об'єктів, при якому основні закономірності явищ і процесів відображають у знаковій формі за допомогою формул або спеціальних символів.

Формальна наукова комунікація – обмін науковою інформацією через спеціально створені структури для генерації, оброблення і поширення наукового знання. Ці структури – видавництва, редакції газет і журналів, науково-дослідні установи, вищі навчальні заклади, радіо, телебачення, бібліотеки, інформаційні центри, музеї, архіви тощо.

Фундаментальні наукові дослідження – наукова теоретична та/або експериментальна діяльність, спрямована на здобуття нових знань про закономірності розвитку та взаємозв'язку природи, суспільства, людини.

Функція методу полягає в тому, що з його допомогою отримують нову інформацію про навколишню дійсність, заглиблюються в сутність явищ і процесів, розкривають закони і закономірності розвитку, формування і функціонування досліджуваних об'єктів.

Функції знання – узагальнення розрізнених уявлень про закономірності природи, суспільства і мислення; збереження в узагальнених уявленнях усього того, що може бути застосовано в практичній діяльності.

Якість вищої освіти – рівень здобутих особою знань, умінь, навичок, інших компетентностей, що відображає її компетентність відповідно до стандартів вищої освіти.

Якість освітньої діяльності – рівень організації освітнього процесу у вищому навчальному закладі, що відповідає стандартам вищої освіти, забезпечує здобуття особами якісної вищої освіти та сприяє створенню нових знань.

Навчальне видання

Гуторов Олександр Іванович

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Редактор Н.Г. Войчук

Коректор М.А. Захарченко

Комп'ютерний набір і верстка О.І. Гуторов

Підп. до друку 01.02. 2017. Формат 60x84/16. Гарнітура Таймс.

Друк офсетний. Обсяг: 15,7 ум.-друк. арк.; 16 обл.-вид. арк.
Тираж 100. Замовлення № 65

Виробник – редакційно-видавничий відділ Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва. 62483, Харківська обл., п/в «Докучайівське-2», навчальне містечко ХНАУ, тел. 99-72-70.
E-mail: office @ knau.kharkov.ua

Надруковано в друкарні ТОВ «ПромАрт»
61023, м. Харків, вул. Весніна, 12.
тел. (057) 717-28-80 e-mail: promart_order@ukr.net